

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF
ŚRĪ HEMADRI

Volume III
PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART I
ŚRĀDDHAKALPA—1

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪṢA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

©) *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (*Pariśeṣakhaṇḍa*)

(Part 1-2 *Śrāddhakalpa*)

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

प्रथमो भागः

श्राद्धकल्पः—१

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन
श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३६

जहाज भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ८००-०० तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड)

(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

Sl no 075(11)

S
294 5926
H 487 C
V. 3, P. 1

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८

पुनर्मुद्रणम् १९८५

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA 700016

Acc No. S. 502

Date... 2. 2. 86

COMPUTERISED

C 1035

जन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं

ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम्।

सुधीसस्पन्न-श्रीहेमाद्रिनामक-महापण्डितेन विरचितोऽयं चतुर्बर्ग-
चिन्तामणिनामा स्मृतिनिबन्धः व्रत-दान-तीर्थ-परिशेषखण्डैर्विभक्ती-
कृतश्च। तत्र व्रतखण्डं दानखण्डं च सोसाइटी समाजाध्यक्ष
महोदयानामनुमत्या पण्डिताग्रणी स्वर्गीयभरतचन्द्रशिरोमणि महोदयानां
परिशोधनप्रयत्नेन मुद्रितमभूत्। तदनन्तरमुक्तमहोदयानां
परलोकावाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डमुक्तसमाजाध्यक्ष
महोदयानुमत्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रितं। परिशोधने श्रीणि
आदर्शपुस्तकानि आवयोः सहायभूतानि आसन्। तेषां द्वय क-खचिह्नितं
वाराणस्या लब्धं, एक गचिह्नितं कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिर-
पुस्तकालयाल्लब्धं। एतस्मिन् पुस्तकत्रये द्वय परिशुद्ध, एकमपरिशुद्ध,
यत्र पुस्तकत्रये संशयो जातः, तत्र स्मार्तशूलपाणि-मन्वादिस्मृति-
निबन्धानां साहाय्येन परिशोधितं। अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गत-
कालखण्डस्य मुद्रणं भविष्यति। सम्भाव्यते यदेतन्मुद्रणं
महात्मनामुपकाराय भविष्यति।

अपि च विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु वात्सगोत्रीयदाक्षिणात्यब्राह्मण आसीत्।
कामदेवो वासुदेवो वामनदेवश्च क्रमेणास्य पिता, पितामहः,
प्रपितामहश्चासीत्। स हि देवगिरिस्थ-यादववंशज-महाराजाधिराज
महादेव-नृपते सकल करणाधिपतिपण्डित आसीत्। स हि
पक्षग्रहधरेन्दुमिते शकनृपतिसंवत्सरे समुदितवान्। हेमाद्रिस्तु
तत्समकालिक एवेत्यलं।

श्रीयज्ञेश्वरशर्मणः।

श्रीकामाख्यानाथशर्मणः।

चतुर्वर्गचिन्तामण्युपक्रमखिका ।

प्रथमे अध्याये आह्वयविधिवचनप्रज्ञाप्रकरणम्	१
द्वितीये पिबनिरूपणप्रकरणम्	२६
तृतीये देवतानिर्णयप्रकरणम्	६२
चतुर्थे आह्वयप्रकरणप्रकरणम्	१५२
पञ्चमे आह्वयकानिर्णयप्रकरणम्	१६०
षष्ठे ब्राह्मणनिरूपणम्	२००
सप्तमे अपासनीयनिरूपणप्रकरणम्	५१५
अष्टमे प्रक्षोभप्रणिरूपणप्रकरणम्	५२०
नवमे आह्वयप्रकरणम्	६२०
दशमे परिभाषाप्रकरणम्	७०८
एकादशे निमग्नप्रकरणम्	११२०
द्वादशे आह्वयदिनपूर्वप्रकरणम्	११६०
त्रयोदशे आह्वयदिनापराह्वयम्	११०
चतुर्विंशे परिवेषणादिप्रकरणम्	१२६०
पञ्चदशे पिबदानप्रकरणम्	१३०२
३३३ सुप्रोक्षितादिपदार्थनिरूपणम्	१३८०
त्रिंशे अह्वयप्रयोगप्रकरणम्	१५२०
अष्टमशतिकाह्वयप्रयोगप्रकरणम्	१५६२
ऊनविंशे तीर्थाह्वयप्रयोगप्रकरणम्	१५६८
विंशे प्रेतहन्तिप्रकरणम्	१५८६
पञ्चविंशे सपिबोकरप्रकरणम्	१६२५
द्विंशे सामन्तरिकप्रयोगः	१६८८
त्रयोविंशे अपरपक्षप्रयोगप्रकरणम्	१६८८
चतुर्विंशे सम्वासाह्वयप्रयोगप्रकरणम्	१७०२
पञ्चविंशे जीवप्रयोगप्रकरणम्	१७०८

शुचीपत्रम् ।

॥

	पृष्ठायां ।
अमीकरवर्गः	१३१६
अमीकरवर्गोमाधिकरवर्गः	१३२८
अमीकरवर्गोमाधुतप्रन्तोतरव्याधि	१३३३
अन्नाभक्षणरूपनिरूपणं	७३४
अन्नविषयः	६२४
अतिविषयीकानिषेधः	४३२
अतिविषूनाविधिः	४३३
अतिविषूनाफलम्	४३५
अतिविषयः	४३०
अतिविषयरूपनिरूपणं	४२७
अतिथेः आह्वयः भोजनीयत्वनिरूपणं	४३८
अन्नतोपहतद्रव्यमुद्रपायाः	८१९
अथर्ववेदिनां जप्यानि	१०७६
अथर्ववेदिनां जप्यानि प्रतिषेधः	४३१
अथर्ववेदिनां जप्यानि	७६०
अथर्ववेदिनां जप्यानि	२६६
अथर्ववेदिनां जप्यानि	५८
अथर्ववेदिनां जप्यानि	४४१
अथर्ववेदिनां जप्यानि	७५६
अथर्ववेदिनां जप्यानि	१३८०
अथर्ववेदिनां जप्यानि	६००

वृत्तानां ।

अन्नाहार्यकाल्यन्नाडाभूतं दिनभोजनात् पूर्वकापीनमप्रिमत्-

कटंकपिण्डप्रदानं	१००१
अपरपक्षचतुर्दशीभाद्रनिरूपणं	११९
अपराङ्गकक्षाः	११०
अपराङ्गादिकानविनियोगः	११०
अपराङ्गकृतं	११८०
अपाङ्गेयाः ब्राह्मणाः	११८
सपातनीयनिरूपणं	११९
अपाङ्गणाः	११९
अभ्यक्षणाहरणम्	१२१
भास्याक्षये आङ्गविधिः	१२२
प्रमावास्यातिथेर्बारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वं	१२३
अमावास्यातिथेर्नक्षत्रयोगेन पुण्यतमत्वं	१२३
अमावास्याद्वैधनिर्णयः	१२४
अमावास्यानिरूपणं	१४२
अमावास्याया निम्नताविधिः	१४०
अमावास्याचक्रादिभाद्रपदास्य निम्नताभिधानं	२३
अयनादयः आङ्गकानाः	२२८
अर्धरात्रिविधिः	१२००
अर्धरात्रिसंस्कारः	१२०२
अर्धरात्रिप्रयोगपद्धतिः	१२०४
अनुष्णपवादः	२२१
अष्टकासु आङ्गविधिः	२१
अष्टकानिरूपणं	१२५
अष्टकाशेषः	१४८३

३

आ

	पृष्ठायां ।
आचमनदानग्रहणप्रकारः	१४६५
आचमननिरूपणं	६५७
आचमने निषेधः	६७७
आचमनादयः पिण्डदानोदीच्याङ्गभूताः पदार्थाः	१४५१
आचमनापवादः	६७१
आचमने गण्डूषसंख्या	६६१
आचमने तीर्थनियमः	६६
आचमने दिस्नियमः	६८
आचमनोदकानि	६८२
आचमनोदकपरिमाणं	
आच्छादननिरूपणं	६६
आतिथ्यमकुर्वतोदोषः	४३
आवाहनं	१२२१
आसननिरूपणं	७०७

इ

इष्टापौस्तिककर्ममुद्यर्थ-गोष्ठदेविकयात्रार्थ-पौष्टिककाम्यआज्ज्ञानां

प्रयोगः	१५८१
-----------------	------

उ

उच्छिद्योद्वाहनं	१५१०
उत्प्लवस्य भोक्तव्यभोजनं	१६३२
उत्प्लवमुपायाः	८३४
उपवेशन-संवेशन-पाद्याध्याचमनीयानि	१२६८
उपानतपादुकानिरूपणं	७०५

					पृष्ठांश ।
कमखल्वादिजपपात्राणि	७००
कल्पपादयः	२१६
काख्यपृष्ठाः	२६२
काम्यश्राद्धकालाः	२६२
काम्यश्राद्धतिथयः	२६२
काम्यश्राद्धनक्षत्राणि	२६६
काम्यश्राद्धवाराः	६	२७२
काम्याः प्रकीर्णकालाः	२७५
काकसमवायनिर्णयः	२२५
काकविशेषावच्छेदेन दृष्टिकराणि प्रत्याणि			५५५
क्रियाखानं	८०४
कुतपकाणविनियोगः	२२०
कुतपकालाः	२१८
कुशविधिः	६३१
कृष्णपक्षः	१८३
कृष्णाजिननिरूपणं	६५२
केतनानर्हाः	४७७
क्षयाहर्द्धनिर्णयः	२८६
क्षयाहर्निर्णयः	२७८
क्षयाहापरिच्छाने सांवत्सरिकश्राद्धकालाः	२८८
क्षीरादीनि ग्राह्याणि वर्णानि च	५६०
गजच्छायांनिरूपणं	२४४
गन्धनिरूपणं	६०८
गन्धारिहानं	१२०८, १२४१

५

ग

					पृष्ठायां ।
गन्धादिदानसम्बन्धननिर्णयः	१०५१				
गन्धादिदानेतिवृत्तता	१०५१				
गन्धादिदानप्रयोगः	१५७५				
गुह्याः पितरः	४८				
गृहस्थादीनां योगित्वं	४१५				
गोमहिषीवजीवर्होद्गादिनिरूपणं	७२५				
ग्राह्याणि धान्यानि	५४०				
ग्राह्याण्यमानि	६००				
ग्राह्याण्युदकानि	६१८				

घ

चतुर्दशीत्याह्नप्रयोगः	१७८८				
चतुर्विधपूजाविशेषः	३१७				
चन्द्र-सूर्ययोर्दण्डं	२४७				
चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसादन-निरूपणं	७११				

ङ

ङ्गनिरूपणं	७०३				
ङ्गदोगानां जप्यानि	१०७६				

च

जप्यानि अथर्ववेदिनां	१०७८				
जप्यानि ऋग्वेदिनां	१०७६				
जप्यानि यजमानस्य	१०६८				
जप्यानि यजुर्वेदिनां	१०७४				
जप्यानि आश्वमेधप्राज्ञानां	१०६८				

६

पृष्ठायां ।

जप्यानि अन्यान्वपि	१०८१
जलादुत्तीर्णस्य कृत्यं	८०५
जीवन्मुक्तप्रयोगः	१००४

त

तर्पणं सङ्गोक्तं	८५९
तर्पणकाल-देवनिर्णयः	८१५
तर्पणसाधनानि	८१८
तर्पणयोगसङ्गमः	८२५
तर्पणेतिकर्तव्यता	८३०
तिलनिर्णयः	६४३
तिलोदकपिण्डाद्यादीनां प्रयोगः	८४६
तीर्थस्नानप्रयोगः	१५६८
तैजसादिद्रव्यमुद्रायाः	८०५

द

दक्षिणा	१०४१
दक्षिणाप्रणयनिर्णयः	७४४
दक्षिणासम्पदाननिर्णयः	१०४७
दण्डयोगपट्टौ	६८८
दर्शनदानं	१२५१
दीपनिर्णयः	६८८
देवतामन्त्रक्रमसंख्याविकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं	१४३३
दौहित्रप्रतिपत्स्नानप्रयोगः	१००४
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तोपलक्षितः कालः	२५८
द्रव्यमुद्रायाः	७८७

७

					पृष्ठायां ।
दादशाङ्गस्पर्शनं	८८५
द्विराचमननिमित्तानि	८८६

ध

धर्मजाजाधिकारविरोधपरिहारः	५३४
धर्मेणापायार्जितद्रव्यविधिः	५२४
धूपनिरूपणां	६८६

न

नारायणबलिप्रयोगः	१६६१
आहुतकालनिर्णयः	१०६७
नित्यआहुतप्रयोगः	१५६३
निमन्त्रणस्थूलकाकाः	११३०
निमन्त्रणकर्त्तारः	११३८
निमन्त्रणीयब्राह्मणसङ्ख्या	११३८
निमन्त्रणोत्कर्त्तयथा	११५४
निमन्त्रितनियमाः	१०००
निषिद्धमांसप्रकृतयः	५८२

प

पक्वामुक्षुपायाः	८२४
पञ्चमभागानि	६७६
परिवित्यादयः	३७०
परिवेषणं	१३६७
परिवेषणपात्राणि	६७४
पात्राणि	६६८

	पृष्ठायां ।
पाकादिद्वयं	११६०
पात्रादिसंस्कारः	१२७६
पात्रालम्भनपाकुष्ठनिवेशनानि	१३७४
पात्रालम्भादिप्रयोगः	१३८४
पिण्डदानकालाः	१४०३
पिण्डदानप्रदेशाः	१०६
पिण्डदानप्रयोगः, तत्रानुज्ञाप्रवृत्तं	१४१२
पिण्डदानस्यानकल्पना	१४१२
पिण्डदानस्यानसंस्कारः	१४१४
पिण्डपरिमाणविधयो विधिः	१४२६
पिण्डनिर्व्यापाङ्गभूतं कर्त्तृसंस्थानं	१४३१
पिण्डार्थान्नविधयो विधिः	१४३६
पिण्डविप्रार्चनकाण्डं	१२५०
पिण्डदर्भासनदानानि	१२५०
पिण्डनिरूपणप्रकरणं	३६
पिण्डस्तवः	१०८२
पितृस्य विक्रमसन्त्राः	१३६६
पुष्पनिरूपणं	६८१
पृथिवीक्षुत्वादिद्वयं	१२०३
प्रकीर्णकाः	५०१
प्रयोगपद्धतिः	१३०६
प्रशस्तमासप्रकृतयः	५७७
प्राचीनावीतयश्चोपवीतनिर्णयः	११०६
प्रातः स्नानं	८८०
प्रेतहन्निकराणां तिकोदकपिण्डाद्यादीनां प्रयोगः	१५८३

प्रेतपिण्डप्रयोगः	दृष्टायां ।
		१५८८
प्रेतहृत्तिकरआद्धादीनां प्रयोगः	१५८९

ब

बौधायनोक्ततर्पणं	८४८
ब्राह्मणप्रश्नं	८४०
ब्राह्मणनिरूपणप्रकरणं	८४०
ब्राह्मणलक्षणं	८४२
ब्राह्मणमुवादयः	८४०
ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपलक्षणं	११८०
ब्राह्मणोपवेशनं	११८३
ब्राह्मणाः श्रुतुल्याः	८५८
ब्राह्मणाः पतिताः	८६८
ब्राह्मणाः धर्याः	८६८
ब्राह्मणाः नद्याः	८६८
ब्राह्मणाः पाक्षियाः	८८१
ब्राह्मणाः पक्षिपावनाः	८८६
ब्राह्मणाः पक्षिपावनपावनाः	८०८
ब्राह्मणाः अनधीयानादयः	८६५
ब्राह्मणाः शरीरदोषिणः	८६८
ब्राह्मणा निन्दिताचाराः	८७०
ब्राह्मणाः आश्रमवाद्याः	८७५
ब्राह्मणा अपाक्षियाः	८७८
ब्राह्मणाः पक्षिदूषकाः	८८३
ब्राह्मणपरीक्षा	५०५

भाद्रपदापरपक्षाद्भाद्रपदेः	१६८
भाद्रपदापरपक्षः	१६५
भू-स्य-ह-पुस्तकाभयनिरूपणं	७२८
भूतयज्ञादिकाननिरूपणं	१०६५
भृशुद्रुपायाः	८२१
भोजनपात्राणि	६७२
भोजयितृनियमाः	१०२६
भोज्यान्ननिरूपणं	७६६

मघात्रयोदशीआह्निकनिरूपणं	२१३
मध्याह्नकल्पाः	३१०
मध्याह्नकालविनियोगः	३२४
मध्याह्नस्नानं	८८७
मन्त्रान्तरादयः	२५४
मन्त्रादयः पदार्थाः	१२२७, १२५८
मन्त्रमासनिरूपणं	२२१
मन्त्रमासेऽपरपक्षादिआह्नापवादः	२२१
मांसभक्षणे विधिः	५७०
मांसदानविधिः	५७३
मांसभक्षणे नियुक्तस्य प्रत्यवायः	५७६
मांसभक्षणे प्रतिषेधः	५८०
मुख्यकालातिक्रमकाजाः	३०२

ख

					पृष्ठायां ।
खज्जनागजप्यानि	१०६६
खज्जुर्ध्वेदिनां जप्यानि	१०७४
खतेः आङ्गे नियोगः	४१६
खलोपवीतनिरूपणं	६६७
खन-भीष्मपर्यन्ते	६४७
खजालां महिमा	६४६
खुमादयः	२५१
खुमाप्ताः	२५४
योगिनां आङ्गे नियोगः	४०६
योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वं	४१२
योगिणोऽतिक्लमदोषनिरूपणं	४१४

र

रजतनिरूपणं	६५७
रजतमहिमा	६५८

व

वर्ज्यां ब्राह्मणाः	४५८
वर्ज्यानि पलमूलादीनि	५५५
वर्ज्यान्यद्राणि	६०७
वर्ज्यान्युदकाणि	६२१
वर्ज्यानि पुष्पाणि	६८३
विकिरादिक्लमविधिः...	१३६०
विकिरेतिकर्माव्यता	१३६६

	पृष्ठायां ।
विकिरमन्ताः	१३६६
विष्णुहृदयमन्त्रः	१०८०
विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं	१२२६
वैकुण्ठवतिकादयः	११३
वैशेषिकाः आह्निकाः	२५४
वैष्णवदेवकानिर्णयः	१०५८
वैष्णवदेवकानिर्णयः	१०७६
वैष्णवदेवार्चनकाण्डं	१२१८
वृद्धिआह्नं	१६०
वृद्धिआह्नप्रयोगः	१५५०
वृषणीपतिप्रभृतयः	३५०
व्यतीपातः	२४१

अ

अध्यात्मरथप्रवृत्तादनपट्टोपाधानानि	७०
अनुस्य सपिण्डीकरणकालाः	३८
अश्वभो	१५१८
आह्नकस्मृतिपरिभाषा	७१८
आह्नकर्त्तृनिर्णयः	१००६
आह्नाकरणे प्रत्यवायः	२४
आह्निकाः वैशेषिकाः	२७
आह्नदेशं प्रति पितृणां आगमनं	१२
आह्नदेवतानिर्णयः	१२
आह्नदेशः	१६०
आह्नदिनपञ्चाङ्गकालं	११६०

	पृष्ठायां ।
आङ्गविधिपत्रप्रशंसा	१
आङ्गविशेषः	१६७
आङ्गमहिमा	२५
आङ्गे प्रशस्ता ब्राह्मणाः	३७७
आङ्गोपकरणानि	६३०
आङ्गे मृतमनुष्योद्देशविधिः	६६
आङ्गपदार्थविचारः	१५२
आङ्गोचमनानि	८८८
आङ्गभोक्तुर्नियमाः	१०१६
आङ्गसम्पदः	११७२

स

सपिण्डीकरणप्रयोगः	१६३६
सपिण्डीकरणकालः	२६६
समीचीचिह्नोत्रं	१०८१
सुविहितब्राह्मणानतिक्रमः	४५३
साम्प्रतिककर्तृक-वैश्यदेवकालनिर्ययः	१०६४
साम्प्रिकानां सपिण्डीकरणकालः	२६६
सावित्रीजपादि	१३८५
सांस्कृतिक आङ्गकालनिरूपणं	२८८
सीन्धुसरिक आङ्गप्रयोगः	१६५७
शायङ्गकल्पाः	३१८
सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः	१४८०
शानप्रशंसा	८४८
शानभेदाः	८५१

	एलाया ।
आगकस्तुः प्रतिषेधाः	८५७
आगार्थं याज्ञानि वर्यानि च उदकानि	८६७
आगसम्भाराः	८७८
संख्यविनियोगादि	१२६७
संस्काराः	१६१
संज्ञान्तिनिरूपणं	२३०

६

हस्ततीर्थोपवीतनामुदिसनियमाः	६२८
हस्तोन्माजं	१४४६
हिरण्यनिरूपणं	६६०
हिरण्यमहिमा	६६३
हिरण्यालङ्कारयाननिरूपणं	७२५, ७२९
ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः	१३६२
होमाधिकार्यभूतामिलक्ष्यं	१३३५

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धविधिकलप्रश्नप्रकरणम् ।

बीरोदार्यवसारसङ्ग्रहकलालीलाममालिङ्गितो-
भाम्यमन्दरकूटकोटिघटनानिर्मृष्टरक्षाङ्गदः ।
उन्मीलप्रवनीलनीरजदलश्रेणिप्रभामण्डल-
द्याघालङ्घनजादिकच्छविरसौ पायादपायाङ्कुरिः ॥१॥
गणेशं वन्देऽहं मदजलगलशिर्षरसरित-
पगमोदास्वादप्रसृतमनसां क्रीडनवताम् ।
द्विरेफदन्दानां कलसरमङ्गहारसुरस-
स्वरप्रार्थयैः श्रवणपटपेयैः प्रमुदितम् ॥२॥
देवीं शारदकौमुदीमदहरस्कारप्रभामण्डली-
लेखकेशितदुस्तरान्तरतमस्तोमोद्भवापङ्कगम् ।
मीमन्तान्तामवेशितोज्ज्वलकलामर्वाङ्गनिर्यत्सुधा-
धाराधोरणिपूरिताम्बरतलां वन्दामह शारदाम् ॥३॥

यामासाद्य पदैश्चतुर्भिरभितो लब्धोदयामासते
कर्तुं संयवहारमाज्जरिह ते सर्वेऽप्यमी नान्यथा ।
या चैषोपनिषत्प्रयीं तनुमनुप्राप्ता व्युदस्य भ्रमं
स्त्रैरानन्दपदं परं वितनुते तां नौमि देवीं गिरम् ॥४॥
तां वाचं समुपास्महे परिमिता यामौ चतुर्भिः पदैः
वेदैर्यत्परिपाकमेतदखिलं ब्रह्माण्डमाज्जर्बुधाः ।
यस्याः प्राप्य परं प्रसादमयते सर्वेऽपि सर्वज्ञतां
हीनस्तेन तु पदजासनश्च यो ब्रह्मापि जिह्मायते ॥५॥
यद्ये चेदीयस्तरवदरमाचेऽपि विधिना
विना वा केनापि कचिदपि च पिण्डे विनिहिते ।
नक्षत्पापालेपास्त्रिदशपदमायान्ति पितरो
नमस्तस्मै कुर्मो मखमथगयास्थाय हरये^(१) ॥६॥

प्रदत्तपिण्डान् स्वपुत्रः सपिण्डैः
प्रभूतपापान्नरकौकशेऽपि ।
समुद्धरन्तं कृपयादिदेवं
गदाधरं नौमि गयाग्निरस्थम् ॥७॥
वस्तुन् वस्तुपादरणे समुद्यतान्
रुद्रान् विमुद्रान् हतयोगसम्पदः ।
नमामि सत्कर्मपथप्रवर्त्तका-
नादित्यनाम्नस्त्रिदशेषपूजितान् ॥८॥

(१) निरवहितमुच्यमागय महते इति ख० ।

यन्नित्तिंशविशीर्यमाण-सुभटचुत्थत्करोटीघटत्-
 कारस्फारविगवभैरवरणक्षोणीक्षणक्रीडिनः ।
 मृत्यन्ति स्म गलङ्गलास्तमिलितस्कन्धाः^(१) कबन्धा मुञ्जः
 योऽभृदिकमनिर्जितोर्जितरिपुः श्रीशङ्खो भूपतिः ॥८॥
 यस्थोद्यत्करबालकालभुजगौ निष्पीतभृत्योऽखिल-
 प्रत्यर्घिचितिपालपुष्कलयशःक्षीरातिदग्धा सती ।
 तन्द्रालुः परिहृत्य घोरसमरक्रीडारसे निर्भरं
 वध्नाति स्म महावकाशविलसत्कोषप्रवेशे मतिम् ॥९०॥
 एतस्मादभवत् प्रौढप्रतापामलदुर्जयः ।
 तनूजो विजितारातिर्जेषपाल इतौरितः ॥११॥
 तस्मादपि महादेवः पालिताशेषभृतसः ।
 विजिताशेषदिक्पक्षो विक्लमैकरसोऽभवत् ॥१२॥
 यत्प्रतापामलज्वालाह्लासु परिपातुकम् ।
 अमिचमण्डलं भेजे ब्रह्मभावलिकल्पताम् ॥१३॥
 यशोशस्य धनुर्विमुक्तविशिखमातम्रणास्त्रव-
 दिभ्राडस्त्रविनिर्मिताखिलसरितपूरेषु भूरेणवः ।
 मिश्रोभृत्य सकङ्कपद्मविषमं भङ्गामभृमिं व्यधुः
 वस्यामोघपराक्रमस्य महिमा वर्धः कथं भूषतेः ॥१४॥
 यः श्रीमत्करपुष्करच्युतमहादानाम्भृधाराभरात् ,
 संसिञ्चन् वरविप्रवर्यनिवहान् यान् धर्मकण्डमान् ।

(१) गलङ्गलास्तमिलितस्कन्धा इति ग० ।

सके पक्षवितान् महीतलमिलच्छायाघने तदने
 लोकः शोकमुदस्य निर्वृतिमयीं लेभे शुभां सुस्थितिम् ॥१॥ ५
 यद्वज्रायविनिर्गतायकिरणप्राग्भाजराजग्रह-
 यस्ते वैरिकुलप्रतापतपने यः पुण्यकालोऽभवत् ।
 तस्मिन्नायतवाहिनीषु धवलप्रोक्तालवञ्चावली-
 कलोलाकलितासु वीरनिकरं स्वीरं न्यमञ्जशिखरम् ॥१॥ ६॥

भूपेन तेनाय कृतोऽधिनायः

स्फारश्रिया श्रीकरणे मनस्वी ।

हेमाद्रिनामास्य च वर्ण्यमानं

वंशं समाकर्णयत् प्रकाशम् ॥१॥ ७॥

स्नाध्यायाध्ययनप्रवीणधरणीगौर्वीणचूडामणिः
 वंशं वसुमुनेर्मनोहरगुणग्रामाभिगमाकृतिः ।
 नञ्जं वामनमञ्जुको वलिकयागायाममुन्मौलित-
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावरुचिरं यः प्राप लक्ष्मीं पराम् ॥१॥ ८॥
 स प्राप्तुत सुतं नवोज्ज्वलकलामम्भारगोष्ठीसदं
 भूतस्फोटगलोद्गलन्नवर्मप्रह्लादिवेदोदयम् ।
 पुण्यावर्त्तनसर्गमञ्जनमनःमन्तोषवर्षाम्बदं
 शश्वदेदरहस्यवस्तुरसिकं श्रीवासुदेवाङ्गयम् ॥१॥ ९॥
 अभीक्ष्णस्मादभिनवसुधाभोदरालापलीलः
 श्रीलाचारप्रवर्गधिवर्णाताषिताशेषलोकः ।
 सत्यां वाचं त्यजति न पुरा कर्णं यः सङ्कटेऽपि-
 प्रज्ञागणिः सुकतरसिको नामतः कामदेवः ॥१॥ १०॥

येनाचार्यवर्ग्यमङ्गतिमता निर्व्याह मौञ्जीप्रतं
 कृत्वा दारपरिग्रहं विदधिरे कर्माणि गृह्याणि च ।
 वेद्यावेद्यमहेन्द्रजालदलनं लेमङ्करं शाङ्करं
 ज्योतिः किञ्चिदुपासितुं स जगद्दे वर्त्यस्तुरीयाश्रमम् ॥११॥
 तस्मादिस्मयनीयपुण्यचरितो हेमाद्रिनामाजनि
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावविकशदिश्रोत्तरश्रीनिधिः ।
 योऽसौ सर्वकलाविद्यारदशिरोगन्नाङ्कुरो भास्वरः
 सर्वश्रीकरणेश्वरो नृपमहादेवस्य मान्योऽभवत् ॥१२॥
 यस्याज्ञां स्वविशालमौलिवलभौमिंहामने सादरं
 स्नापनाः परिपाल्य निर्जितनिजव्यापञ्चराः शरते ।
 किञ्चोक्तामितदीप्यमानमहसो वर्द्धिष्णुजिष्णुश्रियः
 द्वाघां दिक्षु विदिक्षु चातिमहतीमामादयन्ति क्षणात् ॥१३॥
 यः कीर्त्तिप्रसरावधौरितविधुप्रत्ययरोचिश्च यः
 चक्रं विक्रमचातुरीमदजुषः शत्रूनपास्तश्रियः ।
 यश्च प्रह्वशिरःकिरीटघटनानिर्मृष्टसेवावनं
 धन्यन्वयदरापरीतिरमिकामृद्धिं निनायाचिरात् ॥१४॥
 सोऽयं सेवाप्रसङ्गं विनयनयनसम्पन्नलाधीशमौलि
 प्रत्युप्तोद्दीप्तगद्युमणिकरभरभ्राजमानाङ्गपद्मः ।
 श्रीहेमाद्रिः कराग्रक्षरदमलजलप्रक्षिप्तप्रवाहेः,
 लोके कस्येह जिह्वां निजगुणगणनालोलमूलां न चके ॥१५॥
 आमिन्धोरातुषाराचलशिखरभुवः कीर्त्तिगङ्गायभङ्गीः
 स्त्रीकृत्यात्कृत्यप्रचयपरिचित्य यस्य लोके चरन्तौ ।

शश्वद्वैमानिकानामकुरुत रयभृन्मन्दरावर्त्तनृत्यत्-

चौराकूपारवृद्धिं स जयति मतिमानेष हेमाद्रिसुरिः ॥२६॥

ज्ञातुं नीतिरहस्यमस्य गुरुतां यस्येहते शिष्यतां

नूनं सोऽपि वृहस्पतिः स च कविर्यत्नेन संस्पृहते ।

सोऽयं चित्रचरित्रमान्यमहिमा मन्वीन्द्रचूडामणिः

हेमाद्रिर्न निमाय विस्मयरसं कं धीरधुर्यं नरम् ॥२७॥

येनाचारविचारचारुचरितश्लाघेन तीव्रव्रत-

ज्ञातप्रौणितनन्दनन्दनघनप्रेमप्रवृद्धश्रिया ।

दक्षैर्विप्रगणाङ्गमानि गणनातीतैर्द्वैतैश्चक्रिरे

भूभृत्कोषनिवेशभङ्गिमचमत्कारोत्किराणि क्षणात् ॥२८॥

सौमं दिङ्मायिकानां सितरुचिरुचिरा हारयष्टिः क्षमायाः

सद्यः सङ्कुलमल्लिकुसुमचयमयौ द्योवधूकेशभूषा ।

ब्रह्माण्डोद्दण्डवेगोदरनिहितसुधालेपलक्ष्मीर्यदीया

कीर्त्तिर्हेमाद्रिमन्वी स जयति जगतौभूषणं धर्मसेतुः ॥२९॥

येनाभोज्यनुवामरं रमलमल्लेह्यादिभेदास्पदः

अस्त्रैर्भिन्नगुणक्रियाक्रमगतस्वादूपदंशान्वितैः ।

विप्राणां खलु माङ्गवेदविदुषां तिग्मं महस्रचयं

हर्षात्कर्षमना ये चातिबहुभिः स्वर्णैर्विकीर्णैर्मुहुः ॥३०॥

हरिहरमहाभक्तिव्यक्तप्रभूतविभूतिमान्

उपचितनिजप्रज्ञो यशक्रियाक्रमसुन्दरः ।

गुणमणिगणश्रेणिश्रीमत्प्रकाशविकश्वरः

करणतिलकः श्रीहेमाद्रिः कथं स हि वर्ण्यते ॥३१॥

प्रणीतञ्च चतुर्वर्गचिन्तामणिममाहुयम् ।

शास्त्रं तेन समस्तार्त्तनिःशेषार्त्तिनिवर्त्तकम् ॥ ३२ ॥

यो मन्याचलमूलवेगविचलदुग्धाश्विमुग्धोत्कली-

निष्ठूतः स जगाम शक्रसदनं कश्चिन्मणियामणीः ।

इत्यालोच्य विमथ्य शब्दजलधिं हेमाद्रिणा निर्भिर्तो

दाता वर्गचतुष्टयस्य विमलश्चिन्तामणिर्नूतनः ॥ ३३ ॥

इहानुपूर्व्वेण विनिर्मितानि

पञ्च प्रपञ्चेन च खण्डकानि ।

व्रतेषु दानेषु च तीर्थसार्थे

भोक्ते च शेषेऽथ तथार्यजाते ॥ ३४ ॥

आराधनं ह्यभुजान्तु पञ्चमे

खण्डे समस्तं प्रतिपाद्य कथ्यते ।

हेमाद्रिणा सम्प्रति कथ्यभोजिनां

आहुस्य कल्पेन मष्टोऽप्यलश्रिया ॥ ३५ ॥

बह्विनि शास्त्रानि विमृश्य रच्यते

आहुस्य कल्पोऽयमतिप्रयत्नतः ।

इहोपमेयः सहसा न केनचित्

दोषो लघीयानपि बुद्धिशालिना ॥ ३६ ॥

तत्र चाद्ये प्रकरणे स हेमाद्रिः शुभाश्रयः ।

फलप्रशंसामयुक्तं वक्ति आहुविधिं रुधीः ॥ ३७ ॥

उक्तमादौ लिङ्गप्रतिमाद्यधिष्ठाने शिवविष्णुगणेशादिदेवतानां रा-

धनम् । अनन्तरं गवाधिष्ठाने देवतारूपाणां मन्दादिकामधनूनां हरि-

हरादीनाञ्जाराधनम् । अयेदानीं ब्राह्मणादिरूपाधिष्ठाने वसु-रुद्रा-
दित्य-पितृमत्सोमाङ्गिरस-यम-कव्यवाहनाग्नि-सोमपाज्यपाग्निष्वान्ना-
दौनां महामहिम्नां पितरूपाणां देवतानामाराधनमुच्यते । आराध-
नञ्च, मनसः प्रीणनं, तस्य चोपायः आद्रुलक्षणं कर्म । अतस्तदुच्यते ।

तत्र तावद्विधिः स्वविधेयैर्गृह्ये पुरुषं प्रवर्त्तयन् स्वसाध्यपुरुषप्र-
वृत्त्यतिशयकारिणीं विधेयप्ररोचनामपेक्षमाणो विधयरुच्युत्पादकानि
प्रशंसावचनान्यपेक्षते फलवचनानि च । यथैवैते पुरुषा विधेये प्रव-
र्त्तन्ते तथैव तद्विषये ग्रन्थे ओतारः । अतस्तेषामपि तत्र विधिफलप्रशं-
सावाक्यानि प्रवर्त्तकानीति आद्रुविषयाणि । तान्येव प्रथममभिलि-
ख्यन्ते । तानि च परस्परान्वयादेकवाक्यतां गतानौत्येकमेवेदं प्रकरणम् ।

आह सुमन्तुः ।

आद्रुत्परतर नान्यच्छ्रयस्करमुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आद्रुं कुर्याद्विचक्षणः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तस्माच्छाद्रुं नरो भक्त्या शार्करपि यथाविधि ।

कुर्वीति अद्रुया तस्य कुले कश्चिन्न मोदति ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च गृण्य मे^(१) ।

श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रादृतात्मना^(२) ॥

अपि धन्यः कुले जायादस्माकं^(३) मतिमान् नरः ।

(१) पितृगीतास्तथेमाश्च श्लोक्यस्ताः इदं पार्थिव इति ग० ।

(२) तत्र दृतात्मना इति ख० ।

(३) भूयादस्माकमिति ग० ।

अकुर्वन् वित्तशायं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति^(१) ॥

रत्नवस्त्रमहोद्यानमूर्ध्वभोगादिकं^(२) वस् ।

विभवे मति विप्रेभ्यो योऽस्मान्द्रिष्ट्य दास्यति ॥

अन्नं वा यथा शक्त्वा कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधोः ।

भोजयिष्यति विप्राय्यान् तन्मात्रविभवो नर ॥

नागरखण्डे ।

लोकान्तरेषु ते तोयं लभन्त नान्यमेव च ।

दत्तं न वंशजैर्यथा ते व्यथां यान्ति दारुणमि ॥

तुत्यपामाममुद्भवांस्तस्मात् मन्तर्पयन्त्येव न ॥

नित्यं शक्त्वा यथा राजस्तोत्रैर्भोज्यैः पृथग्विधैः ।

तथान्नैर्वस्त्रैर्वेद्यैः पुष्पगन्धान् लेपनैः ।

पितृमेधादिभिः पुण्यैः आहुैरुक्षात्तर्पणैः ॥

तर्पितास्ते प्रयच्छन्ति कामानिष्टान् हृदि स्थितान् ।

त्रिवर्गश्च महाराज पितरः आहुतर्पिताः ॥

कर्मपुण्ये ।

योऽनेन विधिना आहुं कुर्याद्वै शान्तमानसः ।

अपेतकल्मषो नित्यं याति नावर्त्तते पुनः ॥

यमस्तुतौ ।

इममत्र विधिं श्रुत्वा कामार्थं कल्पितं दिज्ञेः ।

ये विप्रा ज्ञानवर्त्तन्त तेषां लोकाः मनातनाः ॥

(१) पिण्डान् निर्वपिष्यति इति ग० ।

(२) रत्नवस्त्रमहोद्यानमूर्ध्वभोगादिकमिति ख० ।

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कौर्त्तिं पुष्टिं वलं त्रियम् ।

पद्मन् सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं सख्यगृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

सम्पूज्या हव्यकव्याभ्यामस्त्रेनातिथिबान्धवाः ॥

आक्षारमाक्षरेत्तत्र पितृमेधाश्रितं नरः ।

आयुषा धनपुत्रैश्च वर्द्धते नैव संशयः ॥

देवलस्तौ ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च शिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।

अर्थवानर्थभोगी च आर्द्रकामो भवेदिह ॥

परत्र च परां पुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।

आर्द्रहस्तमवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते ।

देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमायायनं शुभम् ॥

सर्वेषु देवेषु कर्मषु कर्माङ्गआर्द्रस्य पूर्वमनुष्ठानात् देवेभ्यः पूर्वं

पितृणामायायनमिति विष्णुधर्मोत्तरे वराहवचनम् ।

अथप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितृन् ।

ये तु आर्द्रं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

आर्द्रकाले तयास्त्रेण पिच्छनिर्व्वपणं तथा ।

पितृणां ये करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तेषां त्रयः पूजितास्तु भविष्यन्ति तथाग्रयः ॥
 त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तथैव च युगत्रयम् ।
 पूजितास्तु त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 पूजितस्तैर्भविष्यामि चतुरात्मा तथाप्यहम् ॥
 पैतृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्तितः ।
 पैतामहस्तु निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पिण्डपिण्डस्तु विज्ञेयः प्रसुप्तस्यापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्वपणे सुधैः ॥
 एवं सम्पूजितस्तेन चतुरात्मा ह्यहं स्थितः ।
 भविष्यामि प्रदास्यामि तस्य कामान् तथेप्सितान् ॥
 चत्वारः पूजिता वेदाश्चत्वारस्तथाश्रमाः ।
 पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तत्तस्तथा दिग्गः ।
 चत्वारस्तु तथा वर्णाश्चत्वारस्तथा युगाः ॥
 पिण्डपितामहस्यायं पैतृपैतामहः प्रापितामह इत्यर्थः ।

यमस्मृतौ ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांस्तु ऊताग्रयान् ।
 सर्वभृताम्सराध्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं विधानतः आहुं कृत्वा स्वविभवेचितम् ।
 आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत् प्रीणाति मानवः ॥

विष्णुपुराणे ।

ब्रह्मेन्द्र-रुद्र-नासत्य-सूर्याग्नि-वसु-मावतान् ।

विश्वेदेवान् ऋषिगणान्^(१) वयांभि मनूजान् पशून् ॥

मरीचूपान् पितृगणान् यक्षान्यद्भुतमंजकम्^(२) ।

आर्द्रं अर्द्रान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं इ तत्^(३) ॥

येन केनचित् पुरुषेण स्वीयपितृपितामहेद्देशेन आर्द्धे क्रिय-
माणे ब्रह्मन्द्रादीनामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपत्प्रो-
तिरन्यत्कुलोत्पन्नानामपि मरीचुपादीनाञ्च तृप्तिः स्यादिति वच-
नार्थः । आर्द्रकर्तृकुलोत्पन्नानाम् नानायोगनिगतानामनुद्दिष्टाना-
मप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्तच्छ्राद्धक्रियात्रयवैस्तृप्तिः स्यादिति
व्यक्तमुक्तम् मार्कण्डेय-स्कान्द-ब्रह्मपुराणेषु ।

अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यत्तोयं^(४) स्नानवस्त्रेभ्यो भूमौ पतति पुत्रक ।

तेन ये तर्तुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥

यान्तु गन्धाम्बुकषिकाः पतन्ति धरणीतले ।

ताभिराणायनं तेषां ये च तिर्यक्कुले गताः ॥

ये चादन्ताः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यमंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकिरमन्माज्जनजलाग्निनः ॥

भुक्ता चाचमनं यच्च जलं यच्चाहिः शौचजम् ।

(१) पित्रगणानिति ग० ।

(२) यक्षान्यद्भुतमञ्जितमिति ख० ।

(३) प्रीयत्यखिलं जगदिति ग० ।

(४) यद्वाग्म इति ख० ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ते तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै ॥
 पिशाचत्वमनुप्राप्तः कृमिकीटत्वमेव ये ।
 एवं यो यजमानस्य यस्य तेषां दिजन्मनाम् ॥
 कश्चिज्जलास्रावक्षेपो हविरुच्छिष्टमेव वा ।
 तेनान्नं कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
 प्रथान्थाप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धक्रियावताम् ॥
 अन्यायोपार्जितैरर्थैश्चाद्भुतं क्रियते नरैः ।
 दृश्यन्ति तेन चाण्डालपुङ्गवाद्यासु योनिषु ॥
 एवमाप्यायनं वत्स बहूनामपि बान्धवैः ।
 याद्दुःखं ह्यस्त्रिभुवनैर्गर्भैश्च जायते ॥

नागरखण्डः ।

श्राद्धे तु क्रियमाणे वै न किञ्चिद्भयं तौ प्रजेत् ।
 उच्छिष्टमापि राजेन्द्र तस्माच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥
 विप्रपादोदकं यच्च भस्मौ पतति पार्थिव ।
 तेन ये गात्रजाः केचिदपूजा मरणं गताः ।
 तावत् पुष्करपात्रैस्तु पिबन्ति पितरो जलम् ॥
 श्राद्धे प्रक्रियमाणे तु यत्किञ्चित् पतति क्षितौ ।
 पुष्पगन्धादिकं चात्रमपि तोयं नरेश्वर ॥
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये कृमिन्मुपागताः ।
 कीटत्वं वापि तिर्यक्त्वं व्यालत्वं वा मराधिप ॥
 यदुच्छिष्टं क्षितौ याति पात्रप्रक्षालनोद्भवम् ।
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये प्रेतत्वमुपागताः ॥

ये चापमृत्युना केचिन्मृत्युं प्राप्ताः सर्वशजाः ।

विकिरेण प्रदत्तेन ते तृप्तिं यान्ति चाखिलाः ॥

तदेवं श्राद्धावयवैः केषामपि वंशानां तृप्तिरुक्ता । ब्राह्मणभोज-
नादिना प्रधानकर्माणां तु मुख्यानामदृश्यमानानां पितृपितामहा-
दीनां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् ।

स्कान्दे ।

पितृनुद्दिश्य यत्कथं ब्राह्मणेभ्यश्च दीयते ।

सम्यक्श्राद्धापरैर्मर्त्यैस्तद्भवेत् तृप्तिदं महत् ॥

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

पितुः पितामहस्यापि तत्पितुश्च ततः परम् ॥

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्यात् परा तृप्तिर्यावदाभूतसंप्रवम् ॥

ननु पुण्योत्कर्षवातां स्वर्गलोकं गतानां मनुष्यपितृपितामहादीनां
अमृताहाराणां^(१) मतां कथं ब्राह्मणभोजनविनष्टेन मानुषेण
चान्नं तृप्तिः सम्भवति । पापीयसां वा तिर्यग्गोनिगतानां तृणाद्या-
हाराणां मतां प्रेतादिरूपत्वं गतानां वा रुधिराद्याहाराणां मता-
मित्युक्तं पाद्म-मात्स्ययोः ।

यदि मर्त्यैर्द्विजैर्भुक्तं ह्ययं यदि वानले ।

शुभाशुभात्मकैः प्रेतैस्तदन्नं भुज्यते कथम् ॥

अस्याक्षेपस्य समाधानं तत्रैवोक्तम् ।

तत्राह देवलः ।

देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।

तस्याश्रममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

गान्धर्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च त्वणं भवेत् ।

आह्वानं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

पानं भवति यत्तत्वे राक्षसत्वे तथामिषम् ।

दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादि मानाभोगरसो भवेत् ॥ इति ॥

ननु यथा चीरस्य दधिरूपेण परिणामः, दधश्च तन्नादिरूपेण प्रत्यक्षतो दृश्यते, नैवं भोज्यमानस्य ह्यमानस्य वा अमृतादिरूपेण त्वणादिरूपेण वा परिणामो दृश्यते । न च परिणतस्यापि स्वातन्त्र्येण क्रियाशक्तिशून्यस्य देशान्तरगतप्राणिप्राप्तिः सम्भवति । नापि नाना-
कर्मवशङ्गतामां प्रसीतप्राणिनां आहुदेशोपमर्पणमुपपद्यते । नापि
चास्य सुपर्ण-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-प्रेत-पिशाच-नर-किन्नर-पशु-पक्षि-
कृमि-कौटादिकोटिजातिमहस्रतिरिक्तस्वरूपैः आहुकर्तृपूर्वजैः सह
स्य विविच्य सम्बन्धः सम्भवतीत्याद्याक्षेपाः पुराणेषु सूचिताः ।

पाद्म-मात्स्ययोः ।

कथं कथानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह ।

गच्छन्ति पितृलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गच्छते ॥

विष्णुपुराणे ।

दत्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेक्षतः ।

दद्यात् आहुं अह्वयाश्रं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

स्कान्दे ।

मृतानां यदि जन्तूनां आहुमाप्सायनं ततः ।
निर्व्याघस्य प्रदीपस्य तैलं यमर्द्धयेच्छिष्याम् ॥

नागरखण्डे ।

किमर्थं क्रियते आहुममावास्यादिषु द्विजैः ।
मृतास्य पुत्र्या विप्र स्वकर्त्तृजनितां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥
परिहारा अपि पुराणेष्वेव सूचिताः ।

तत्र मातुल्य-पादयोः ।

नामगोचं पितृष्वानु प्रापकं ह्यथकथयोः ।
आहुस्तु मन्त्रास्तदाह उपसन्धानि भक्तिः ॥
पितृदिनामादीनि उपसन्धानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । नन्वसेतन-
त्वादीनामादीनां कथं ह्यथकथप्रापकत्वमित्याशङ्कोक्तम् ।

अग्निव्याप्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिता इति ॥

अग्निव्याप्तादयः पितृविशेषाणामाद्यधिष्ठातारः प्रापका इत्युक्तं
भवति । ननु यदि नामगोचं प्रापकं तर्हि नामगोचाज्ञाने आहुं
क्रियमाणमनर्थकं स्यात् । तथा च “यदि नाम न विद्यात् स्वधा
पितृभ्यः पृथिवी षड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्” इत्यापस्तम्बसूत्र-
विरोध इत्याशङ्क्य च ऊहपदस्यापि प्रापकत्वं दर्शितं तच्चैव ।

नाममन्त्रास्तदादेवा भवान्तरगतानपि ।

प्राणिनः प्रौढवयस्येते तदाहारत्वमागतान् ॥

तदादेशा नामगोत्रमन्वादीनामादेशा ऊहादिप्रकारेण विपरिवर्तिताः शब्दा इत्यर्थः ।

अर्थान्तरस्य । देवदत्तादिनामसु प्रुन्यप्रकाशकेषु च मन्त्रेषु कश्चिदपि सम्बन्धमलभमानाना-मग्निध्यानादिप्रकाशकानां मन्त्राणाम् अतत्प्रकाशका नाममन्वाद्यादेशास्तत्कार्यकारिण इत्यर्थः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः स्वपितृणाञ्च नामधृक् ।

तानेवार्थयते सम्यक् विधिमन्त्रवहिष्कृतान् ॥ ६

इति वाराहपुराणस्मरणात् ।

भवान्तरगतानपीत्यनेकदेशकालयोन्यवस्थान्तरगतानपीत्यर्थः । तदाहारत्वमागतानित्यनेन प्रदत्तस्य इविषस्तत्तद्योनिसमुच्चितसुधाद्याहाररूपेण परिणामत्वं^(१) मन्वादेरेवालौकिकस्य हेतोर्लक्षम् । मन्वादियहणं आद्वीयस्य सर्वस्यापि विधेरुपलक्षणार्थम् ।

अतएव वायुपुराणे ।

काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ।

अस्त्रं नयन्ति तत्रैते जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

यथा गोषु प्रणष्टासु वत्सो विन्दन्ति मातरम् ।

तथास्त्रं नयते विप्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

नामगोत्रस्य मन्त्रस्य दत्तमस्त्रं नयन्ति ते ।

अपि योनिव्रतं प्राप्तान् दृष्ट्वांस्तानुपतिष्ठति ॥

तदेवं आहुदेशं प्रत्यगागतान् लोकान्तरस्थानेव पितृन् प्रति मन्वाद्यो इविः प्रापयन्तीत्युक्तम् ।

(१) प्रीतिविवेकमिति ग० ।

एवमेव वायुपुराणे निरवस्थान् प्रेतस्थानस्थितांश्च पितृमभिधा-
योक्तम् ।

तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रकैः ।

भूम्यामसद्यं दर्मेषु दत्ताः पिण्डाः सुतैस्तु वै^(१) ।

यान्ति तांस्तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानस्थितान् पितृन् ॥

अप्राप्ता यातनाम्यानां श्रेष्ठा ये भूवि पञ्चधा ।

नानारूपासु जाता ये तिर्यग्योन्यादिजातिषु ॥

यदाहारा भवन्त्येते तासु तस्मिन् योनिषु ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आह्वानमुपतिष्ठति ॥

विष्णुधर्मास्तरे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

एते आहुस्त्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह ।

एते आहुं सदा भुक्त्वा पितृन् सन्तर्पयन्त्युत ।

यच्च कश्चन धर्माज्ञा वर्त्तमाना हि योगतः ॥

एते सुपुत्रा विनियोजयन्ति

आहुस्त्य दातारमदीनसत्ताः ।

हृष्या तथैते विनियोजयन्ति

दातुः पितृन् सर्वगणान् महीपते^(२) ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आहुदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् आहुतेन तर्पितुः ॥

(१) अयस्तु वै इति ख० ।

(२) महीयते इति ग० ।

यथा ह्यन्तर्बन्धो सुहृदा दीयमानं दोहदादिद्रव्यमुपभुञ्जाना
स्वयं तृण्यति, तेनैव च दोहदद्रव्येन स्वीकृतोदरवर्त्तिनं गर्भं तर्पयति,
दोहदप्रदानेनोपकारकर्त्तारं प्रत्युपकारैः परितोषयति, तथाग्निष्वा-
त्तादयो वस्त्रादयश्च देवताविशेषत्वादचिन्त्यसहिमानः आहुं भुक्त्वा
स्वयं तृण्यन्ति स्वाधिष्ठितांश्च मनुष्यपितृन्स्तर्पयन्ति, आहुकर्त्तारश्च
आयुष्यादिभिः फलैर्योजयन्तीत्याशयः । अत्र येषां पितॄणां देशकाल-
व्यवहितान्तीन्द्रियार्थज्ञाने आहुदेशं प्रत्यागमने च शक्तिर्नास्ति तेषां
देशान्तरस्थानामेव मन्वादिप्रापितेन हविषा तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् ।
अतीन्द्रियज्ञानयुक्तानामागमनशक्तियुक्तानां आहुदेशश्च प्रत्यागतानां
वायवीयेन शरीरेण ब्राह्मणशरीराविष्टानां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् कृष्ण-
पुराणे ।

तृण्यन्ते पितरः श्रुत्वा आहुकालमुपस्थितम् ।

अन्यान्यं मनसा ध्यात्वा मम्यन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः महाश्रान्तिं पितरोह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

निमग्नितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।

वायुवचानुगच्छन्ति^१ तथामोनानुपामते ॥

तथा एकब्राह्मणपते बौधायनः ।

उरक्षाः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डभक्षकाः ॥

(१) वायुभृता नु गच्छन्तीति ग० ।

अतएव ब्रह्मपुराणादिषु उक्तम् ।

आश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

प्राष्टङ्गमे यमः प्रेतान् पितृन्श्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

बुधार्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यो पायसं मधुमंयुतम् ।

तस्मात् तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

यतश्चागमनश्रुतिरुक्ताः पितरः आहूदेष्टुं प्रत्यागच्छन्ति, अतएव पुष्करवाचायां वियोगवाण्यां रामेण आहूते क्रियमाणे सीता ब्राह्मण-
शरीरे दशरथादीनपश्यत् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

परिपक्वन्तु जानक्या सिद्धं रामे निवेदितम् ।

ज्ञात्वा वियोगवाण्यां स सुस्नानत्वमपालयत्^(१) ॥

मघासु चलिते सूर्ये काले कुतपके तथा ।

आयाता ऋषयः सर्वे ये रामेण निमन्त्रिताः ॥

तानागतान् मुनीन् दृष्ट्वा वैदेही जनकात्मजा ।

अपामर्षत् ततो दूरे विप्राणां मध्यतः स्थिता^(२) ।

गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं निगूढा सा तदा स्थिता ॥

अपक्रान्तां तदा सीतां ज्ञात्वा राघवमन्दनः ।

विस्मृश्व सुचिरं कालमियं किमिति सत्वरम् ।

(१) सुस्नानमन्त्रपालयदिति ग० ।

(२) विप्रमध्ये सुसंस्थिता इति ख० ।

अन्यच्च च गता साध्वी मन्ये चाहं जपान्विता ॥
 किन्तावद्भोजये विप्रान् सीतामश्वेषयामि किम् ।
 कारणं नैव जानामि आदृकाले क्षुपस्विते ।
 रामेण भोजिता विप्रा इत्युक्ता च यथाविधि ॥
 गतेषु द्विजमुख्येषु प्रियां रामोऽब्रवीद्विदम् ।
 किमर्थं सुभु नष्टासि मुनीन् दृष्ट्वा समागतान् ।
 तत्सर्वं मम तत्त्वज्ञि कारणं वद माशिरम् ॥
 एवमुक्ता तदा भर्ता जपयाधोमुखी स्थिता ।
 मुमुक्षुः साश्रुमङ्गातं राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
 शृणु त्वं नाथ यत् पृष्टमाश्चर्यमिह^(१) यादृशम् ।
 पिता तव मया दृष्टो ब्राह्मणाङ्गेषु राघव ॥
 सर्वभरणमयुक्तो द्वौ चान्यौ च तथाविधौ ।
 दृष्ट्वा जपान्विता चाहमपक्रान्ता तवान्निकात् ॥
 वस्त्रस्नाजिनसंवीता कथं राज्ञः पुरःभरा ।
 भवामि रिपुवीरघ्नं कथं नैव ददाहृतम् ॥
 स्वहस्तेन कथं राज्ञे वा नैव भोजनं त्विदम् ।
 दासानामपि यत् दासा नोपभुञ्जन्ति कर्हिचित् ।
 तादृशस्तु कथं तस्मै क्षमा दातुं वदस्व मे ॥
 चाहं राज्ञा पुरा दृष्टा सर्वसङ्कारभूषिता ।
 सा स्वेदमलदिग्धाङ्गी कथं पश्यामि हृदिपम् ॥ इति ॥

(१) यदृष्टमाश्चर्यमिहेति ख० ।

नागरखण्डे आद्धदेशं प्रति पितृणामागमनमुक्तम् ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभृताः प्रवाच्छन्ति आद्धं पितृगणा नृणाम् ॥

धावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासाममाकुलाः ।

ततश्चासं गते भानौ निराशा दुःखमयुताः ।

निश्चस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥

आनर्त्त उवाच ।

मृतास्तु पुरुषा विप्र स्वकर्मजनितां गतिम् ।

गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

मृत्युमेतन्महाभाग यत्त्वया व्याहृतं वचः ।

स्वकर्मादां गतिं यान्ति मृताः सर्वेषां मानवाः ॥

परं यथा समायायन्ति वंशजस्याश्रमं^(१) त्विह ।

तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि मन्देहो न यथा भवेत् ॥

मृता यान्ति यथा राजन् ये च केचिन्महामते^(२) ।

ते जायन्ते न मर्त्येऽत्र यावदंशस्य संस्थितिः ॥

परं शुभात्मका ये च ते तिष्ठन्ति सुगन्धयः ।

पाप्मानस्य नरा ये च तेऽपि स्वर्गनिकेतने ।

अन्यदेहं समाश्रित्य भुञ्जते कर्मणः फलम् ॥

शुभं यदंशजैः आद्धं स्वयं विहितमात्मनः ।

(१) वंशजस्याश्रयमिति ख० ।

(२) यत्र केचिन्महामते इति ग० ।

पितृलोकस्थितानाञ्च स्वर्गस्नानामपि क्षुधा ।
 पिपासा च तथा राजन् तेषां सञ्जायतेऽधिका ॥
 यावन्नरत्रयं राजन् पितरो मातरस्तथा^(१) ।
 उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभम् ।
 भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥
 न चापि पतनं तस्मात् स्यानात् भवति भूमिप ।
 वंशोच्छेदात् पुनः सर्वं निपतन्ति महीतले ॥
 आगत्यास्मात् ततो मर्त्या निपत्य जगतीतम् ।
 पापाः पापं समायान्ति योनियंष्टं शुभाश्रिताः ॥

तदेवमुपपन्नाः पितॄणां श्राद्धदत्तेन हविषा तृप्तिः, दिव्यपितॄणाञ्च
 फलदातृत्वमिति ।

तत्र केचिदाहुः । हविःप्रत्युद्देश्यत्वं देवतात्वम्, न तु हविर्भार्तृत्वं
 फलदातृत्वं वा । श्रावद्भ्यः स्वाहेत्यादिस्वर्गेतनस्यापि देवतात्वदर्शनात् ।
 इन्द्रादीनामपि विग्रहादिमत्त्वेन देवत्वानभ्युपगमात् । यत्किञ्चिद्रू-
 पाणाम् पित्रादीनामुद्देश्यत्वमस्मत्वात् देवतात्वोपपन्नः । फलहेतुत्वन्तु
 कर्मण एव । तत् साधनभूतायां देवतायां स्तुत्यर्थमर्थवादरूपे
 वाक्ये उपचर्यते । तृप्तिवाक्यमपि चेतनत्वादिगुणं गमयत्प्रागस्त्यपर-
 मेवेति । तन्न श्रुतिस्मृतौतिहामपुराणादिषु सर्वत्र पितृतृप्तिप्राधान्य-
 नैव श्राद्धारम्भदर्शनात् फलदातृत्वस्यापि विधिमन्त्रयोगादिमध्याव-
 सानेखनेकशोऽभिधानादभियुक्ततराणां शिष्टानां तादृगधीदाद्या-

(१) पितृतो मातृत्वस्तथेति ग० ।

लोकस्यायथाविचिकित्साप्रतीतेस्तृप्तिफलदाहृदयोरलीकत्वकल्पनानुप-
पत्तेः । यथा क्षेत्रानि स्रुतिपुराणेषु पिष्टदृष्ट्याद्यनेकफलप्रतिपादकानि
आद्भुविषयानि वाक्छानि दर्शितानि, तथा तदकरणे प्रत्यवायप्रति-
पादकान्यपि लिख्यन्ते ।

नागरखण्डे ।

तर्पयन्ति न ये पापाः स्वान् पितृन् नित्यञ्च नृप ।

पशवस्ते नरा ज्ञेया द्विपदाः शृङ्गवर्जिताः ॥

अन्यप्रथमं महाफलं आद्भुमकृत्वा प्रत्यवायरूपमनर्थमङ्गीकुर्वा-
णास्तमोगुणादृतज्ञाना हिताहितमप्रतिपद्यमानाः पशुमास्यात् पशवः ।
तथा । जलेनापि च न आद्भुं शाक्तेनापि करोति यः ।

अमायां पितरस्तस्य शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ॥

हारीतस्तौ ।

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।

न च श्रेयोधिगच्छन्ति यत्र आद्भुं विवर्जितम् ॥

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाक्षुद्रकतर्पणैः ।

अविद्यमाने कुर्वन्ति नैव आद्भुं विवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकादिनित्यकालाननुक्रम्योक्तम् ।

तस्य पाकआद्भुकाला नित्याः प्रोक्ता मनोषिभिः^(१) ।

नैमित्तिकञ्च कर्त्तव्यं यद्वर्णे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानाम् कर्त्तव्यं नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः अष्टकासु आहुं विधायोक्तम् ।

पितरः पर्वकालेषु^(१) तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानस्येव धेनवः ॥

मास्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याद्याः परचेह स सर्वशः ॥

पूजकानां सदात्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायितः ॥

वायुपुराणे पाठभेदः ।

मोघस्तस्य भवेन्नोको लब्धस्यास्य विनश्यति ॥ इति ॥

विष्णुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरयोः अमावास्यादिकाननुकस्याक्तम् ।

एतांसु आहुकामान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न गन्ति पितरस्येति कृत्वा ममसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते मोहात्^(१) तस्य रक्तं पिबामि ते ॥

इत्येवं आहुप्रशंसादारेण आहुमाहात्म्यमुक्तम् । अष्टदानीं आहु-

देवतारूपपितृप्रशंसादारेण^(२) आहुमहिमोच्यते । ब्रह्मवैवर्त-

न हि योगगतिः सूक्ष्मा न पितृणां परा गतिः ।

(१) सर्वकालेष्विति ग० ।

(२) तेष्टामिति ख० । काले इति ग० ।

(३) आहुदेवता निरूपयन् पितृप्रशंसादारेणेति ख० ।

तपसापि न दृश्यासौ^(१) किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥
 चत्वारः पितरो मूर्त्ता मूर्त्तिहीनास्तयस्तथा ।
 तेषां श्राद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यत्नतः ॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे देवास्तद्गतमागसाः ।
 विश्वे च वसवस्यैव पृष्ठिनः^(२) शृङ्गिणस्तथा ।
 क्षणाः श्वेतास्त्रजास्यैव विधिवत् पूजयन्त्युत ॥
 प्रजाता वातरसना दिवाकृत्यास्तथैव च ।
 मेघाश्च मरुतस्यैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ॥
 अत्रिभृश्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्वे एव च ।
 यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसैः सह ।
 पितृन्तेऽपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥
 एवमेते महात्मानः श्राद्धैः सत्कृत्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
 हित्वा त्रैलोक्यमंभारं जरामृत्युभयं तथा ।
 मोक्षं योगमथैश्वर्यं सुखमदेहमदेहताम् ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानन्त्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षधर्मः सनातनः ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥
 मुक्ताविदुर्यवामांसि वाजिनागायुधानि च ।
 कोटिशस्यैव रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(१) दृश्या सा इति ग० ।

(२) पृष्ठिना इति ग० ।

इष्टवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदुर्यवन्ति च ।
 किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ॥
 विमानानां महस्त्राणि जुष्टान्यस्त्रमाङ्गणैः ।
 सर्वकामसमृद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 प्रजां पुष्टिं स्थितिं मेधां राज्यमारोग्यमेव च ।
 प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः ।
 पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥

वायुपुराणे ।

आद्यो गणस्तु योगानां स नित्यं योगवर्द्धनः ।
 द्वितीयो देवतानाञ्च तृतीयो देववैरिणाम् ॥
 शेषास्तु वर्हिष्णां क्षेया इति सर्वं प्रकीर्तिताः ।
 देवास्त्रेतान् यजन्ते वै सर्वस्वेतेष्ववस्थितान् ॥
 आग्रमास्तु यजन्ते तांस्तत्वारस्तु यथाक्रमम् ।
 वर्णास्यैव यजन्ते तान् सत्वारस्तु यथाविधि ॥
 यथा सङ्करजातास्तु श्लेष्मास्यैव यजन्ति वै ।
 तथा वै पितरः पूज्याः क्षृष्टारो देशकालयोः ॥
 पितृभक्त्या ततो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 योगेन मोक्षं लभते हित्वा कर्म शुभांशुभम् ॥
 यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोहयित्वा जगत्तदा ।
 गुहायां निहितो योगः कश्यपेन महात्मना ॥
 तस्य योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नतः ।

अथत्वात् प्राप्नुयाज्जन्तुः^(१) सर्वमेव न संशयः ॥
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पित्रभक्तिपरो नरः^(२) ॥
 राजा तु समते राज्यमधनस्योत्तमं धनम् ।
 क्षीणायुर्लभते चायुः पित्रभक्तः सदा नरः ।
 यान् कामान्^(३) मनसा वाञ्छेत् दयुस्तान् पितरोऽस्य^(४) वै ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
 राज्यञ्चापि प्रयच्छन्ति प्रीताः पितृगणा नृप ॥
 रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तता^(५) ।
 दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः ।
 आङ्गुष्पुष्पमिदं^(६) प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥
 श्रूयते हि पुरा मोक्षं प्राप्ताः कौशिकसूत्रवः ।
 पञ्चभिर्जन्मसम्बन्धैः प्राप्ताः ब्रह्मपदं परम्^(७) ॥
 कौशिको नाम धर्मात्मा सुवचने महान् ऋषिः ।
 नामतः कर्मातस्तस्य सुतान् सप्त निबोधत ॥

-
- (१) प्राप्यते जन्तुरिति ख० ।
 (२) आङ्गे दाता न संशय इति ख० ।
 (३) यत्किञ्चिदिति ग० ।
 (४) पितरोऽस्य इति ग० ।
 (५) भोजनशक्तितेति ख० ।
 (६) आङ्गे पुष्पमिदमिति क०, ग० च ।
 (७) ब्रह्म परं परमिति ग० ।

सख्यमः^(१) क्रोधेनो हिंसः पिशुनः कविरेव च ।
 बाग्दुष्टः पिबवर्त्तो च गर्गश्चिन्तास्तदाभवन् ॥
 पितर्युपरते तेषामभूदुभिर्लुप्तमुल्लसम् ।
 अनादृष्टिस्तु मरुतो सर्वलोकभयङ्करी ॥
 गर्गादेन्नादने दोग्ध्रो रक्तस्तस्ते तदा द्विजाः ।
 हनामः कपिलामेकां धेनुं सुत्पीडिता मृगम् ॥
 इति चिन्तयतां तेषां लघु प्राह तदामुजः ।
 अथावश्यमियं वध्या आद्रूपेण योज्यताम् ।
 आद्रे नियोज्यमानेयं पापात् चास्यति नो भुवम् ॥
 एवं कुर्षित्यनुज्ञातः पिबवर्त्तो तदाप्येषः ।
 चक्रे समाहितः आद्रुमालभ्य कपिञ्चीं च ताम् ॥
 द्वौ देवे भ्रातरौ कृत्वा पिबे चोद्यापरान् क्रमात् ।
 तथैकमतिथिं कृत्वा आद्रुदः स्वयमेव तु ॥
 चकार मन्त्रवच्छाद्रुं स्मरन् पितृपरायणः ।
 तथा गवा विशङ्कासो गुरवे वै न्यवेदयन् ।
 व्याघ्रेण निहता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 एवं सा भक्षिता धेनुः सप्तभिर्लुप्तपोधनैः ।
 वैदिकं बलमाश्रित्य क्रूरे कर्षोणं निर्भयैः ।
 ततः कालापल्लवास्तौ व्याधा दाक्षपुरेऽभवन् ॥
 अत्र दाक्षपुरं दशार्णदेवे विद्यत इति ज्ञायते । आता व्याधा
 दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः—इति हरिवंशदर्शनात् ।

जातिस्मरत्वं प्राप्तास्ते पितृभावानुभाविताः ।
 यत्कृतं क्रूरकर्मापि श्राद्धरूपेण तैस्तदा ॥
 तेन ते भवने जाता व्याधानां क्रूरकर्माणाम् ।
 पितृणाञ्चैव माहात्म्यात् जाता जातिस्मराश्च ते ॥
 मामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् महात्मनाम् ।
 निर्वैरो निर्वृतिः चान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ।
 वैधर्मो मातृवर्त्ता च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥
 मृता वैराग्ययोगेन आस्थायानशनं पुनः ।
 जातिस्मराः सप्त मृगा जाताः कालञ्चरे गिरौ ॥
 उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ।
 पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्ते प्रकौर्त्तिताः ॥
 जङ्गः प्राणान् मरुं साध्य लब्धाहारा जितेन्द्रियाः^(१) ।
 तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि तत्र वै ॥
 तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्चरे शुभे ।
 मरुप्रपतनेनाथ जाता वैराग्ययोगिनः ॥
 मानसे चक्रवाकास्ते सञ्जाताः सप्त योगिनः ।
 नामतः कर्म्मतः सर्वान् शृणु त्वं श्रविसप्तम ॥
 सुमनः कुमुदः शुद्धः क्षिद्रदर्शी सुनेत्रकः ।
 स्वतन्त्रः शकुनश्चैव सप्तैते योगपारगाः ॥
 वृष्ट्या विभ्राजनामानमुद्याने स्त्रीभिरन्वितम् ।
 कौडम्नं विविधैर्भागैर्महाबलपराक्रमम् ॥

योगभ्रष्टास्तस्तेषां बभूवुस्तत्पदेतसः ।
 राज्यकामोऽभवच्चैकस्तेषां मध्ये जस्यौकसाम् ।
 पितृवर्त्ती च यो विप्रः आद्रकृत् पितृवत्सलः ॥
 अपरौ मन्त्रिणौ दृष्ट्वा प्रभूतबलवाहनौ ।
 मन्त्रित्वे चक्रतुश्चिन्तं कण्डरीकसुबालकौ ॥
 ब्रह्मदत्तोऽभिषिक्तस्तु काम्पिल्ये मगरोत्तमे ।
 पञ्चालराजो विख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 योगवित्सर्वजन्तूनां स्तवेत्ताभवत्तदा ॥
 तस्य राज्ञोऽभवत् भार्या देवलस्यात्मजा तदा ।
 सप्ततिर्नामविख्याता कपिला याऽभवत्पुरा ॥
 पितृकार्यनियुक्त्वादभवत् ब्रह्मवादिनी ।
 तथा चकार सहितः स राज्यं राज्यमन्दनः ॥
 ये च योगादविभ्रष्टास्तत्पारसो महादिजाः ।
 तस्मिन्नेव पुरे जातास्तु चक्राङ्गयास्तदा ।
 वृद्धदिजस्य दायादाः विप्रा जातिस्मरः पुरा ॥
 स्मृतिमान् तत्त्वदर्शी च विद्याचन्द्रस्तपोत्सुकः ।
 नामतः कर्मतथैव सुदरिद्रस्य ते सुताः ॥
 तपसे बुद्धिरभवत्तदा तेषां दिजम्नसाम् ।
 यास्यामः परमां सिद्धिमित्यूषुते दिजोत्तमाः ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा सुदरिद्रो महातपाः ।
 उवाच दौमया वाचा किमेतदिति पुत्रकाः ॥
 अर्धर्षी एष इति वः पिता तामभ्युवाच च ।

वृद्धं पितरमुत्सृज्य दरिद्रं वनवासिनम् ।
 को नु धर्मो नु भवतामन्याय्या गतिरेव च ॥
 ऊचुस्ते कल्पिता वृत्तिस्तव तावच्छृणुष्व नः ।
 वृत्तमेतत्पुरा राज्ञः स ते दास्यति पुष्कलम् ।
 धनं ग्रामसहस्राणि प्रभाते पठतस्तव ॥
 कुरुक्षेत्रे तु ये विप्रा व्याधा दाशपुरे तु ये ।
 कालञ्जरे मृगा भूताश्चक्रवाकास्तु मानसे ॥
 इत्युक्त्वा पितरं जग्मुस्ते वनं तपसे पुनः ।
 वृद्धोऽपि राजभवनं जगामात्मसमृद्धये ॥
 ततः प्रभाते नगरान्नृपः सेनासमावृतः ।
 निर्गच्छन् मन्त्रिसहितः सभार्यो वृद्धमागतं ।
 गदन्तं विप्रमायान्तं तं वृद्धं स ददर्श ह ॥

वृद्ध उवाच ।

ये विप्रमुत्थाः कुरुजाङ्गलेषु
 जातास्तथा दाशपुरे मृगाश्च ।
 कालञ्जरे सप्त च चक्रवाकाः
 ये मानसे ते वयमप्रसिद्धाः ॥

पुराणान्तरे तु कौञ्चिकदायादामां सरह्वीपे क्वापि जन्मागये
 चक्रवाकत्वमभिधाय पुनर्मानसे सरसि राजहंसत्वमुक्तम् । तथा च
 मन्दिखण्डादिषु तस्मिन्निशोकाः ।

ये ते गुरुवधाच्छापाद्गोबधेनातिपीडिताः ।
 पितृभक्ता हितज्ञाना जाताः सर्वे शिबोदयाः ॥

सप्त व्याधा दक्षार्णेषु धृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरदौपे हंसाः सरसि मानसे ॥

एतदेव विदित्वैव किमर्थं श्रावसीदथ ।

सम्प्रधार्य च तत्त्वेन राज्यं हत्वातिवृत्तम् ।

त्यक्त्वा मानस्यकं जगत् कुरु त्वं वचनं हि नः ॥ इति ॥

हरिवंशादिषु तु सप्त व्याधा इत्यारभ्य हंसाः सरसि मानसे इत्युक्त्वा
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रसृता दीर्घमध्वानं
यूयं तेभ्योऽवसीदथेति वाक्यशेष उक्तः ।

पाद्म-माख्ययोः ।

इत्याकर्ण्य नृपो वाक्यं स पपात श्रुत्वाश्रितः^(१) ।

जातिस्मरत्त्वमगमन्तो च मन्त्रिवराषुभौ^(२) ॥

हा वयं योगविभ्रष्टाः कामतः कर्मबन्धनात् ।

एवं विलयं ब्रह्मस्तयस्ते योगपारगाः ॥

विस्मृताः श्राद्धमाहात्म्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।

स तु तस्मै धनं दत्त्वा प्रभृतयामसंयुतम् ॥

विश्वक्सेनाभिधानक्तु राजा राज्येऽभ्यषेचयत् ।

मानसे मिलिताः सर्वे ततस्ते योगिनी वराः ॥

ब्रह्मदत्तादयस्तस्मिन् पितृभक्ता विमत्तराः ।

ततस्ते योगमास्याय सर्व्वेणैव वनौकसः ॥

(१) नृपस्ताभ्यां स पपातायु यानत इति ख० ।

(२) मन्त्रिवरात्मजाविति ग० ।

अक्षरन्ध्रेण परमं पदमापुस्तपोबलात् ।
 सन्नतिश्रुतिथोगेन पदमास्थाय शाययम् ॥
 हरिवंशे ।

एवमेतत् पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ।
 तद्वारयस्व गात्रेय श्रेयसा योक्त्यसे ततः ॥
 ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।
 तिर्यग्योनिषु ते जातु^(१) न भविष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ।
 योगधर्मा इति सदा परिवर्त्तेत भारत ॥
 स तेनैवानुबन्धेन कदाचिन्नभते शमम् ।
 ततो योगगतिं याति सिद्धानामपि^(२) दुर्लभाम् ॥ इति ॥

अस्य पुराकल्परूपार्थवादात्मकस्य सप्तव्याधोपाख्यानस्येदं तात्पर्यं,
 धद्गुरुस्वामिकामननुज्ञातामपि स्वबुभुक्षानिबन्धनं भक्षणोद्देशेनापि
 गुरुं वसूयित्वापि गामपि हत्वापि सपिण्डानामपि आङ्गभोजनं विधाय
 हृदनापि आङ्गं हतवनामन्यस्मिन् जन्मनि तिर्यग्जातीनामपि यदा
 पूर्वजन्मस्यतिस्त्वाङ्गविधज्ज्ञानवैराग्यपूर्वको योगलाभो राज्यलाभः,
 सर्वसत्त्वहृतज्ञता मोक्षलाभ इत्येवं विधानि बभूवुः तदा किं वक्त-
 व्यम् । न्यायार्जितधनसम्पादितशालित्यवाज्यादिनिष्पादितैरतिशय-
 रचनामयैरन्त्रैर्बेदबेदार्थविदः पात्राभूतान् निमग्नणादिविधिना सम्यक्

(१) जाता इति ख० ।

(२) सिद्धानां भुवि इति ग० ।

सम्पादितान् द्विजानुपवेश्य यथाविधि आहुं कृतवतामायुरारोग्या-
दौनि निःश्रेयसपर्यन्तानि फलानि भवन्तीति । तथाह विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गश्च मोक्षश्च यश्च सुखानि

राज्यश्च पुत्रानथ भूमिपाल ।

स्त्रियश्च मुख्या विविधाश्च कामाः

देवेश्वरः आहुकृतो विधत्ते ॥ इति ॥

तथा अन्यान्यपि आहुविशेषजन्यानि फलानि भवन्ति । तद्यथा
आभ्युदयिकेऽभ्युदयः । कर्माङ्गे कर्मासागुण्यं । तीर्थयात्राङ्गे यात्रा ।
स्वतन्त्रेषु^(१) प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपास्तद्विरतलयश्च । गयादितीर्थआहुषु
पितृणां विप्रिष्टलोकावाप्तिः । पिष्टतप्तिस्तु सर्वेष्वपि आहुषु प्रयो-
जनमिति । आहुविधिपाठस्यापि फलं हारीतेनोक्तम् ।

इमं आहुविधिं पुण्यं कुर्याच्चापि पठेच्च यः ।

स सर्वकाममंयुक्तो ह्यमृतत्वञ्च विन्दति ॥

एहस्पतिना तु आहुविधिज्ञानोपदेशानुमतानामपि फलमुक्तम् ।

एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आहुफलं भवेत् ।

उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलोऽस्मृतौ ॥ इति ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुविधिफल-

प्रशंसाप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पितृनिरूपणप्रकरणम् ।

करोति हेमाद्रिरिमं हिमाद्रि-

शृङ्गावलिश्रीमदहारिकीर्तिः ।

निरूपणं भूरिगुणं पितृणां

धीमत्सभानन्दकरं प्रबन्धम् ॥

उक्तमुक्ते प्रकरणे आद्वैतराधितानीं पितृणां फलदायकत्वम् ।
अथैतेषामुत्पत्त्यादिभिर्निरूपणं कर्तुं प्रकरणान्तरपरिचयः । तच्च
तावत् प्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः प्रश्रमश्रद्धा प्रसूयते ।

ब्रह्मवैवर्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

क एते पितरो नाम वर्त्तन्ते कश्च ते प्रभो ।

पुत्रास्तु के स्रतास्तेषां कथञ्च पितरः स्रताः ॥

कथं ॥ ते समुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ।

स्वर्गे वै पितरोऽन्ये तु देवानामपि देवताः ॥

स्वर्गे च के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ।

किमर्थं ते न दृश्यन्ते तच्च किं कारणं स्रतम् ॥

के च कैः पितरः पूज्याः कान् यजामो वयं पुनः ।

देवा अपि पितृन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतम् ॥

एतदेदितुमिच्छामो विस्तरेण वञ्ज्युत ।

स्पष्टाभिधानमर्थन्तु तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

तदेतत्सर्वमुच्यते । तच्च तावदुत्पत्तिः । सा च द्विधा पुराणेषु
दृश्यते । कश्चित् मात्ताद्वह्नीशरीराः कश्चिद्वधनेन । तच्च तावत्
मात्तादभिधीयते ।

विष्णुपुराणे ।

सत्यमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।

पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ।

उत्सृज्य पितृन् दृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ॥

वाराहपुराणे ।

पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा मिसृजुर्विविधाः प्रजाः ।

एकाग्रमानसः सर्वैस्तन्मात्रान् मनसो वहिः ॥

कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् स्वर्गमगाच्च वै ।

तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ॥

तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्भूमवर्णकृतत्विषः ।

पिवाम इति भाषन्तः खादाम इति चामकृत् ।

ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै वियत्संस्थास्तपस्विनः ॥

तान् दृष्ट्वा सहसोवाच ब्रह्मा विश्वपितामहः ।

भवन्तः पितरः मनु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥

वायुपुराणे ।

अतमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

जज्ञिरे अतवस्तस्माद्दुतुभ्यस्तर्त्तवास्तथा ॥

आर्त्तवाह्यनुमासाख्याः पितरो ह्यनुसूतवः ।
 अतुः पितामहा मासा आर्त्तवाद्यास्य सूतवः ।
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ॥
 आदित्यपुराणे ।

अर्न्नामि जज्ञिरे पूर्वं तमोभृते जगत्त्रये ।
 ब्रह्मणो विश्रुताः पुत्रास्ततः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
 पितेव पूज्यमानास्तु जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ॥
 संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्धृतमित्युच्यते बुधैः ।
 अतस्तु जज्ञतवो देवा जज्ञिरे अतवस्तु ते ॥
 मासास्तर्त्तवा ज्ञेया अतोरेतेऽभवन् सुताः ।
 ततोऽभवन्तु पितरो अतवस्तु पितामहाः ॥
 स्वमेकास्तु प्रसूयन्ति प्रजा यस्मादशेषतः ।
 तस्मात् स्मृतः प्रजानां वै स्वमेकः प्रपितामहः ॥

अत्र संवत्सरकालाभिमानिन्यो देवताः पितृशब्देनोच्यन्ते न
 कालमात्रं, फलदातृत्वस्य चेतनधर्मस्य तत्रासम्भवात् । संवत्सरादिश-
 ब्दास्तु संवत्सराद्यभिमानिनीषु देवतासु लाक्षणिका एतदप्यादित्य-
 पुराणे एवोक्तम् ।

संवत्सरः स्वमेकस्तु नामान्येतानि स्थानिनाम् ।
 स्थाने तु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ॥
 स्थानास्थान्तु दधानास्तु तदात्मानः सुराः स्मृताः ।
 मन्वन्तरे त्विहान्ये ते स्थिताः कालाभिमानिनः ।

कार्यकारणमुक्तास्ते ऐश्वर्याधिप्यसंस्थिताः ॥

स्थानशब्देन चात्र काल एव । अतएव कालाभिमानिन इत्यभि-
धायोक्तम् ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तोऽहं प्रसङ्गतः ॥ इति ॥

इत्येते पितरो देवाः पितरश्चार्चवाञ्च ये ।

ऋतुत्वञ्च पितृत्वञ्च आर्चवत्वञ्च कौर्त्तितम् ॥

तत्र ते पञ्च भवन्ति ।

आदित्यपुराणे ।

ऋतवः पितरो ज्ञेया ऋतात्पञ्चाभवन् मुताः^(१) ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च मर्गैस्तृणाम् ।

स्यावराणाञ्च पद्मानां पुष्पकालर्चवः^(२) स्मृताः ॥

इत्यभिधानात् । कालिकापुराणे तु ऋतुमंज्राः पितरः षडुक्ताः
षडमध्यादयः ते ऋतवः पितरो देवा इति वैदिकी श्रुतिः । मधुमाध्वो
वमन्तो । शुचिशुक्रौ शुश्रिणौ । नभानभस्यौ वार्षिकाष्टतुः । इषोर्जा
शरदृतुः । महःमहस्यौ हेमन्तऋतुः । तपस्तपस्यौ शैश्वर्यौ । ऋतवो
ब्रह्मण आत्मजा तैः षड्भिः संवत्सरः स प्रजापतिः संवत्सरोऽग्निर्ऋत-
मुच्यते । ऋताश्च ऋतवो जज्ञिरे तेभ्यः स्यानुजङ्गमा ऋतुः कालस्तस्मात्
सर्वमुत्पद्यते तस्मात् पितरश्चेति । इति ब्रह्मशरीरात् साक्षात् पितृणा-
मुत्पत्तिरुक्ता ।

तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताष्टजन्मनीन् ।

(१) ऋतात् पञ्चार्चवन्तता इति ख० ।

(२) विसर्गसोपात् परं सन्धिरार्धः ।

मां यजध्वमनेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ॥
 आत्मनात्मानमेवाये ते यजन्त इति श्रुतिः ।
 तेषाञ्च यजतां ब्रह्मा महावैकारिकात्मवान् ॥
 अश्वपद्मभिचारो मे महानेष कृतो यतः ।
 प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
 एवं सप्तास्तस्तेन ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्यो वंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन्निबोध मम शंसतः ॥ इति ॥

अत्र त इति मरीच्यादयस्तत्पुत्राश्च ।

ते वर्तन्ते पुरा कल्पे देवानां सोमवर्द्धनाः ।
 ये मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

अत्र मरीच्यादिपुत्रेषु पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणम् ब्रह्मवैवर्तब्रह्मा-
 ण्डपुराणयोरुक्तं तथाहि ।

देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति वै प्रभुः ।
 तमुत्सृज्य तदात्मानमयजन्त फलार्थिनः ॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यन् ।
 माम् किञ्चिदजानन्त ततो लोकेऽथ मुह्यन्त ॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वे प्रावोचन्त पितामहम् ।
 अनयहात् स लोकानां पुनस्तानब्रवीदथः ॥
 प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं व्यभिचारो हि वः कृतः ।

पुत्रान् स्वान् परिपृच्छन् ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥
 प्रायश्चित्तार्थिनस्ते वै पृष्टवन्तः स्वकान् सुतान् ।
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसु^(१)रनेकशः ॥
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ।
 ते पुत्रानमुवन् प्रीता लभ्यमंज्ञा दिवौकसः ॥
 यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मं ज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयताम् ॥
 पुनस्तानब्रवीद्वृद्धा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥
 उक्ता वः पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्म वः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
 यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न मंशयः ॥
 तेनैव वचसा पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पितृत्वमापन्नाः पुत्रत्वं पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ॥

वायुपुराणे ।

इत्येते पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ।

ह्येतार्त्तवाः स्वमेकात्तु अन्योन्यं पितरः स्मृताः ॥

अत्र वाराहादिपुराणेषु मरौच्यादीनां ऋषीणां पुत्राः पितर इति दृश्यन्ते । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु पुनः देवानां पुत्राः पितर इति ।

(१) शंसुरित्ययं प्रयोग आर्थः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्तादिषु दिव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या देवशब्देन
मरीच्यादय एवोक्ता इति भवितुमर्हतीतिवाराहपुराणेन सह सा-
दृश्यादेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानात् । तथा ब्रह्मवैवर्त्त एव लोकसृष्टि-
पूर्वकमेतेषां पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणान्तरमुक्तम् ।

घोरान्तरीक्षं पृथिवीं नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्या चन्द्रमसौ चैव तथाष्टोरात्रमेव च ॥

न बभूव तथा तत्र तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥

सर्वेषां तपसां श्रेष्ठं यमाङ्गुर्यागमुत्तमम् ।

योगमन्विच्छता सृष्टा ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥

लोकाः सन्तानका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(१) ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ॥

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैर्लोकाद्यपूजिताः ।

उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते च त्रिमूर्त्तयः ॥

ततो देवास्ततो भूमिरेवं लोकपरम्परा ।

वर्त्तन्ते ये तु लोकेऽस्मिन् तेभ्यः पर्जन्यसम्भवाः ॥

वृष्टिर्भवति वै वृष्ट्या लोकानां सम्भवः स्रतः ।

ऊचुस्ते वै पितृस्तस्मात्लोकानां लोकसत्तमाः ॥

अथ ब्रह्मन्तरीरात् पितृणां व्यवधानेनैवोत्पत्तिः ।

कालिकापुराणे ।

अव्यक्तजन्मनः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्रताः ।

(१) ते सुरा इति ग० ।

तेषां पितृगणा मुख्या जातास्तेभ्यस्य देवताः ॥

देवेभ्यस्य जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

विद्धि तत्त्वं परं वत्स ऋषीणां पितरः सुताः ॥

तत्र या ब्रह्मशरीरात् पितृणां साक्षादुत्पत्तिः पुराणेषु दृश्यते, सा मरीच्यादीनां पितृत्वमपेक्ष्य, या तु ब्रह्मशरीराव्यवधानेन सा मरीच्यादिपुत्राणां पितृत्वमपेक्ष्येति विवेकव्यम् । अतो न विरोधः । एवञ्च सति मरीच्यादीणां ये पुत्रास्ते पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, ब्रह्मा प्रपितामह इति गम्यते । यश्च ब्रह्मा स प्रजपतिश्चन्द्रवाच्यः संवत्सरः प्रपितामहः । मरीच्यादयश्च श्वतवः पितामहाः । मामाश्चार्त्तवाः पितर इति न कश्चित् विरोधः पुराणानाम् ।

मनोर्द्दरगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः सुताः ॥

इति मनुवाक्ये यन्मरीच्यादीनामपि ब्रह्मशरीराव्यवधानेन जन्मोक्तं तदपि कल्पभेदेन सृष्टिभेदादुपपन्नम् । अथैतेषां पितृणां नामरूपादिभेदाः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृणां हि गणाः सप्त नामतस्तु निबोध मे ।

सुभास्वरा वर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ॥

क्रव्यादाश्चोपहृताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।,

मूर्त्तिहीनास्तयस्यैषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

सुभास्वरा वर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ।

त्रयो मूर्त्तिविहीनास्ते राजन् पितृगणाः सुताः ॥

क्रव्यादास्योपहृताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।

मूर्त्तिमन्तः पितृगणास्त्वारः परिकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः ।

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैलोक्यपूजिताः ।

अमूर्त्तयस्तयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

उपरिष्ठाश्च ये तेषां वर्त्तन्ते ते अमूर्त्तयः ।

तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सुक्ष्ममूर्त्तयः ॥

अतएव हन्द्वागानामपि पितृकन्या सूक्ष्मान्पितृनपश्यत् । तदयुक्तं
ब्रह्माण्डपुराणादिषु ।

सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामरूपिणी ।

पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥

औण्यपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवस्थिता ।

असरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्च तान् पितृन् ।

सुसुक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नीनग्निध्विवाहितान् ॥

निगमे ।

ये हतास्तत्र संग्रामे पितरस्ते त्रिधाभवन् ।

यद्भुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्भुविः ॥

तच्चेति वृत्रसंग्रामे ये हता देवास्ते पितरोऽभवन् । त्रिधेति
शरद्वेगमन्तशिशिरा इति । एतएव सोमवन्तो वर्षिषदोऽग्निध्वान्ताश्च ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनोऽएव व्यजयन्त येयमेषां
विजितिस्तामथ यानेवेषां तस्मिन्संग्रामेऽग्नस्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त

पितरो वै तऽआसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ तद्वसन्तो यौष्मो वर्षाः ।
 एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥
 तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तोऽय ये दत्तेन पक्वेन लोकं
 जयन्ति ते पितरो वर्हिषदोऽय ये ततो नान्यतरश्च न यानग्निरेव
 दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ता एतऽउ ते ये पितरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तश्च पितरो द्विविधा स्मृताः ।
 नान्दीमुखास्त्वमूर्त्तास्तु मूर्त्तिमन्तोऽय पार्वणाः ।
 एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

वाराहपुराणे पितृस्मृतिमुक्तोक्तम् ।

ताम् दृष्ट्वा प्राह स ब्रह्मा तिर्यक्मंभ्यानधोमुखान् ।
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमंजिताः ॥

नन्दिपुराणे ।

निर्मिताः पितरो नाम पञ्च वै देवयोनयः ।
 ब्रह्मणा तपसा वत्स अर्यज्ञाः गृद्धमूर्त्तयः ॥
 अग्निष्वात्ता वर्हिषदः काव्याश्चापि सकान्तिनः ।
 यामाश्च योनयो ह्येते पञ्चोक्ताः पितृयाजिनाम् ॥

नागरखण्डे ।

अग्निष्वात्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपाः स्मृताः ।
 रस्मिपा उपहृताश्च तथैवायन्तु नः परे ॥
 तथा स्नादुषदश्चान्ये स्मृता नान्दीमुखा नृप ।

एते पितृगणाः ख्यातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा नामत्यावश्चिनावपि ।
 सन्तर्पयन्ति ते चैतान् मुक्ता नान्दीमुखान् पितृन् ॥

हारीतस्मृतौ ।

सोमो यमोऽग्निगश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।
 वर्हिषदोऽग्निध्वान्ताश्च ऊतादः षड्विधो गणः ॥
 चन्द्रमा ऋतवश्चैव मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।

सोमोपहृताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥

एवमुक्ता नामतो रूपतश्च देवपितृणां भेदाः, सन्ति मनुष्य-
 पितृणामपि भेदाः, त इदानीमुच्यन्ते ।

वायुपुराणे ।

अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मामश्राद्धभुजस्तु ये ।
 देवानां पितरो देवाः पितरो लौकिकास्तथा ॥
 देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययज्वानो ह्ययोनिजाः ।
 देवास्ते पितरः सर्व्व देवांस्तान् भावयन्त्युत ॥
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ये स्मृताः ।
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ॥
 कर्मध्वेतेषु युक्ता ये भवन्त्यादेहसंप्रवात् ।
 अग्निध्वान्ताः स्मृतास्तेषां होमिनोऽथाज्ययाजिनः ॥

तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता सा योज्यकैः दिजैः ।
 ये चाप्याश्रमधर्माणः प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥
 अन्ते च नावसीदन्ति आहुयुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ।
 आहुया प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्रधा ॥
 कर्मक्षेत्रेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ।
 देवैस्तैः पितृभिः सार्द्धं सुखैर्वै सोमपात्र्यपैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृन् ये समुपासते ।
 प्रजावतां प्रशंसैव स्मृता शुद्धक्रियावताम् ।
 तेषां निर्वाणकपदं तत्कुलीनेषु मान्धवैः ॥
 मामआहुभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्यपितरो मामआहुभुजस्तु ते ॥

उक्ताः सत्कर्मभिर्देवपितृसाम्यं प्राप्ता मनुष्यपितरः । अथ दुष्कर्म-
 भिरभ्योगतिं प्राप्ता मनुष्यपितरोऽभिधीयन्ते ।

तेभ्योऽपरे तु येऽप्यन्ये मङ्गलीणाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मैः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥
 भिन्नदेशादुरात्मानः प्रेतभृता यमक्षये ।
 स्वकर्मण्येव शोचन्ति यातनास्यानमागताः ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च स्मश्रुन्ताश्च विवामसः ।
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥
 सरित्सरस्तडागानि वापीश्चैवाभिलिप्तावः ।
 पराश्रानि च लिप्सन्ते काममानास्ततस्ततः ॥

स्थानेषु पच्यमानाश्च^(१) यातनानिरयेषु वै ।
 आलस्यलौ वैतरण्याच्च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥
 करम्भवालुकायाश्च असिपत्रवनेषु च ।
 शिलासम्प्लेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखितानामनेकशः ॥

उक्ता नरकस्था मनुष्यपितरः अथ भूमिस्थाः ।

अप्राप्ता यातनास्थानं श्रेष्ठा ये भुवि पञ्चधा ।
 पश्चात्तु ये स्थावरान्ते भूतानां केषु कर्मसु ॥
 नानारूपासु जाता ये तिर्यग्योन्यादिजातिषु ।
 वाङ्मयीकाशेषाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपल्लवस्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥

नागरखण्डेऽपि ।

अथ ये पितरो मर्त्या निवसन्ति त्रिपिष्टये ।
 द्विविधास्ते प्रदृश्यन्ते सुखिनोऽसुखिनः परे ॥
 येभ्यः आद्धानि यच्छन्ति मर्त्यलोके स्ववञ्जजाः ।
 ते सर्वे तत्र संसृष्टा देववन्मुदिताः स्थिताः ॥
 येषां प्रयच्छते नैव किञ्चित्कश्चित् स्ववञ्जजः ।
 सुत्तिपासाकुलास्ते च दृश्यन्ते ते च दुःखिताः ॥

मनुस्मृतौ ।

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।
 तेषामपीह विज्ञेयं पुण्यपौचमनन्तकम् ॥

(१) याचमानाश्चेति ग० ।

वाराहपुराणे ।

एष ते पैतृकः सर्ग उद्देशेन महासुने ।

कथितो नाम्ना एवास्य वर्षकोट्या हि वृक्षते ॥

याज्ञवल्करस्मृतौ ।

वसुसुद्रादितिसुताः पितरः आद्रदेवता इति ॥

अथ गुह्याः पितर उच्यन्ते नन्दिपुराणे । अग्निध्यात्तादीन् पित्र-
भेदानभिधाय महेश्वरेणोक्तम् ।

अयामराक्ष पितरो गुह्याः शृणु नरोत्तम ।

विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहश्च प्रपितामह इति ॥

एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि पितरः विश्वसृष्टिहेतुत्वात् ।
पितृपितामहाद्यधिष्ठानभूताग्निध्यात्ताद्यधिष्ठातृत्वेन आद्रे पितरो
देवतारूपास्तद्रूपेणानुसन्धीयमानाः आद्रस्य कामपूर्वामैश्वर्यावधि-
कफलोत्पादिकां शक्तिं जनयन्तीति सर्वेषु आद्रकल्पेषु गोपितत्वेन
आद्रोपदेशोपनिषत्प्रकृत्या, अग्निध्यात्तादिवत् पितृत्वेनाप्रसिद्धात्वेति
गुह्याः अपूर्वा शक्तिं जनयन्तीत्येतदेव दर्शितम् ।

उद्दिश्य विष्णुर्यरिष्टः पितरस्मैस्तु तर्पिताः ।

ब्रह्मा समिष्टः प्रीणाति पुंमः सर्वान् पितामहान् ॥

प्रपितामहानुद्दिश्य त्विष्टोऽहं धैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहाः ॥

लोकानि दिव्यानि मनोरमाणि

प्रयान्ति सर्व्वं प्रसभं गणेश ।
 पिता च तेषान्नु पितामहस्य
 तथा च तेषां प्रपितामहस्य ॥
 ये वैष्णवज्ञानविदोऽर्चयन्ति
 विष्णुं समभ्यर्च्य तु सर्व्वभावैः ।
 भजन्ति तेषां पितरस्तु तुष्टिम् ।

निरुष्टजातीस्य परित्यजन्ति ॥

वाराहपुराणे पितृन् प्रति वराहवचनम् ।

यमोऽधिदेवो भवतां सौम्यः स्वाध्यात्म ईरितः ।
 अधियज्ञस्ततस्त्वग्निर्भवतां कल्पना त्विष्टम् ॥
 अग्निर्वायुश्च सूर्य्यश्च स्थानश्च भवतामिति ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवतामधिपूर्व्वाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा भवतां मूर्त्तयस्त्रिमेः ।
 योगिनो योगदेहाश्च योगाधाराश्च सुव्रताः ।
 कामतो विचरिष्यध्वं फलदाः सर्व्वजन्तुषु ॥

महाभारते वराहरूपेण विष्णुना जलनिमग्नां धरणीमुद्गत्य
 द्रष्टाविलग्नान् मृत्पिण्डान् पितृत्वेन कल्पयित्वा तानभ्यर्चेशकम् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवाञ्च विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥
 नास्ति मत्तोऽधिकः कसिक्को वाभ्यर्चेश मया स्वयम् ।
 को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।
 पितुः पितामहस्यैव अहमेवाञ्च कारणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृपैतरहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्तितः ।
 पैतामहस्य निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पितृपिण्डस्य विज्ञेयः प्रद्युम्नस्यापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ।
 आहुं कर्तुं कथं ब्रह्मं विना वैष्णवतेजसा ॥

भविष्यपुराणे ।

अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नस्तु पिता स्वतः ।
 सङ्कर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥
 स्वयं आहुकर्त्ता अनिरुद्धो देवः । आहुकर्त्तुः पिता प्रद्युम्नः ।
 तज्जनकः आहुकर्त्तृपितृजनकः सङ्कर्षणः । तत्पिता आहुकर्त्तृपितृज-
 नकपिता वासुदेवः स्वत इत्यर्थः ।
 स्मृतिषु पिण्डानां वरुणादिरूपत्वमुक्तम् ।
 प्रथमो वरुणो देवः प्राजापत्यस्तथापरः ।
 तृतीयोऽग्निः स्वतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्वत इति ॥
 अथास्मिन् प्रकरणे पूर्व्वमुद्दिष्टानां सुभास्वरवर्षिषदाग्निष्वात्ता-
 दीनां लोकजनकोपासनभेदाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममाण्याययन्ति ते ।
 ब्रह्मलोकचरा राजन्निव मूर्त्तिविवर्जिताः ॥
 तथा वर्षिषदो राजन् स्वताः पुत्रा मरौचिनः ।

आयाययन्ति ते देवलोके तिष्ठन्ति पूजिताः^(१) ॥
 विभाजलोके तिष्ठन्ति अग्निव्याक्ता नराधिप ।
 पुलस्त्यस्य ऋषेः पुत्रा भावयन्ति जनानिमे ॥
 क्रथादास्योपकृतास्य आज्यपास्य सुकालिनः ।
 कवेरङ्गिरसस्यैव कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 बृहस्पत्यस्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्त्तिताः ॥
 ष्वोतिर्भासाः स्मृताः लोका ये च लोका मरीचिनः ।
 तेजस्विनो मानसास्य क्रमेणैषां प्रकीर्त्तिताः ॥

मातृपाद्यादिषु ।

अमूर्त्यः पितृगणा वैराजस्य प्रजापतेः ।
 यजन्ति यान् देवगणा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपथा नाम यत्र मारीचनन्दनाः ।
 वर्तन्ते देवपितरो यान् देवा भावयन्त्यलम् ॥
 अग्निव्याक्ता इति ख्याता यज्जानो यत्र संस्थिताः ।
 यत्र वैभाजनामानो दिवि सन्ति सुवर्चसः ।
 लोका बर्हिषदो यत्र पितरः सन्ति सुव्रताः ।
 यत्र बर्हिषद्युक्तानि विमानानि सहस्रशः ॥
 बह्व्या बर्हिषो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः ।
 यत्राभ्युदयशाखासु मोदन्ते आद्भुदायिनः ॥
 वांस्य देवासुरगणाः^(२) गन्धर्वाप्सरसाङ्गणाः ।

(१) सोमपदे ख्याता इति ग० ।

(२) यान् दानवाः सुरगणा इति ख० ।

यत्तत्तोगणाश्चैव यजन्ति दिवि देवताः ॥
 पुनस्त्यपुत्राः शतशस्तपोयोगबलाश्विताः^(१) ।
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 नाम्ना तु मानसाः सर्वे सर्वे ते^(२) धर्ममूर्त्तयः ।
 ज्योतिर्भासेषु लोकेषु ये वसन्ति दिवं परम् ॥
 विराजमानाः क्रीडन्ति यत्र ते आद्धदायिनः ।
 सर्वकामसमृद्धेषु विमानेष्वपि पादपाः ।
 किं पुनः आद्धदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियाश्विताः ॥
 मरौचिगर्भा नाम्ना तु लोका मार्त्तण्डमण्डले ।
 पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविष्मन्तोऽङ्गिरसुताः ।
 तीर्थआद्धप्रदा यान्ति यत्र तत्रियमन्तमाः ॥
 राजान् पितरस्ते वै स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ।
 सुखधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः ॥
 आज्यपा नाम लोकेषु कर्द्दमस्य^(३) प्रजापतेः ।
 पुनहाङ्गजदायादा वैश्यास्तान् भावयन्ति च ॥
 यत्र आद्धकृतः सर्वे पश्यन्ति युगपद्गतान् ।
 पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 अपि जन्मायुर्दैर्दामहेतुभूतान् सहस्रशः ॥
 लोकास्तु मानसा नाम ब्रह्माण्डोपरिमस्थिताः ।

(१) तपोयोगसमन्विता इति ग० ।

(२) सर्वे च इति ग० ।

(३) कल्पायस्येति ग० ।

सोमपा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ब्राह्मताः ॥
 धर्ममूर्तिधराः सर्वे पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः स्वधया ये तु ब्रह्मत्वं प्राप्य योगिनः ॥
 कृत्वा सृष्ट्यादिकं सर्वं मानसे संप्रतिष्ठिताः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोकाः सनातना नाम^(१) यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(२) ॥
 अमूर्तयः पित्रगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ।
 विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपद्या नाम यत्र पूर्वमरीचिनः ।
 पितरस्तत्र वर्तन्ते देवास्तान् भावयन्त्युत ॥
 वर्चिषदस्तु विख्याताः पितरः सोमपायिनः ।
 विभ्राजमाना लोकास्ते दिवि भान्ति सुदर्शिताः ॥
 अग्निष्वाप्ताः स्मृतास्तत्र पितरो ये विश्रुताः ।
 तान्दानवगणा यत्रा रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
 नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः ॥
 एते पुत्राः स्मृता ब्रह्मण पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
 भूय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः स्मृताः ॥
 उत्पन्ना ये स्वधाद्यान्तु काव्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ।
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासेषु भास्कराः ॥
 सर्वकामसमृद्धेषु दिजास्तान् भावयन्त्युत ।

(१) सन्तानकामाय इति ग० ।

(२) भास्करा इति ख० ।

मरीचिगर्भास्ते लोकान् समाश्रित्य दिवि स्थिताः ॥

एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वीः संवर्द्धिताः पुरा ।

उपहृताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्करा दिवि ।

तान् क्षत्रियगणा इष्टा भावयन्ति फलार्थिनः ॥

आश्रया नाम पितरः कर्मस्य प्रजापतेः ।

समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नाः कर्मस्य ते ॥

तेजस्विनोऽपि वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।

एतान् वैश्यगणाः आद्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥

सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।

हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ।

मानसा माम ते लोका वर्त्तन्ते यत्र ते दिवि ॥

मनुस्मृतौ ।

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।

अग्निध्वान्तासु देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥

रैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् ।

सुपर्णकिश्रवाणाञ्च स्मृता वर्षिषदोऽचिजाः ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां इतिर्भुक्तः ।

वैश्यानामाश्रया नाम शूद्राणाम् सुकालिनः ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा इविघ्नन्तोऽङ्गिरःसुताः ।

पुण्ड्रस्यश्रयाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥

अनग्निदग्धानग्निदग्धान्^(१) काव्यान् वर्षिषदस्तथा ।

(१) अनग्निदग्धानग्निदग्धानिति मनुः १८८ श्लोकः ३५ अ० ।

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥

अस्य वाक्यस्य मनुभाव्यकृता व्याख्योच्यते ।

विराट्सुताः विराजः सुताः सोमसदो नाम, ते च साध्यानां देवविशेषाणां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनैतत् सूच्यते ईदृशमिदं पित्र्यं कर्मावश्यं कर्त्तव्यम्, यत्कृतकृत्यैरपि साध्यनामकैर्देवैः क्रियत इति । अग्निष्वात्तास्तु देवानां अग्नौ पक्वं चरुपुरोडाशादि स्वदन्ते इत्यग्निष्वात्ताः, देवानामिन्द्राग्न्यादीनां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनावश्यं कर्त्तव्यता सूच्यते । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

दैत्यदामवयक्षाणां वर्हिषदो नाम पितरः, अत्रेर्जाता अत्रिजाः । सुपर्णाः पक्षिणः, किन्नराः अश्वमुखाः, एतेषां तिरश्चामपि पितरोऽर्चनीयाः, किमुत कर्माधिकारिणां मनुष्याणामिति आद्वयस्यावश्यं कर्त्तव्यतैव सूचिता ।

सोमपा नामेत्यादि । सोमं पिवन्तीति सोमपाः, ज्योतिष्टोमादिदेवताः इन्द्रवाय्वाद्याः । हविर्भुजः पुरोडाशादिभुजो दर्शपूर्णमासादिदेवताः । आज्यपा आचाराज्यभागादिदेवताः । सुकालिनः कालयन्ति अपवर्जयन्ति समापयन्ति कर्मेति सुकालिनः कर्मापवर्गहेमादिदेवताः, अयाश्चाग्नेस्यनभिश्चस्तिपाश्चेत्यादिविहिताः ।

सोमपास्तु कषेरित्यादि । हविर्भुज एव हविर्गन्तः ।

अनग्निदग्धेत्यादि । अनग्निदग्धः सोमः न ह्यग्निनास्य पाकोऽस्ति, तेन या देवता इज्यन्ते ता अपि तत्सम्बन्धेनानग्निदग्धा इत्युच्यन्ते । एवमग्निदग्धा इत्यग्निना पच्यमानपुरोडाशादिहविःसम्बन्धिन्यः, अत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । येऽग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निष्वात्तानिति

वचनेन बाध्यते । न पुनर्वचनमात्रलभ्यपित्रादिमामान्यगतत्रिमंखा-
नियम इति पूर्वोक्तदोषद्वयानवकाशः । विष्णुस्तगनुशेधाच्च पटुपिण्डा
इत्यस्योपलक्षणपरत्वमेव न्याय्यं । तथा हि पारस्करस्मृतौ ।

द्विगोत्रैः परतो जातास्तेषाञ्चेत् पुत्रिकासुतः ।

स त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य स्मृताहान्यत्र कारयेत् ॥

ये ब्रह्ममुखायणत्वाद्दिगोत्रा भवन्ति तैस्त्यादितः उत्पादकैः
पितृभिः पितामहेन च सम्बद्धत्वाद्भयमस्वन्धो स चेत् पुत्रिकापुत्र-
स्त्रिगोत्रः, द्वे ब्रह्ममुखायणजनकमस्वन्धिगो गोत्रे मातामहमस्वन्धि
चैकमित्यत्र स त्रिवर्गमस्वन्धितया वर्गत्रयस्य स्मृताहान्यत्र अमाता-
स्यादौ साधारणे काले आहुं कारयेत् कुर्यादिति । अतः कार्या
‘अग्निं मर्पिण्डोक्तं विषयोक्त्याह ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर् दत्तकादयः^(१) ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकार्ये, पितृभिः सह ॥

द्वाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रेण तयामम ।

चतुर्थपुरुषं कृन्दस्मस्मादेषा त्रिपौरुषा ॥

साधारणेषु कालेषु विषयो नास्ति वर्गिणाम् ।

स्मृताहं त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः आहुं यथाविधीति ॥

अन्वयः । दत्तकादिब्रह्ममुखायणानां यावन्तः पितृाः सम्बन्धिनः
पितामहवर्गाः स्युस्तस्मात्त्रेण च स्वं प्रति पितृव्यादिरूपतां गताः,
ये च मुख्यगौणपितृसम्बन्धेन भ्रात्रादिरूपतां गताः ते सर्वे दत्तका-

(१) तावद् दत्तकादय इति ख० ।

दीनां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः
 पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामु-
 ध्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाभ्याश्च
 द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुध्यायणपौत्रस्तु
 स्वजं पित्रा द्यामुध्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं
 तत्तदर्गात्पन्नं तेन तेन योजयेत् । द्यामुध्यायणपौत्रस्तु गौणपितृ-
 वर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गौणपितृमन्त-
 त्विपौरुष्येव । यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डी-
 करणं कार्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसम्बन्धेन
 नैयमिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमित्येतद्वक्तुमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो-
 नास्ति वर्गिणामिति । मृताहं त्वं कमुद्दिश्येति । यो यस्मिन्नहनि मृतस्त-
 स्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति । तदेवमेतत् मिद्धं, यावन्तः
 पितामहाः प्रपितामहाः स्युस्तावतां द्यामुध्यायणैरमावास्यादिश्राद्धे-
 पृष्टं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदद्यात् । एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां
 नामानि कौर्त्तनीयानि ।

अथ पुत्रिकापुत्राधिकारिकश्राद्धदेवताः । तत्र तावत् पुत्रिका-
 पुत्रश्चतुःप्रकारो भवति । एकस्तावत् पुत्रिकैव पुत्र इत्येवंविधया
 संविदा कृतः । अस्यास्तु पुत्रायः परः स मात्रिदमन्तरेणैव योगमामर्थात्
 पुत्रिकापुत्रसंज्ञां लभते । गतावांस्तु विशेषो यदयं न पुत्रस्यानीयः
 किन्तु पौत्रस्यानीयः दौहित्र एव वा । अतएव शङ्खलिखितयो-
 र्वचने दौहित्रत्वनायं निर्दिष्टः । पुत्रिका हि पुत्रवदिति प्राचेतस-
 स्तस्या अपत्यं पुत्रिकारतो मातामहपितामहानां पिण्डदः, पौत्रदो-

द्वित्रयोर्न विशेषोऽस्त्यनुग्रह इति । द्वितीयस्तु पुत्रिकापुत्रः “यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात् स्वधकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः । स तु गौणपुत्रत्वेन मातामहमन्व्येव । चतुर्थस्तु “यदपत्यं भवेदस्यान्तद्वयोः स्यात् स्वधाकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः स मातामहस्य जनयितुश्च, इत्येवमुभाभ्यां पुत्रत्वेनैव सम्बन्धी भवति । चिन्तितापि पुत्रिका भवतीत्यस्मिन् पक्षे संविदमन्तरेणापि स्वचित्तपरिकल्पनामात्रेणैव एवं पुत्रिकापुत्र-भेदा भवन्ति । पुत्रभेदप्रकरणे चैते व्यक्ता भविष्यन्तीति । एवं स्थिते स्थितिः ।

मातामहान् मात्रादिपैतृकं पितृपृथक् ।

मातुः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥

न चैतद्वचनं दौहित्रमात्रविषयमिति मन्तव्यम् । मनुस्मृतावेतद्वचनार्थस्य पुत्रिकापुत्रमन्वयावगमात् ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकामृतः ।

द्वितीयन्तु पितृस्तस्याः तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

एतच्च वचनद्वयं न सामान्यतः पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु पुत्रत्वेन परिकल्पिता या पुत्रिका तत्पुत्रैकविषयम् । ननु निर्वपेत्पुत्रिकामृत इति सामान्योपन्यासात् कुतः पुत्रिकापुत्रविशेषैकविषयः । उच्यते । या हि पुत्रिका पुत्रत्वेन न कल्पिता तत्पुत्रस्तु कल्पिता, स तु गौणसुतत्वेन मात्रात्मातामहमन्व्येति कृत्वा मातामहप्रादुर्भूतमातामहा-द्येव कुर्यात् । पुत्रस्य हि पित्रप्रादुर्भूते पितृप्रभृत्येवाधिकारात् । या तु पुत्रत्वेन कल्पिता पुत्रिका तस्मात् सुतो मातामहपुत्रस्य सुत इति

मातामहस्य पौत्रस्थानीय इति पौत्रक्रियमाणश्राद्धतुल्यं स्वमातामह-
 श्राद्धं कर्त्तव्यम् पितृस्थानीयमाहप्रभृत्यैव कुर्यादिति । ननु नास्ति-
 वचनव्यातिभार इति व्यायाद्वचनात् पुत्रिकापुत्रमात्रक्रियमाणमाता-
 महश्राद्धे मात्रादित्वमसु । मैवं । सन्निहिताभिहितेनोच्येन वचनस्य
 विशेषेऽवस्थापनात् । ननु किमिदमौचित्यमदृष्टार्थेषु पदार्थेषु “कृते
 सपिण्डोकरणं तत्पूर्वं श्राद्धमाचरेत्” इत्यादिवचनान्तरावगतकर्मस्व-
 रूपानुसरणमवेत्येवैहि एकवाक्योपात्तहेतुसामर्थ्यञ्च । यतोऽत्र माह-
 पूर्वकत्वं पितृपूर्वकत्वञ्चोपदिश्य तत्पूर्वकत्वमाधकस्तथाविधाधिकारम-
 द्भावो हेतुरुक्तः “माहतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति” ।
 स चायं हेतुर्हेतुत्वादेव पूर्वमिद्वतामपेक्षमाणः पौत्रस्थानीयमेव
 श्राद्धाधिकारिणं विषयोकरोति । अनेनैवंविधस्य पूर्वमिद्वत्वाभा-
 वात् हेतुवन्निगदोऽस्त्विति चेन्न । हेतुत्वामभवे हि हेतुवन्निगदो
 न पुनस्तस्य सम्भवे । इतश्च गौणपुत्रीभृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य नायं मा-
 हपूर्वकत्वविधिः किन्तु दौहित्ररूपस्यैव मातामह्यमिति निर्देशात् ।
 अन्यथा पैतृकमिति निर्देशोऽभविष्यत् । ननु पौत्रस्थानीयत्वात्पैतामह्य-
 मिति निर्देशः प्राप्नुयात् । पुत्रस्य हि पुत्रः पौत्रो भवति यमपेक्ष्य
 च यः पौत्रस्तदपेक्षया स पितामहो भवति यतः । मैवं । पुत्रत्वमेव
 हि सविदात्पादितं पुत्रिकायां तत्पुत्रस्य मातामहं प्रति पौत्रत्वं कल्प-
 नामात्रभवं न लौकिकं न वैदिकमिति नोत्तरव्यवहारोत्पादनमर्थः ।
 नन्वेवं सति क्षेत्रजादीनां पुत्रैः पितृश्राद्धादीनि कुर्याणैः क्षेत्रादयः
 पितामहत्वेन न भङ्गोर्त्तिरन् । उच्यते । वयमत्र गौणत्वेन स्वरसतो
 लौकिकव्यवहारगम्यत्वेन च सूक्ष्मतरं पितृपितामहादिरूपममन्थान्तरं

शास्त्रोपदिष्टप्रकारममुत्पादितं नात्यन्तं निवारयामः किन्तु तद्वाचक-
शब्दप्रयोगेण व्यवहारः । यस्मादयं व्यवहारः स्वारभिकतया मकलजन-
माक्षितया च समुद्भूततरं बलवन्तरं मातृमातामहादिमन्त्रं गोचरयता
जनकमन्त्रतिवाचकताभ्रमविषयतामलभमानेन मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगरूपेण व्यवहारान्तरेण बाध्यते । अतोऽयं पुत्रिकापुत्रो माता-
महत्याहुं कुर्वन्मातृमातामहादिशब्दप्रयोगेण पितृपितामहादिशब्द-
प्रयोगं बाध्यते । यथा भ्रातृसुतः गोणपितृताङ्गतस्य सुतस्य पितृव्यस्य
गौणसुतः आहुमन्त्रमपि वा कमपि लौकिकव्यवहारं कुर्वन् स्वारभि-
कमर्भजनमार्तिक-पितृव्यत्वरूपमन्त्रवाचक-शब्दप्रयोगेण पितृत्वरूपम-
न्त्रवाचक-शब्दप्रयोगरूपं व्यवहारम् । नन्वेवं मन्त्रेणापि पुत्रिका-
पुत्रेण न्यायमास्यात् मातामहादिशब्देरेव आहुप्रयोगोऽनुष्ठेयः । भवेत् ।
तथाहि मतिः पुत्रिकापुत्रापदेशोऽनर्थकः स्यात् । आवश्यकस्याहुधि-
कारप्राप्त्यर्थं स इति चेन्न । विनापि हि पुत्रोक्तिरूपं दोहिवस्यापुत्रमा-
तामहस्याहुधिकारस्यावश्यकत्वात् । न चेप दायद्वयमेव दोहिवस्येति
शङ्कनीयं । अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । अतः पुत्रोक्तस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य पित्रादिशब्दप्रयोगयोग्यत्वं मातामहस्याहु मातामहाद्येव च ।
पुत्रोक्तिरहितस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मात्रादि मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगयोग्यत्वं चेति । इतरेतन्मातामहादिशब्दप्रयोगयुक्तं । यतो माता-
महन्तु मात्रादि मात्रः प्रथमतः पिण्डमित्यादिषु तच्छ्राद्धप्रकार-
विधायकवाक्येषु मातृमातामहशब्दप्रयोग एव श्रूयते । विधिशब्दस्य
च मन्त्रकार्यकरत्वं न्यायम् । ननु नात्र मातृमातामहादिशब्दाः आहु-

प्रयोगकालेऽप्येव प्रयोज्या इत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुक्ताः किन्तु मात्रा-
दिवमात्रविधानार्थवाक्यावयवभावेनेति । सत्यं । किन्तु यत्र विधिशब्दः
प्रयोगकाले मन्त्रवदनुष्ठेयस्मारकत्वेन प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र विधेयस्मा-
रकशक्तियुक्तत्वेनैवाकाङ्क्षावशादेव च स्वीक्रियते न तु तदभिप्रायप्रयु-
क्तत्वादित्यदोषः । न च क्षेत्रज्ञादिषु सम्बन्धान्तरमस्ति । न चास्ति
कश्चित् पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपि-
तामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपितामहादिशब्दै-
रेव मङ्गीर्त्तनं न्याय्यमिति । यत्तु पुत्रिकापुत्रस्य मातामहशब्दो मातृ-
पूर्वकलमुक्तं तस्य वृद्धापवादमाह व्याघ्रपात् ।

कुर्यान्मातामहशब्दं^(१) सर्वदा मातृपूर्वकम् ।

विधिज्ञो विधिमास्याय वृद्धौ मातामहादिति ॥

न चात्रैवं शङ्कनीयं मातृशब्दे मातामहशब्दे च दौहित्रमात्रस्यैक-
स्मिन् काले कदाचिदन्वष्टकादौ तीर्थादिविशेषे वा देशकालादौनां
माधारणत्वेन युगपत्कर्त्तव्ये प्राप्ते तत्र द्वयोः क्रमप्रतिपादनार्थं वचनं
न पुनः पुत्रिकापुत्रकर्त्तके मातामहशब्दे मातुर्देवतात्वस्य विधाय-
कज्ञापवादकञ्चेति । यतः पुत्रिकापुत्रक्रमेऽस्य वचनस्योपलम्भात् वृद्धि-
शब्दप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य मातृशब्दपूर्वकत्वस्य बाधापत्तेयः । न च
क्रमविकल्पा न्यायः । सर्वसृष्टिपुराणेषु वचनशतेन प्रत्यहं मातृशब्द-
पूर्वकत्वस्य विधानात् । इति पुत्रिकापुत्रकर्त्तकशब्ददेवताः । तदे-
वमुक्तं ह्यामुष्यायणाधिकारिकेषु नैयमिकेषु शब्देषु गौणस्यापि
पितृवर्गस्य देवतात्वम् ।

(१) कुर्यान्मातामहशब्दमिति ग० ।

अथेदं वक्तव्यं किमेतत्कर्तव्येतेषु आहुषु गौणपितृवर्गीयः पत्नीवर्गोऽपि मुख्यपितृवर्गीयपत्नीवर्गवत् स्वपतिसहभावेन देवतात्वं लभते वा न वेति । तत्र तावद्गौणपितृवर्गेण देवतात्वे लब्धे मतिवचनान्तरेण तस्य पत्नीसहितस्य देवतात्वमुक्तमिति, न तद्रहितस्य देवतात्वं शब्दम् । नन्वेवं तर्हि गौणस्य पितुरविद्यमानायां पत्न्यां विद्यमानायामपि वा जीवन्त्याममावास्यादिआहुषु तस्यानुद्देशः प्राप्नोति । तथा च मति “षण्णन्देयास्तु षट्पिण्डाः” इत्यादिका नित्यवच्छ्रुतिर्बाधते । अथ किं नित्यवच्छ्रुतिर्बाधभयान्नदप्रमीतेऽपि पितरौति पितरुद्देशः कार्यः । यदि पुनः सा पित्रादिमरणपेक्षानित्यवच्छ्रुतिस्तर्हि मातृमरणपेक्षायस्तु, जीवत्पितृकाधिकारिक-आहुन्यायो वास्त्विति । न चात्र मुख्ये सम्प्रत्यय इत्ययं न्यायः प्रवेशं लभते गौणपितृपत्नीत्वं गताया मुख्याया मातुरभावात् गौणपितृनिवेशस्य न्याय्यत्वात् । अतोऽत्र गौणस्य पित्रादेर्देवतात्वे गौणीनां मातृणां सहभावेन देवतात्वमस्य । अत्रोच्यते । यथा मुख्यपितृआहुषु गौणीनां न सहभावेन देवतात्वं तथात्रापि^(१) यामां हि स्वतन्त्राधिकारेण प्रथक्आहुं प्राप्नोति तामामंशेष सहभावो विहितः । प्रथक्आहुविध्यपवादरूपत्वादस्य सहभावविधेः । न चास्मि गौणमातृआहुं प्रथङ्निष्ठाधिकारः । मातृआहुविधेर्मुख्यमातृपरिग्रहेण कृतार्थत्वात् । नन्वेवं तर्हि गौणपितृपत्नीनां आहुतानि कः कुर्यात् । लोकदृष्ट्या पुत्रस्यानपातात् स एवेति ब्रूमः । सोऽपि

(१) यथा मुख्ये पितृआहुषु नित्यानित्यसंयोगे विरोधादिना गौणमातृणां न सङ्गोद्देश्यत्वं तथा गौणपितृआहुषुऽपि इति ग० ।

लोकविरोधपरिहाराय परिच्छेदादानकलङ्कबालनाय वा कृपया स्नेहेन वा करोतीति न तत्र तस्य नित्योऽधिकारः । यस्तु स्त्री-पुंसाभ्यामेव गौणत्वेण गृहीतः पुत्रः स यथा वज्रभिः पुरुषैः गृहीतो वज्रानां पुरुषाणां करोति एवं स्त्रीपुंसाभ्यामपीति । अत्र तु माता-महानामनेकत्वेऽपि मातामहश्राद्धविधेर्मुख्यमातामहश्राद्धेनैव कृतार्थत्वात् न वज्रानि मातामहश्राद्धानि । न चाप्येकस्मिन्नेव श्राद्धे सर्वेषां नामानि कौर्त्तनीयानि, तथा विध्यभावात् । अथ वा यः पत्या सम्पादितो गौणः पुत्रः सम्मत एव पत्या अपि पुत्रो भवति । विवाहसमये हि तस्याः पत्या धर्मकामार्थेष्वनतिचरणीयत्वप्रतिज्ञानात् । अतएव तदुपार्जितधनधर्मयोस्तस्याः स्वतः स्वत्वं । उक्तं हि इदमाप-स्तम्बादिभिः “जायापत्योर्न विभागो विद्यते महाधिकाराद्भूतधर्मयोः” । नहि प्रोषिते प्रेते वा पत्या आवश्यकेषु धनसाधेषु धर्मकार्येषु पति-धनेन क्रियमाणेषु पत्याः स्तेयमुपदिशन्तीति । अतोऽस्ति गौणमुतस्य गौणमाहश्राद्धे पृथगधिकार इति कृत्वा अन्यत्र पतिना सहेत्यपवा-दोऽप्यस्तीति मिदं पार्वणे तस्याः सहभावेन देवतात्वमिति । न चैवं जननीसपत्नीष्वपि वाच्यं । तत्र मुख्यमाहसद्भावेन कृतार्थत्वादिति पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च सति गौणमातामहानामपि गौणपितृवच्छ्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एवमुक्ता ह्यामुष्यायणाधिकारिकेषु श्राद्धेषु देवताः ।

अथेदानीं जीवत्पितृकाधिकारिकेषु श्राद्धेषूपच्यन्ते ।

तत्राह विष्णुः ।

पितरि जीवति श्राद्धं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् ।
पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपि-

तामहे च जीवति नैव कुर्यात् यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं
निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ
स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य
पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां
दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ
दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं कुर्यात् आहुं विचक्षणः ।

मंस्योहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितं ।

अस्यार्थः । पितरि जीवति आहुं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् ।
पितर्यत्र जीवत्यन्येषु प्रमीतेष्विति प्रथमः पक्षः । पितरि पितामहे
च जीवति अन्येषु प्रमीतेष्विति द्वितीयः । त्रयो जीवन्तीति तृतीयः ।
यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहप्रपितामहौ जीवत इति चतुर्थः ।
यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ स्यातां प्रपितामहस्य जीवतीति पञ्चमः ।
पितामहपितामहौ वृद्धप्रपितामहः । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्
पिता प्रपितामहस्य जीवत इति षष्ठः । यस्य पिता प्रपितामहस्य
प्रेतौ स्यातां पितामहस्य जीवति इति सप्तमः । अयमष्टावयः ।
अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण आहुं कर्त्तव्य-
मिति । न्यायप्राप्ते ऊहे पुनर्वचनं एकप्रयोगतया तदप्राप्त्याशङ्कया
शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । पितृमातामहव्यतिरिक्तानां 'ऊहितमन्त्र-
वर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च मंस्योहवचनं
लिङ्गं, न पुनः पितृव्यादिआहुमन्त्रनिषेधः । कुर्यादिति यन्मन्त्रा-

योगादकरणे न जीवत्पितृकस्य प्रत्यवायः किन्तु कुर्वाणस्य फलवि-
शेषो भवतीति ।

अथ जीवच्छास्त्रदेवताः ।

ब्रह्मा, विष्णुः, ईश्वरः, रुद्रः, इन्द्रः, प्रकृतिः, मुद्गलः पुरुषः,
शिव इत्यष्टौ । शर्वः, शर्वपत्नी, भवो, भवपत्नी, रुद्रो, रुद्रपत्नी, उग्रः,
उग्रपत्नी, भीमो, भीमपत्नी, ईशः, ईशपत्नी, महादेवो, महादेवपत्नी,
पशुपतिः, पशुपतिपत्नी, इति षोडश । प्राणापानव्यानसमानोदानाः
एषामधिपतयः पृषातका रुद्राश्चेति दश । अग्निवाय्वादित्या व्याहृति-
देवतास्त्रिः । सपत्नीकाः पित्रादयो मातामहादयश्चेति षट् ।
पार्वणोपदिष्टाग्नौकरणवैश्वदेविकदेवताश्च एताश्च विधिना मन्त्रवर्ण-
नातिदेशेन चावगताः । विधादींश्च तन्त्रप्रकरणे दर्शयिष्यामः । इति
जीवच्छास्त्रदेवताः ।

अथ सत्रासाङ्गभूतश्राद्धेषु देवताः ।

तच्च देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षि-
क्षत्रर्षयः । कश्चिद् ग्रन्थे देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयः । दिव्यश्राद्धे वसु-
द्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनमनातनाः । भूतश्राद्धे पृथि-
व्यादीनि भूतानि, चक्षुरादीनि कराणि, चतुर्विधभूतयाम इति
त्रिः । पितृश्राद्धे पितृ-पितामहा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-
महाश्च । मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहाः । आत्मश्राद्धे
आत्मपितृपितामहाः । एते च सर्वे नान्दीमुखविशेषणवन्तो देवताः ।
यतः ब्रह्मण्येकप्रोक्ते सत्रासविधौ पश्यते ।

अथातः सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखआहुं कुर्यादेव । ऋषिदिव्यमनुष्यभूतपिहमा-
त्रात्मादौनां पृथक्पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैरष्टौ आहुनि कुर्यादिति ।
एषाञ्च आहुनां सत्र्यामार्थत्वेन कर्माङ्गत्वादितिआहुं कतुरंश्च इति,
विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञका वा “सत्यो नान्दीमुखे वसुः” इति वच-
नात् । इति सत्र्यासाङ्गआहुं देवताः ।

तदेवमुक्ताः आहुश्चार्थान्तर्गत-ब्राह्मणभोजन-पिण्डनिर्व्वपणात्म-
कप्रधानकर्म्मद्वय-सम्बन्धिन्यो देवताः । अथेदानीं आहुःपूर्णागताग्नौक-
रणसंज्ञक-प्रधानकर्म्म-सम्बन्धिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्तावच्छ्रुतपथे पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे ।

स उदास्याग्नौ दे आहुतो जुहोति देवेभ्यः । देवाणां हव
उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्-
पितृयज्ञेनेवाचारीत्तद् देवेभ्यो निष्कृते स देवैः प्रसृतोऽथैतत्पितृभ्यो
ददाति तस्मादुदास्याग्नौ दे आहुतो जुहोति देवेभ्यः ॥ स वा अग्नये
च सोमाय च जुहोति^१ ।

महाभारतेऽपि पुराकल्परूपार्थादमहितोऽग्नौकरणे अग्निविधि-
र्दृश्यते । तथा ।

तच्च यज्ञे प्रवृत्ते^२ तु सर्व्व एव महर्षयः ।

पितृयज्ञानकुर्व्वन्ते विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥

अपयो धर्म्मनित्याद्य कृत्वा निवपनान्युत ।

तर्पणश्चाप्यकुर्व्वन् वै तीर्थान्भोभिर्यतव्रताः ॥

(१) श्रुतपथब्राह्मणे २ अ० . ४ २. १.

(२) पुराकल्पप्रवर्त्ते इति ग० ।

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तेऽन्नं न जरयन्ति वै ॥
 अजीर्णेनाभ्यहन्यन्त ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥
 तेऽब्रूवन् सोममामाद्य पितरो जीर्णपीडिताः ।
 निवापान्नेन पीडा नः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥
 तान् सोमः प्रत्युवाचाय श्रेयस्तेदौष्णितं सुराः ।
 स्वयम्भूमदनं यात म च श्रेयो विधास्यति ॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुगृह्णे समामीनं पितामहमुपागमन् ॥

देवपितर उचुः ।

निवापान्नेन भगवन् मृशं पीद्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।
 ऐष मे पार्श्वतो वक्तव्यं शृण्वन् श्रेयो विधास्यति ॥

अग्निस्वाच ।

सहितास्तत्र भक्त्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरिष्यत्यथ वोऽप्यन्नं मया सार्द्धं न संशयः ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वरा वभुः ।
 एतस्मात् कारणादग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥
 नृपे चैवाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥

रक्षांसि चापवर्त्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः यमस्यापि देवतात्वमाहुतिमन्त्राश्वा-
नादवगम्यते ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय पितृमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

यमाय वैवस्वते स्वधा नम इति ब्रुवन्निति ।

आपस्तम्बमुत्रं यमस्य वैकल्पिकं देवतात्वमुक्तम् । न यमपूय जुहोती-
त्येक इत्यभिधानात् । एवमुक्ताः आहुते प्रधानकर्म्मदेवताः ।

अथेदानीं वैश्वदेविकाख्याङ्गममवायिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्र विश्वेषां देवानामुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

दत्तस्य दक्षिता माताद्विद्या नामेति विश्रुता ।

विधिना मा तु धर्मज्ञा दत्ता धर्माय धोमते ॥

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वदेवा इति श्रुतिः ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्वलोकेनमस्कृताः ॥

एतेषां स्वरूपं गुरुपुराणे ।

विश्रवायां दत्तकन्यायां जाता धर्मान्महात्मनः ।

विश्वदेवा इति ख्याता देववर्या महाबलाः ॥

शक्रेण सह योद्धृणां विजेतारस्तु रत्नमां ।

यन्नामस्मरणादेव प्रद्रवन्मसुराः क्षणात् ॥

वाणवाणामनधरा दिभुजाः श्वेतवामनः ।

केयुरिणः कुण्डलिनः किरीटकटकाश्रिताः ॥

धैर्यमौन्दर्यमयुक्ता दिव्यस्रगनुलेपनाः ।

इन्द्रस्यानुचराः सर्वे गोप्तारस्त्रिदिवस्य ते ॥
यमसंहितायां ।

विश्वेऽपि विश्वेदेवास्तु दक्षिणे वाणपाणयः ।
द्विहस्ता वामभागे तु शरामनपरायणाः ॥
पद्मपुराणे ।

विश्वांसु देवान् शरपापपाणीन्
ध्यायेद्विचित्राभरणान् सुवेशान् इति ।
एतेषां आद्वेदेवतात्वे इतिहासस्तु ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तयोः ।
समानवमहात्मानश्चेत्स्वर्गमहत्तपः ।
हिमवत्किखरे रम्ये देवर्षिगणसेविते ॥
सर्वाप्सरोभिश्चरिते नित्यं गन्धर्वसेविते ।
शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथानुवृत् ॥
वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ।
ब्रह्मा चाह महातेजास्तपमामौ सुतर्पितः ॥
प्रीतोऽस्मि तपमानेन कं कामं वितरामि वः ।
एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा विश्वकर्माणा ॥
ऊचुस्ते संहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकपावनं ।
आद्वेऽस्माकं भवेद्देयं स ह्येष काङ्क्षितो वरः ॥
प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान् वै त्रिदशपूजितः ।
भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ॥
पितृभिश्च तथेत्युक्तमेवमेतन्न संशयः ।
सहास्माभिस्तु भोक्तव्यं यत् किञ्चित् पच्यते त्विह ॥

अस्माकं कल्पिते आहुते भवन्तोऽग्न्याग्निनो हि वै ।

भविष्यन्ति मनुष्येषु सत्यमेतदुद्दिष्टम् ।

मास्मैर्गन्धैस्तथाग्नेन युष्मांसैर्वार्षयन्तु वै ॥

दत्ते दत्ते तु युष्मभ्यमस्मभ्यन्दास्यते ततः ।

विमर्जनमयास्माकं पूर्वं पश्चात्तु दैवतं ॥

रक्षणस्यैव आहुस्य अतिथेस्तु विधिस्तु यः ।

भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आहुकर्मणि ॥

एवं कार्यञ्च सम्यक् तु सर्वमेतद्भविष्यति ।

एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितॄणैः सह ।

भूतानुग्रहकृद्देवः स चचार यथासुखमिति ॥

तथा क्रतुस्यतिभविष्यतपुण्ययोः ।

सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ।

अन्यथा ह्यवनम्यन्ति मदवासुरराक्षसाः ॥

अ । विश्वान्देवानुदिश्य क्रियमाणं आहुताङ्गभूतं कर्म दैवमित्यु-
च्यते । तेन सहितं सदैवं, सदैवेतिनियमेन तत्पूर्वञ्च दैवपूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत्
कुर्यात् । यदि तन्न क्रियते तदा आहुफलं रक्षांस्यपघ्नन्ति स्वयं वा
आददन्ते । अत्र खलु देवेन कर्मणा सह वर्त्तते आहुशब्दः । यं कर्माति
ममामार्थावगमात् आहुताङ्गदेनाप्रधानत्वन च दैवस्य व्यपदेशादङ्गत्व-
मवगम्यते । आहुताङ्गायत्वाभिधानेनोपकारकत्वावगमात् ।

मनुस्यतावपि ।

दैवकार्याद्विजातानां पितृकार्यं विनिश्चयते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पश्चमाणायनं स्मृतम् ॥

तेषामारक्षभृतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलम्बन्ति^(१) आद्धमारक्षवर्जितं ॥

अस्यार्थः । पितृकार्यं विशिष्यते प्रधानतया श्रेष्ठतां लभते । कथमित्यत आह दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वं क्रियमाणं विघ्नकारकराक्षमनिवारणद्वारेणाप्यायननिर्वाहिकं भवतीति । अनेनापि वैश्वदेविकमङ्गकर्मवेति ज्ञायते, पित्रादिदेवत्यमानामहदैवत्य-प्रधानद्वयवत्यमावास्याश्राद्धप्रयोगे “तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्” इति याज्ञवल्क्येन प्रधानप्रवृत्तत्वाभिधानाच्च^(२) तत्पूर्वं प्रवर्त्तयेदित्युक्तं । अतोवक्ष्यमाणान् पदार्थान् प्रत्येकं वैश्वदेवस्थाने कृत्वा पितृस्थाने कुर्यात् ।

तथा च देवलः ।

यत्र तत् क्रियते कर्म पैलके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकं ॥

पैलके पितृदेवत्ये कर्मणि आद्ध इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

आदौ समर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवनिवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्रर्थं ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

वृद्धशानातपेऽपि ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्ष्णश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

पार्ष्णयज्ञादमावास्याश्राद्ध एव वैश्वदेवपूर्वकत्वं नियम्यते ।

(१) रक्षांसि विप्रलम्बन्तीति ग० ।

(२) प्रधानद्वयोपकारार्थमिति ख० ।

होदिष्टाभ्युदयिकनित्यश्राद्धेषु वैश्वदेविकाभावोवक्ष्यते भविष्यत्-
पुराणे ।

तथ्यमानास्तपस्तीव्रं प्रेषिता ब्रह्मशासनात् ।

विश्वेदेवास्तु रत्तार्यं पितृयज्ञो च सर्व्वदा ।

अतः पूर्व्वं प्रदातव्यं तेभ्योऽन्नं पितृकर्म्मणि ॥

अन्नग्रहणं गन्धादीनामप्युपलक्षणार्थं । एवं सर्व्वेषां श्राद्धसम्ब-
न्धिनां पदार्थानां वैश्वदेवपूर्व्वत्वप्राप्तेः कचिदपवादः प्रदृश्यते ब्रह्मा-
ख्यपुराणे ।

पश्चादिसर्जयेद्देवान् पूर्व्वं पैतामहान् द्विजान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

पैतामहग्रहणं पैत्रप्रपैतामह्योरप्युपलक्षणार्थं ।

मातातपस्सृति-विष्णुधर्मोत्तरयोः ।

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनं ।

विमर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रत्ता यतः स्मृता ।

सर्व्वमन्यत् प्रदातव्यमादौ तेषां नराधिप ॥

‘चरमं’ पाश्चात्यं । ‘हस्तधावनं’ भाजनान्नावन्निग्रहस्तक्षानार्थज-
ज्ञदानम् ।

तदेवमेतद्ब्रह्मवैर्त्ताद्युक्तं विश्वेषां देवानां श्राद्धे देवतात्वं नित्य-
माह्लादावपोक्षते ।

आह मातातपः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोदिष्टं तथैव च ।

मातश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राप्नुवैः पृथक् ।

योजयेद्देवपूर्वाणि आद्धान्यन्यानि यत्नतः ॥

मातृआद्भुमचाभ्युदयिकपूर्ववर्त्ति विवर्त्तिनं । ब्राह्मणयुग्मत्वप्रा-
प्तुखोपवेशनलिङ्गात् । तच्च यदापि पित्रा मातामहादिआद्भुद्वयात्
पृथग्भिन्नकालेऽनुष्ठीयते तदानीमदैवं वैश्वदैवरहितं कर्त्तव्यम् । यदा
पुनरेकस्मिन्नेव काले आद्भुचयं क्रियते तदा तन्त्रेणावृत्त्या वा वैश्वदे-
विकानुष्ठानमिति आद्भुचयं प्रकुर्वीत । “तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति”
वशिष्ठवचनादवगन्तव्यं । तच्च भिन्नकाले आद्भुचयानुष्ठानम् ।

पूर्वैर्युग्माहकं आद्भुं कर्षाहे पितृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

इत्यादिभिर्वचनैराभ्युदयिकआद्भुप्रकरणे दर्शयिष्यते । पृथगनुष्ठी-
यमानमातृआद्भुव्यतिरिक्तान्याभ्युदयिकनिमित्तकानि आद्धानि विक-
ल्पेन वैश्वदेवविहीनानि कार्याणि । तथाचाभ्युदयिकं प्रकृत्य मार्क-
ण्डेयपुराणे उक्तं ।

विश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् ॥

केचिद्द्रष्टुणादत्र विकल्पो गम्यते ।

ज्ञातातपभविष्यत्पुराणयोः ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तस्मैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाश्चयेत् द्विजान् ॥

ब्राह्मणपुराणे ।

पार्ष्णं देवपूर्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्विना ।

तथा एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थैकपवित्रकमित्यादि चैकोद्दिष्टप्र-

करणे वक्ष्यते । अचैकोद्दिष्टेषु वैश्वदेविककर्माभावे कारणं नागर-
खण्डेऽभिहितं ।

वृचासुरस्य सङ्ग्रामे प्रमोतानां दिवौकसा ।
निवापाय गयाकूपमवाप चिदशेश्वरः ॥
नगरे नगरे तत्र चतुर्दश्यां महालये ।
आहुनि आहुया कर्तुमारेभे विधिवद् वृषा ॥
आहुमन्त्रैरथाहुतानग्निस्वात्मादिकान् पितॄन् ।
अन्यान्पि स्ववर्गीयान्^(१) प्रेतान् ब्रह्महतांश्च तान् ॥
ब्राह्मणानां ब्रह्मरेषु विप्रतः सन्दर्ध सः ।
विश्वान्देवांस्तु नापश्यन्तदर्थं व्यसन्त ॥
अथ ब्रह्मेण सहसा दृष्टः पृथुस्य नारदः ।
विश्वेषां प्राह देवानामनागमनकारणं ॥
गयायां कुर्वतः आहुं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विश्वेदेवा मया दृष्टाः तत्किमर्थं विलम्बसे ॥
इति नारदवाक्येन क्रुद्धो वृद्धश्च वासतः ।
विश्वेर्देवैर्विना आहुमेकोद्दिष्टविधानतः ॥
सके ब्रतकृतोऽपि प्रेताः प्रापुः परां गतिं ।
एवंविधं समयं प्रावयामास तान्^(२) दिवान् ॥
विश्वे हि देवाः आहुस्य रक्षणार्थं व्यवस्थिताः ।
तैर्विना आहुसंरक्षा मयैव हि विधास्यते ॥

(१) अन्यांश्च पितृवर्गीयान् इति ग० ।

(२) स इति ग० ।

अविश्वदेविकं आद्धमत ऊर्द्धं प्रवर्त्तताम् ।
 इति तस्मिन् वदत्युच्चैर्विश्वेदेवाः समाययुः ॥
 पुरुकृत पुरा कृता वयं देवेन वेधसा ।
 त्वया तु चरमं नाथ^(१) विमृश्यैवं प्रसीद नः ॥
 मघवन्नघवन्तोऽद्य न भवामः कथञ्चन ।
 बहिः करोषि आद्धे^(२)ऽद्य कस्मादस्मान् दिवष्पते ॥
 इति वाष्पाम्यकमोलचालितः क्षितिशोकतः ।
 अमर्थ्यनाभिस्तेषां स प्रससाद न सीदताम् ॥
 अथ बाष्पोष्णस्तस्मादण्डान्यामन्त्रनेकशः ।
 जज्ञिरे पुरुषास्तेभ्यो लक्ष्मिणो राक्षसोपमाः ॥
 विश्वैर्देवैस्तथादिष्टास्ते जगद्गमलालसाः ।
 अस्मद्विरहितं आद्धमाहारो वो भविष्यति ॥
 जाताः क्षित्यूष्मजैरण्डैस्तेन कृष्णाण्डमंजिताः ।
 विहरध्वमिति प्रोच्य विश्वेदेवास्तिरोदधुः ॥
 अथ कृष्णाण्डमंकीर्णविश्वमालोक्य विश्वसृक् ।
 आह्वय विश्वानिन्द्रश्च व्यवस्थां विदधे विधिः ॥
 एकोद्दिष्टाभिधानानि मदा आद्धान्यतः परं ।
 विश्वैर्देवैर्विना मन्तु मय्यवागस्तु वृत्रहा ॥
 अविश्वदेविकं आद्धमन्यत् कृष्णाण्डहृत्प्रथे ।
 भविता भस्मरेखाभिः पात्ररक्षा च यत्र न ॥

(१) तातेतिख० ।

(२) आद्धेभ्य इति ग० ।

कृष्णाण्डौभिरतोरग्निः सलिलैरभिमन्त्रितैः ।
 अप्रोक्षितः आद्रुपाको भवद्भिर्भुज्यतां सुखम् ॥
 इत्युक्त्वा प्रीणणञ्चक्रे कृष्णाण्डानां पितामहः ।
 अग्नये वायवेऽर्काय प्रददौ प्रविभज्य तान् ॥
 पितृपत्ने चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ।
 आद्रुं शस्त्रहतस्यैव कार्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥
 इत्युचिवाग्निरिहोऽन्तर्दधे सर्वान् विमर्ज्य तान् ।
 अवैश्वदेविकं आद्रुमेकोद्दिष्टं ततोऽभवत् ॥
 अथैतेषां विशेषां नामान्युच्यन्ते । तत्र तावन्महाभारते ॥
 विश्वे नाग्निमुखादेवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥
 महः कृतिर्विपाप्मा च पुण्ड्रकत् पावनस्तथा ।
 ग्राष्णिक्षमः समूहश्च दिव्यभानुस्तथैव च ॥
 विवस्वान् वीर्यवान् ह्रीमान् कौर्त्तिमान् कृत एव च ।
 विध्यर्थः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥
 सोमाय सूर्यः सावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
 उष्णीलाभो नभोदश्च विश्वायुर्दक्षिणेव च ॥
 समुहनः सुवेपथुश्च यमार्तिः शङ्खरोभवः ।
 ईशः कर्त्ता कृतिर्धाता भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च प्राचीनो रश्मितस्तथा ।
 सप्तहस्तो मरुद्वाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।

जितात्मा मुनिवीर्यश्च दृष्टरोमा प्रभङ्करः ॥

अतिक्रम्य प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।

शैलाभः परमक्रोधौ धारोष्णी भृपतिस्तथा ॥

सजीवो विकरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।

कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥

एते च महाभारतोक्ता सहकृत्यादिनामानो विश्वेदेवाः यथो-
क्तैर्नामभिः संबुद्धादिविभक्त्यन्तैः प्रतिपदार्थं सङ्कीर्त्य आद्वे समु-
चयेन विनियोज्याः ! संक्षेपेण वा सङ्कतं सर्वानपि बुद्धावारोप्य सह-
कृत्यादयो विकरीपर्यन्ता विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमित्यादिप्रकारः
प्रयोगो विधेयः । एते च परस्परमेव समुच्यन्ते न तु वृहस्पत्याद्युक्त-
पुरूरवश्चार्द्रवादिभिः सहेति । यतस्तेषां नामानि वक्ष्यामि भागा-
र्हाणां महात्मनामित्यनेन भागशब्दवाच्यहविःसंबन्धविधायकेन शा-
स्त्रेण तेषामिति सर्वानामरूपैकपदोपात्तानामेतेषामेव सहकृत्यादीनां
परस्परसापेक्षाणामेव प्रयोगनिर्वर्त्तकत्वमवगम्यते । ननु शास्त्रान्तर-
विहितपुरूरव-श्चार्द्रवादिसापेक्षाणामिति न वाच्यं । इष्टिआद्वे क्रतुर्द्वच
इत्यादिना वचनेन विशेषविहितपुरूरव-श्चार्द्रवादिभिरेव सर्वेषां
आहुतागमवद्बुद्धत्वात्सहकृत्यादयो न कचिदवकाशं लभन्त इति न
वैश्वदेविके देवतात्वेन कीर्त्तनार्हा इति । आनर्थक्यप्रहतानां विपर्येतं
बलाबलमिति न्यायात् सामान्यतो विहिता अपि विशेषतो विहितान्
पुरूरवश्चार्द्रवादीन् बाधित्वा देवतात्वेन निविशन्ते । ते च विशेष-
ग्रहणाभावात् सर्वेष्वपि आद्वेष्ट्विति मन्यमानं प्रतिविशेषग्रहणमु-
च्यते । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायात् प्रकरणात् पार्वण एव

निविशन्ते । न पार्वणविकृतिभूतेषु कर्माङ्गादिश्राद्धेषु । नन्वतिदेशा-
द्भविष्यति । न । आतिदेशिकैः क्रत्वादिभिर्बाधात् । तदेवं पार्वणश्राद्धे
सहकृत्यादीनां वैश्वदेविके कर्माणि पुरुषवश्राद्धवाभ्यां सह विकल्पेन
देवतात्वं मिदुम् । अथैतेषां यैर्नामभिः कर्मसमावायः प्रभिद्भस्ता-
न्युच्यन्ते । बृहस्पतिस्मृतौ ।

ऋतुर्दत्ता वसुः मय्यः कामः कालस्यैव च ।

धुरिश्च गोचनस्यैव तथा चैव पुरुषवाः ।

श्राद्धवश्च दर्शते तु विश्वदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एते एषु श्राद्धेषु विभज्य विनियोज्याः ।

उक्तं बृहस्पतिस्मृत्याम् ।

दृष्टिश्राद्धे ऋतुर्दत्तः मय्यो नान्दोमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामो काम्ये च धुरिगोचनौ ।

पुरुषवा श्राद्धवश्च पार्वणं समुदाहृताविति ॥

शङ्खस्मृत्यावपि ।

दृष्टिश्राद्धे ऋतुर्दत्तः संकीर्त्या वैश्वदेविके ।

नान्दोमुखे मय्यवसु काम्ये च धुरिगोचनौ ॥

पुरुषवाश्राद्धौ चैव पार्वणं समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके कालकामाविति सर्वत्र कीर्त्तयन्त ॥ इति ।

दृष्टिश्राद्धशब्देनात्र कर्माङ्ग श्राद्धं गृह्यते । तथा चाधानसोम-
यागनिर्णयकारिभिरुक्तमपि श्राद्धं लभ्यते । कर्माङ्गश्च श्राद्ध-
भेदप्रकरणं वक्ष्यते ।

निषेककाले सोमे च मीमन्तान्नयने तथा ।

जेयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवद्विषतिमिति ।

अत्र कर्माहुमिति परिभाष्यते । वृद्धिवदिति नान्दोमुखे दैवतत्व-
स्वाहाशब्दप्रयोगो दधिवदरादिमिश्रपिण्डवत्त्वादयो वृद्धिआहुधर्मा
अतिदिश्यन्ते । विहितं वृद्धिआहुं याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु । एवं प्रद-
त्तिणौक्यं वृद्धौ नान्दोमुखान् पितृन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः वृद्धि-
आहुश्च वृद्धवशिष्ठादिभिर्दर्शितं । पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिआहुमु-
दाहृतमिति । अत्राभ्युदयिकआहुविशेषे वृद्धिआहुशब्दः परिभाष्यते ।
आदिशब्देन गर्भाधान-पुंसवन-मीमन्तान्नयन-व्यतिरिक्तानामन्नप्राशन-
चूडाकरणादिमंस्कारकर्मणां ग्रहणं । गर्भाधानादिमंस्कारत्रयाङ्गभूत-
स्याभ्युदयिकस्य कर्माहुशब्देनाभिधानात् । एतच्च वृद्धिआहुर्वाङ्मनं क-
र्माहुं वृद्धिवदिति पारस्करेऽतिदेशे दर्शनात् । भेदे ह्यतिदेशा भवति ।
आहुर्भेदेऽतिदेशे भेदाभिधानाच्च । काम्यपार्वणादिभेदास्तत्तत्प्रकरणे
वक्ष्यन्ते । ननु नैमित्तिके कालकामावित्युक्तं एकोद्दिष्टञ्च आहुं नैमि-
त्तिकशब्देनोच्यते, एकोद्दिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं
परिभाषितत्वात् । एकोद्दिष्टं दैवहोतमेकार्थ्यकपवित्रमित्येवज्ञै-
कोद्दिष्टे वैश्वदेविकनिषेधात् कथं कालकामौ । न च नैमित्तिके भवं
नैमित्तिकमित्येवं व्युत्पत्त्या नवान्नलाभादिनैमित्तिकविहितमपि नैमि-
त्तिकशब्देनाभिधातुं शक्यं । तस्य मामान्यशास्त्रस्यानौयस्य योगस्य
विशेषशास्त्ररूपिण्या परिभाषया बाधस्य न्याय्यत्वात् । सत्यमेवं तथापि
प्रकृते विरोधात् योगसेवाश्रित्य नैमित्तिकशब्देन नवान्नलाभादि-
नैमित्तिकविशेषे क्रियमाणं आहुमुच्यते । यदुक्तमादित्यपुराणे ।

विश्वेदेवौ क्रतुर्दत्तः सर्वस्विष्टिषु कीर्त्तितौ ।
 नित्यं नान्दीमुखयाद्धे वसुमत्यौ च पैतृके ॥
 नवान्नलाभे द्वौ देवौ कालकामौ सदैव हि ।
 अपि कन्यागते सूर्ये आद्धे च धुरिरोचनौ ।
 पुरुषार्द्धवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्ष्णे ॥ इति ।

सर्वस्विष्टिषु सर्वेषु कर्माङ्गयाद्धेपु, नवान्नलाभे नवान्नलाभनि-
 मित्ते मति । अत्रापि आहुविधिः आहुकालप्रकरणे ब्रौह्मव-
 पाकैरित्यादिना वक्ष्यते । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु नवान्नलाभे मति
 नवान्नभोजनापकमात् पूर्वं पितृभक्त्या नवान्नेन आहुं क्रियमाणे
 द्वौ कालकामौ विश्वेदेविके कर्माणि देवतात्वेन कीर्त्तनीयावित्याह ।
 एतच्च निमित्ताधिकारेण क्रियमाणानां विश्वेदेविकान्वितानामुपग-
 गादियाहुनामुपलक्षणार्थं । कन्यागते सूर्ये इति भाद्रपदापरपक्षे,
 एतच्च काम्ययाहुपलक्षणार्थं । तदेवं विरोधादचनाच्च नैमित्तिकश-
 ब्देन नवान्नलाभादिनिमित्ते क्रियमाणं आहुमुच्यत इति सिद्धं ।
 अथवा नैमित्तिके कालकामावित्यत्र नैमित्तिकशब्देनैकोद्दिष्टाभि-
 धायिना एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डाकरणमुच्यते । तत हि एकोद्दिष्ट-
 पार्ष्णरूपप्रधानदयात्मकं अतोविश्वेदेविकं तवाम्सीति कालकाम-
 योर्विधेयुक्तः । शङ्खधरहरिहरौ पुनरेवमाहतुः । केचित् प्रत्यब्दमे-
 कोद्दिष्टमिच्छन्ति । अत्र तु पार्ष्णे । अतो नैमित्तिकशब्दवाच्यस्यैको-
 द्दिष्टस्य स्याने क्रियमाणं तयाहिकं पार्ष्णमपि नैमित्तिकशब्द-
 लभ्यमर्हतीति तस्मिन् कालकामविधिरिति । इयं वा अनयो-
 रनुपपत्त्या प्रागुक्तरीत्या वचनार्थस्यास्योपपत्तेर्नाविचार्य गृहीतव्या ।

अशेदं चिन्त्यते । किं पुरुषवश्चार्द्रवयोः पार्वणप्रयोगे ममुच्चि-
तयोः प्रयोग उत विकल्पितयोरिति । एवमिष्टिश्चाद्रे क्रतुदत्तयोः, एवं
नान्दीमुखादिविहितसत्यवस्वादपु युग्मेष्वपि विकल्पनीयम् । तत्र
तावद्विकल्पितयोरिति गृह्यते । व्यवस्थापने क्रतुर्दत्त इति पृथगेकै-
कस्य कर्मसम्बन्धावगमात् । न त्वेकैकस्य पृथग्देवतात्वात् द्रव्यदेव-
तासम्बन्धभेदात् कर्मण एव भेदः स्यात् । को विकल्पस्यावकाशः ।
एककर्मास्त्रयिनोर्ह्येकद्वारत्वे विकल्पाभिधा । अस्तु नाम कर्मभेदः
एकप्रयोगानन्वयमात्रेण विकल्पाभिधा । तस्मिन् न देवताभेदात्
कर्मभेदः । शब्दान्तराभ्याम-संख्या-गुण-प्रक्रिया-नामधेयानां कर्मभे-
दकत्वाभिधानात् । ननु देवतापि गुण इति भेदिका भवितुमर्हति ।
मेवं । न हि गुण इत्येव भेदकः किन्त्वेकस्मिन् कर्मण्यलभमानोऽन्वयम् ।
अन्यथा द्रव्यविकल्पो देवताविकल्पः तयोः ममुच्चयो वा कश्चिन्न स्यात् ।
दृश्यते चाग्निहोत्रादीनां द्रव्यादौ विकल्पः ममुच्चयश्च । सोमं च देव-
ताममुच्चयः । न च वाच्यं । यथा सप्तदशप्राजापत्यानित्यत्र पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्यया द्रव्यदेवतासम्बन्धभेद एवमत्रापि देवताभेदेन
सम्बन्धभेदात् कर्मभेद इति । यत एवं मन्यमानोभवानिन्द्रवाय्वाद्य-
नेकदेवतास्वितं सोमयागमेव स्मरतु । ननु स्मृत एवं किन्तु तत्रेन्द्र-
वाय्वादीनामेकयागसम्बन्धित्वेनावगतद्रव्यसम्बन्धावगमात् न कर्मभेद-
कत्वं । इह तु न तथेति भेदकत्वमिति । न । उत्पत्तिवाक्ये हि
श्रूयमाणे गुणे भेदकः । ननूत्पन्ने कर्मणि गुणं विधातुं प्रवृत्ते
वाक्ये तस्य हि कर्मभेदकत्वेन कापि विकल्पममुच्चयो स्यातां ।
अतोविकल्पितयोः प्रयोग इति प्राप्तं उच्यते । “यत्तत्र क्रियते कर्म

पैत्रिकैर्ब्राह्मणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम्" इत्यादिषु देवतादिवाक्येषु वैश्वदेविकं कर्त्तव्यमित्येवविधे उत्पत्तिविधावगते विश्वेषां देवानामेकपदोपादानादन्यान्यमहितानां देवतात्वेवगते मति तेषां समुच्चयोवगम्यमानो न गुणवाक्यस्येन पृथक्प्रयोगेण बाधितं शक्यते । नन्वेकपदोपादानेन स्वरमतः सर्वेषामेव विश्वेषां साहित्यमवगतम् । तच्चेष्टावस्थावचनेन त्रिचतुरादिषु विश्वेदेवेषु भग्नं तदा भग्नमेवास्य साहित्यप्रतिपादनपरत्वमिति कथं समुद्भूतः । उच्यते । सामान्यतोऽवगम्यमानो वचनार्थो यावत्प्रयोगे वचनान्तरेण बाधितस्तदन्यस्मिन्नेव व्यतिपत्तीति समुचितयोर्देवतात्वम् । अस्त्वितिदन्तु मन्दिर्यते । किमेकैकं स्वेन स्वेन नाम्ना प्रत्यग्बिभक्त्यन्तेनादिग्यैकैको वैश्वदेविकपदार्थाऽनुष्ठेयः उत द्वौ द्वौ द्वादशमसप्रत्युक्तेन नामद्वयेनादिग्येति । तदर्थमिदं विचिन्त्यते । किमहितयोर्देवतात्व उत देवतयोः साहित्यमिति । यदि देवतयोः साहित्यं तदा प्रत्येकं देवतात्वात् प्रत्येकमुद्देशे तत्सम्यक्त्वात् प्रत्यक्पृथक् चतुर्थ्यादिप्रयोगे कृत्वा पदार्थाऽनुष्ठेयः । उक्तं हि । एतस्या इति मङ्गल्य उद्देशोच्चाभिधीयत इति । यदा तु महितयोर्देवतात्व तदा पुरुषवश्वार्द्रवमंजकयो-रग्निमोमयो-रिवैकदेवतात्वरूपाधिष्ठानभूतत्वाद्वन्द्वमसामेनाद्देश कृत्वा प्रयोगो विधेयः । तत्र "दृष्टिश्चाहुः कतुर्दशः मङ्गात्त्या वैश्वदेविके" इत्येवविधेन शङ्खादिवचनेन देवताविधिः, वैश्वदेविकपूर्वकमित्येवविधेन देवतादिवचनेन कर्मविधिः, क्रमविधिर्वा वैश्वदेविकशब्दस्तत्प्रत्यक्षन्यायेन नामधेयमिति वा मन्यमानः एकैकस्य प्रत्यग्बिभक्त्यन्तेन नामोद्देशमाहान च वाच्यं । तद्धितचतुर्थ्यादिविधायकभावात्वा-

नामश्रवणात् कथं देवताविधिः । इत्थं वैश्वदेविके इत्यनेनानूदिते भावार्थे क्रतुदत्तादीनां विधौ तेषां द्रव्यरूपत्वाभावात्परिशेष्यादेवतात्वेन विनिवेशे तद्धितचतुर्थ्यादीनामनुपयोगात् । एवम्प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तद्धितभावार्थविधायकान्तत्र न विधिर्न्यत्र विधिर्नित्ये तत् कस्य हृदयं प्रवेशं लभेत् । ननु यत्रैते सर्वे तस्य क्रमपरत्वमवगम्यते । यावत्तयावदिधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावद्विधिश्चिन्तयन् तत्र मञ्जरतीनि न्यायन् । मत्यमेवं । कर्मविधौ तु मर्त्यविशेषणविशिष्टं कर्म विधातुं शक्यमिति तत्र देवताविधौ न दोषः । तत्र चेद्विहिता देवताः दृष्टोक्तपदापादानात् साहित्यविशिष्टयोर्देवतात्वमित्यग्रेषां मवत्पुरुषवत्पदार्थयोर्द्वन्द्वमसामेनादिश्व प्रयोगो विधेयः । नामधेयतापि तत्प्रत्ययान्तगोपपादनान्निर्गतेति । ननु पुरुषवत्पदार्थप्रभृतिनामद्वन्द्वनिर्देशो विवर्तित एव नामद्वयस्याप्रयोज्यत्वात्तत्कृतस्मदनुशेषाद्विकल्पममुच्यन्त्याममसामानां प्रसङ्गः । यदि पुनः प्रयोज्यस्यान्तदा एतन्नामद्वयानभिज्ञस्य देवतानभिज्ञत्वाच्छ्राद्धे नाधिकार एव स्यात् । दर्शितश्च तस्याप्यधिकारः ।

उत्पत्तिनाम वै तेषां न विदुर्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धाममन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

इत्यनेन शास्त्रेण यदि च नामद्वयं प्रयोज्यं स्यात् तदा विश्वेदेवाम आगतं गृणताम इमं हवमित्यादिमन्त्रेण श्रूयमाणं वज्रवचनं विरुध्यते । तस्माद्विश्वेदेवा इत्येतच्छब्दोऽस्मिन्नेवा अर्थादिदानं कर्त्तव्यं । नन्वनुष्ठा-

नकाले नामद्वयानुच्चारणे तत्कथनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्
 समुद्रध्यानवदनुचिन्तनमात्रमिति ब्रूमः । अत्रोच्यते । नामद्वया-
 प्रयोगेऽपि व्यवस्थावाक्यस्य देवतासंगत्याप्रतिपादनपरत्वादस्तुतया द्वयो-
 रेव देवतात्वात् मन्त्रस्य बह्वचनविरोधस्तदस्य एवेति । अथैतद्भयः
 प्रमुखस्य मन्त्रस्य विवक्षितत्वात् पूजार्थत्वाद्वा न विरोधः । तर्हि
 नामद्वयप्रयोगेऽपि तस्यैव विवक्षितत्वादविरोध इति क्रतुदत्तादि-
 नामद्वन्द्वानि प्रयोज्यान्तेव । एवञ्च मति “दष्टिश्चाद्धे क्रतुर्दत्तः मङ्गोर्त्वा
 वैश्वदेविके” इति मङ्गोर्त्तनविधिर्भ्युपपन्नः स्यात् । यत्तु दृष्टिरेणा-
 विवक्षितत्वाभिधानं कृतं तद्वित्वाभिप्रायेण न नामाभिप्रायेण ।
 अतो नामद्वयप्रयोगेऽपि बह्वचनमेव प्रयोक्तव्यं न द्विवचनमिति
 तस्याभिप्रायो वेदितव्यः । यदत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेण बह्वचनप्रयोगे
 कारणमुक्तं विश्वान्दवानावाहयिष्य इति पृच्छतीति स्मृतिपुराणेषु
 बह्वचनं बह्वचनान्तप्रयोगदर्शनादिति तदस्य नाम । मन्त्रस्यानौयस्य
 प्रेषस्य एकैकप्रयोगममवायात् प्रेषवाक्याभिप्रायेणैकमुक्तमित्याभिप्राया-
 न्तरेतन्प्रेषाममवात् । यत्तु “निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् दवान्
 ममाह्वयेत” इत्यादिबह्वचनप्रयोगदर्शनादित्युक्तं, तत् सर्वप्रयोगमम-
 वायिष्विश्वदेवानुमन्थानेनापि विधिवाक्यं बह्वचनोपपत्तेरमाधकमेव ।
 इतश्चामाधकं । “नैमित्तिके कान्तकामौ काम्यं च धुरिरोचनौ”
 इत्यादिद्विवचनान्ततयापि प्रयोगदर्शनात् । इतश्च बह्वचनान्त-
 प्रयोगः । प्रायेण विश्वशब्दस्य बह्वर्थवाचकत्वात् बह्वचनान्ततया
 प्रयोगे प्राप्ते तद्विशेषणीभूतानां पुरुषवशाद्वादिशब्दानां तत्सामा-
 नाधिकरण्येन प्रपुज्यमानानां बह्वचनान्तता उचितेति । इदमुच्यते ।

किमेकैकेत्राङ्गणपुरोभागस्यापितैकैकपात्रस्यमन्नं पृथक् पृथग्विश्वान्
 देवानुदिश्य त्याज्यं उत मरुदेवोद्विष्येति । तत्र देवतैक्यात्सहत्यागो
 लाघवादितिन्यायात् मरुदिति । अथाच्यंत । पृथक्परिकल्पनस्य
 दृष्टार्थत्वानुरोधात् पृथक्त्याग इति । तन्न । तस्य पृथग्भोजनार्थ-
 त्वेनापि दृष्टार्थत्वनिर्वाहात् । एकपात्रपरिवेषितानां नानाजातीय-
 नामन्नानां मरुद्वुद्धौ निवेशवन्नानापात्रपरिवेषितानामपि निवेश-
 सम्भवात् मरुतत्यागापपत्तिः । एवञ्च परिकल्पनाङ्गानुरोधेन प्रधा-
 नावृत्तिर्न भविष्यति । एवं प्राप्त उच्यते । आपस्तम्बादिभिर्ब्राह्मणा-
 नामाहवनीयस्यानौयत्वाभिधानात् तत्प्राप्तिपर्यन्तस्तावद्भ्यादित्याग-
 वदन्नत्यागः कार्यः । ते च पृथङ्निवेशिताः पृथङ्निवेशितान्यन्नानि
 न मरुत् प्रापयितुं शक्यन्ते । प्राप्तोनां पृथग्विष्टत्वात् । तस्मात् पृथक्
 त्याज्यान्यन्नानि । अगत्या च त्यागावृत्तिर्न दोषाय इत्येकस्मिन्न-
 धिष्ठाने पुष्ट्वश्चाद्रवमंजकंभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं न ममेत्या-
 दिप्रयोगस्त्यागा विधेयः । अत्रैतेषु विचारैस्त्वमवस्थानामुद्देश इत्येता-
 वत्येवांशे तात्पर्यं । यत्पुनरेवमभूतः प्रयोगोऽप्येवमभूत इत्युपन्यस्तं तत्प्र-
 योगस्य विचारप्रयोजनभूतत्वाभिप्रायेण न साक्षाद्विचार्यत्वाभिप्राये-
 णेति । अतो देवतास्वरूपविचाराय प्रकृतिप्रकरणं^१ मङ्गतिर्विचारण-
 मिति । इति वैश्वदेविकदेवतानिर्णयः ।

अथ विकिरभुक्ताच्छिष्टयोर्देवताः ।

मनुविष्णू । अमंस्कृतप्रसीतानां त्यागिनां कुलयापिताम् ।

उच्छिष्टं भागधनं स्यादर्भेषु विकिरश्च यः ॥

हारीतः । अरूढदन्ता ये नाम मृता गर्भाद् विनिःसृताः ।

मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्नप्रक्रियणं यत्तु मनुष्यैः कियते भुवि ।

तेन तृप्तिमुपायान्ति^(१) ये पिशाचत्वमागताः ॥

ये चादन्ताः^(२) कुले बालाः क्रियाधाम्ना ह्यसंस्तृताः ।

विपन्नास्तऽन्नविकिरमस्मार्जनजलाग्निः ॥

मनुः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य ततः पितृ भागधनं प्रवर्त्तते ॥

वसिष्ठः । प्राक्संस्कारात् प्रमातानां^(३) संप्रदानमिति^(४) श्रुतिः ।

भागधनं मनुः प्राह उच्छिष्टाच्छेषणं उभे ॥

उच्छेषणं भूमिगतं विकिर लेपनादकम्^(५) ।

अनूप्रतेषु विस्मृजेदप्रजानामनायुषाम् ॥

इति विकिरभुक्ताच्छिष्टयोर्देवताः ।

इति श्रीमहागजाधिगजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपरिणित-

श्रीहमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणिं परिशेषखण्डे आद्वकल्प

देवतानिर्णयप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

(१) तृप्तिमुपायान्ति इति ग० ।

(२) ये वा दन्ता इति ग० ।

(३) प्राक्संस्कारप्रमातानामिति ग० ।

(४) प्रवेशनमित्येति ग० ।

(५) विकिरलेपनादकमित्येति ग० ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आद्धदेशकथनप्रकरणम् ।

यत्पुण्याचरितप्रवाहमग्लस्रोतस्त्रिनीनिर्मित-

श्रीमत्तीर्थरमावगाहविगलत्पापोपतापो जनः ।

रोमाञ्चैरुपचीयते स मुक्तौ हेमाद्रिरुद्धारधीः

कर्त्तुं आद्धपदार्थजिज्ञ्यस्येयं यत्नं समालम्बते ॥

तदेवमुक्तं प्रकरणे अदुया पित्रादिरूपदेवतोद्देशेन ब्राह्मणभोज-
नादि आद्धपदार्थ इत्येतत्मिद्धवक्तव्योद्देश्यपित्रादिनिर्णयः कृतः ।
अयामुमेव आद्धशब्दार्थं विचार्य निश्चितुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र
तावच्छ्राद्धनिर्वचनेन विचार्योऽर्थः प्रसूयते ।
वृहस्पतिस्मृतौ ।

संस्कृतं यज्जनाकृच्च पयोमधुघृतान्वितम् ।

अदुया दीयते यस्मान् आद्धं तेन निगद्यते ॥

नागरखण्डे ।

आद्धे अदुया यतो मूलं तेन आद्धं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन् प्रक्रियमाणे तु न किञ्चिद् व्यर्थतां व्रजेत् ॥

मूलमिति श्रेष्ठमङ्गं । तथाच कात्यायनकृते आद्धकल्पे । अदुया-
न्वितः आद्धं कुर्वीतेति विहितं । न ह्यत्र अदुयानिमित्तत्वेन
चोत्पद्यते, किन्तु यः आद्धं कुर्वीत स अदुयान्वितः सन् कुर्वीतेति
अदुयायाः आद्धाङ्गत्वमुच्यते । तथाच बार्हस्पत्यपाराशरेण तृतीया-

विभक्त्या आहुविशेषणत्वेन अहुताका ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।

तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च आहुं स्यात् अहुयान्वितम् ॥

अतएव मनुस्मृतौ अहुयायोगेन वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् अहुममन्त्रितः ।

तत्पितृणाञ्च भवति परत्रानन्तमक्षयमिति ॥

नन्दिपुराणंऽपि ।

अहु पवित्रं मर्त्यपां पवित्राणां प्रकीर्तितम् ।

अहुं च धर्मे परमं पावनञ्चैव मर्त्यदा ॥

अहुभूतानि भूतानि पवित्राणि मर्त्ये च तु ।

अहु तु माता भूतानां अहु आहुषु शस्यते ॥

अतएव यमस्मृतौ अहुभावेन वैगुण्यमुक्तम् ॥

विधिहीनमष्टष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अअहुया ऊतं दत्तं तद्दे रक्षांभि मुञ्चते ॥

बोधायनोऽप्याह ।

अहुया बोध्यते बुद्धिः अहुया शाध्यते मनः ।

अहुया प्राण्यते ब्रह्म अहु पापविमोचनी ।

तस्मादश्वदधानस्य हविर्नाश्रन्ति देवता इति ॥

ननु मर्त्यस्यापि मन्त्रमर्णः अहुङ्गं, तत् केन विशेषणस्यैव आहु-
शब्दोऽयम् ।

तथा च त्रिष्णुधर्मात्तरे ।

अद्भान्वितेन मनसा यद्यत् किञ्चित् समाचरेत्^(१) ।

तत्तदङ्गफलं तस्य जायते लोकयोर्द्वयोः ॥

अद्भामयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ।

देवश्रद्धा नरा देवाः कथिता देवभाजिनः ॥

पितृश्रद्धाश्च पितरो दैत्यश्रद्धा दितेः सुताः ।

पापश्रद्धास्तथा पापा विज्ञेया नरकङ्गमाः ॥

तस्माच्छ्रद्धां समाध्याय धर्म्मं धर्म्मां समाचरेत् ।

पुण्यं वङ्गफलं तस्य श्रद्धामाध्याय यत्कृतम् ॥

श्रद्धा पवित्रं परमं हि लोके

श्रद्धा शरीरं पुरुषस्य चोक्तम् ।

श्रद्धां समाध्याय नरास्तु कृत्वा

पुण्यानि पुण्याङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

वृहत्पागशरे ।

श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानमयाचितम् ।

याचितोऽपि हि दातव्यं पूतं स्वं श्रद्धया धनमिति ॥

तदत्र सर्वस्यार्थं सत्कर्मणः श्रद्धारूपाङ्गयुक्त्वात् कथमस्यैव
श्रद्धाशब्दो नामधेयमिति उच्यते । त्रिविधा शब्दस्यार्थपु वृत्तिः रूक्षा
योगेन योगरूक्षा चेति । तत्र यः समुदायशक्त्या वर्त्तते स तत्र प्रकृष्ट
इव भवतीति रूक्षा वर्त्तते । यस्त्वयवशक्त्या यावद्योगं वर्त्तते स तु
अवयवार्थयोगाद्वर्त्तत इति योगेन वर्त्तत इत्युच्यते । यस्त्वयवशक्त्या

वर्त्तमानोऽपि नियतप्रयोगात् यावत् यागं वर्त्तते स योगरूढ्या वर्त्तत इत्युच्यते । तथा च आहुशब्दो योगरूढ्या वर्त्तत इत्यस्यैव नामधेयं । ननु विप्रतिषेधान्न योगरूढिर्घटते । यद्यवयवशक्त्या वर्त्तते न तर्हि ममुदाय-
शक्त्येति विप्रतिषेधः । मत्तः । अवयवशक्तौ वर्त्तमानः प्रयोगनियमात् मर्द्धचितावयवशक्तिर्न नात्यन्तयोगपरतन्त्र इति रूढौ वर्त्तत इति गोणवादादविरोधः । केचित् पुनराहुः । प्रत्यतपणोक्तानि वृत्तियागं नैव शब्दोऽयं वर्त्तते । यत्राविर्भूतमेवावयववर्त्तते । यथा निधण्टशब्दस्तत्रैव मेापि पणोक्त्या वृत्त्या वर्त्तते इत्युच्यते । तत्रायं आहुशब्दः प्रत्य-
तप्ये वृत्त्या अह्वायोगेन कर्मविशेषे वर्त्तते । किन्तु प्रयोगनियमात् मर्द्धचितावयवशक्तिरान्यत्र वर्त्तते । यथा गोशब्दो गच्छतीति गे भित्तनया कृत्पत्या प्रवर्त्तमानो योगिर्होऽपि न अथादिषु वर्त्तते एव द्रव्यादावप्रमिदुः आहुशब्दः कर्मणो नामधेयं । ननु कर्मणोऽपि प्रमिदुभावात् विधेय प्रवृत्त्यर्थत्वात् गुणविधित्वे च गुणांशे पुरुष प्रवृत्तिविशेषजनकत्वेन प्रयोजनवत्यात् दयाभिधानं भवेत् । तदुक्तं ।

प्रमिदुर्वैलक्ष्येन प्रयोजनवर्गेन च ।

अधिकत्वात् प्रवृत्तस्य गुणरूप विधीयते इति ॥

अथोच्यते । न तावत्कर्मणि गुणविधिः समभिधायित कर्मविशेषा श्रुतेः । न च करोतिवाक्ये भावनामात्रे विधिः । मिदुरूपस्य साक्षाद्भावनानन्वयात् । नापि फले गुणविधिः । आश्रयरूपकर्मोन्वितस्य फलान्वयामग्न्यात् । प्रणयनाश्रयित एव हि गोदोहनादिः फले विधीयते । तत्र । नामधेयत्वोऽपि हि कस्य नामधेयमिति पर्यन्तयो गमाभ्याम् । नामापि हि न भावनामात्रस्य मग्नतम । सर्वकर्मनाम

त्वापत्तेः । अथ “प्रमोतस्य पितुः पुत्रैः आहुं देयं प्रयत्नतः । ये
 यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताशनान्” इत्यादि प्रकरणा-
 म्नातवाक्यावगतस्य कर्मणामधेयं मन्यसे तदा तदवगत एव कर्मणि
 फले वायं गुणविधिरिति ममापि निःसरणमरणिः सुलभैव । अद्भु-
 थागलक्षणं नाम प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तुल्यमेव । “आहुमामन्तु कर्त्तव्य-
 मिति वेदविदां स्थितिः” इत्यत्र द्रव्यमामानाधिकरण्यदर्शनाच्च गवा-
 दिवत् आहुं देयमिति देयत्वावगमाच्च । न हि दानादिकर्मणो देयत्वं
 सम्भवति । लक्षणिको द्रव्ये प्रयोग इति चेन्न । लक्षणायां प्रमाणा-
 भावात् । वाक्यान्तरावगते च कर्मणि गुणे विधीयमाने न मत्वर्थ-
 लक्षणा । पदैकवाक्यत्वे हि मा न वाक्यैकवाक्यत्वे, नित्यनैमित्तिकका-
 म्यादिव्यपदेशोऽपि चममगोदाहनादिष्विव द्रव्येऽपि न विरुध्यते ।
 तस्मान्नैतत् कर्मणामधेयमिति प्राप्त उच्यते । तदर्थशास्त्रान्तरमद्भावा-
 दग्निहोत्रपदवन्नामता । यथा हि यदग्नये च प्रजापतये च मायं जुहो-
 तोत्यादिना प्रकरणाम्नातेन शास्त्रान्तरेण विधित्मितदेवताप्राप्तिः एव-
 मत्रापि माप-यव-तिल-गोधूम-मांसादिद्रव्यं पित्रादिभ्यः अद्भुत्या
 देयमित्यादिना आहुशब्दविहितद्रव्यप्राप्तिरस्येव । प्रमिद्धभावाच्च न
 गुणविधिः । प्रमिद्धं रेव हि सोमेनेत्यादिगुणविधिः । यत् पुनः क्वचित्
 आहुशब्दस्यामशब्दमामानाधिकरण्यं तल्लक्षणावृत्त्या । देयत्वञ्च द्रव्यस्य
 लक्षणया द्रव्य आहुशब्दं प्रयुज्योक्तं । नित्यनैमित्तिकादिव्यपदेशश्च
 कर्मणि भूयसीं प्रमिद्धं गतः स्वगमवृत्त्या न कर्मपक्षपातञ्जहाति । ननु
 सर्वत्र प्रधानकर्मणोयागादेः करणत्वान्नामत्वे आहुमिति द्वितोयान्तता
 न स्यात् । उक्तं हि । विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते इति ।

उच्यते । यथा दार्वदिद्वैधीभावफलोद्देशप्रवृत्तायां परशूद्यमन-
निपतनात्मिकायां करणीभूतोऽपि परशुस्तद्वारुष्वंसंयोगविभागपर-
म्यरूपक्रियाफलभागित्वादनीप्सितकर्मभूतस्तथा स्वर्गादिफलोद्देशप्र-
वृत्तायां भावनायां करणीभूतोऽपि यद् यज्याद्यर्थस्तद्भावनानिर्वर्त्यत्वेन
कर्मव्यभिष्टोत्रमित्यादिकं तदवस्थाविवक्षायां द्वितीयान्ततोपपद्यते ।
भावनास्वरूपनिर्वर्त्यस्य यागादेर्निर्वर्त्यकभावनायाः स्वर्गादिफलकत्वा-
वस्थायां करणत्वमित्येकं प्रति कर्मत्वकरणत्वयोर्न विरोधः । स्वतः
पूर्वापरैर्भूतस्य साध्येकस्वभावस्य धात्वर्थस्यैव भावनारूपेण करोत्यर्थेन
मानादन्वयः । मिदुस्य द्रव्यादेर्भावार्थद्वारेणेति व्यवहितत्वाज्जघन्य इति
कर्मणा नामधेयं आहुशब्दः । आपस्तम्बवचनादपि कर्मनामत्वमवगम्यते ।
अथैतस्मिन् आहुशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रयमार्थं तत्र पितरो
देवता इति । एवं स्थिते विचार्यते । किमिदं पिण्डदानस्य ब्राह्मण-
भोजनस्य वा केवलस्य नामधेयं उत प्रकृतानां पिण्डदानब्राह्मण-
भोजनाग्नौकरणरूपाणां कर्मणां समुदायस्येति । तत्र तावत् कर्त्तृपा-
ध्यायः पिण्डदानस्यैव नामधेयमित्याह । तथा हि । प्रधानस्य हि इदं
नामधेयमधिकारवाक्यगतत्वात् । पिण्डदानञ्च प्रधानतया अस्मिन्
प्रकरणेऽवगम्यते । तथा च लिङ्गदर्शनं ।

अपि नः स कुले भूयात् या नो दद्यात्तत्रयोदशीं ।

पायमं मधुमर्षिभ्यां वर्षामु च मघामु च इति ॥

अत्र खलु आहुदेवतानां पितॄणां पिण्डविषये प्रार्थनातिशयदर्-
शनात् पिण्डदानं प्रधानमवगम्यते । महाभारते गयायां पिण्ड प्रदो-
यमाने पिण्डदण्डाय पितॄणां हस्तास्थानस्याभिधानाच्च । तथा आहु-

कर्त्तव्यतायां विवक्षायां स्मृतिषु पिण्डनिर्व्वपणस्य कर्त्तव्यतोक्ता “मह-
पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनर्थैवावृता कार्यं पिण्डनि-
र्व्वपणं स्मृतैः” इत्यादिना वचनेन ब्राह्मणभोजनामन्त्रवे पिण्डदानमात्र-
विधानाच्च । तदेवमेतैर्लिङ्गदर्शनैः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमादस्यैव
आहुशब्दो नामधेयमिति । ननु ब्राह्मणभोजनस्यापि पितरूपप्रधान-
देवताभिमन्त्र्यात् प्राधान्यमस्यैव । मैवं । भोजनस्य “यत्कं भोज-
येच्छ्राद्धं” इति वचनात् भोजनक्रियामामर्थ्याच्च साक्षात् ब्राह्मणमन्त्र-
न्यात् पितर्यत्वं प्रमाणाभावात् । नन्वेवं मतिः पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः
पितृत्वाभिधानं स्यात् । न । आहुत्यर्थब्राह्मणार्थत्वेन तदुपपत्तेः । ननु
पिण्डदानमात्रं आहुशब्दार्थं पिण्डाभोजनेऽपि आहुमनेन भुक्तिमिति
प्रयोगः कथं । लक्षणया आहुताङ्गभूतभुज्यर्थ इति ब्रूमः । तत् मिद्धं
पिण्डदानस्यैव नामधेयमिति । एवञ्च क्वचित् प्रयोगे पिण्डदानानि-
प्यन्तौ प्रयोगे विज्ञे ममुत्पन्नं मतिः पिण्डदानार्थं पुनर्ब्राह्मणभोजनाभ्या-
वृत्तिः प्रधानार्थत्वादज्ञानां । अङ्गं हि तदानस्य ब्राह्मणभोजनादि ।
अन्ते लाङ्गः ब्राह्मणभोजनसेव प्रधानमिति तस्यैव आहुशब्दानामधेय-
मिति । तथाचापस्तस्यस्यत्वं । अथैतन्ननुः आहुशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिः-
श्रेयमार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थ इति । आहवनी-
यार्थं आहवनीयकार्यं प्रतिपद्यमाणस्त्रिर्द्वारणलक्षणं वर्त्तते । न चा-
भुञ्जानास्तं तत्कार्यं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थात् ब्राह्मणभोजनपर्यन्ततास्य
वाक्यस्य भवति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

ततो यथासुखं वाच्यं मुञ्जीरं श्लोपि वाग्यता इति ।

तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकप्रयोज्ययापारविषयकस्य प्रयोजकयापारस्य

गोणाहवनीयप्राप्तिपर्यन्तत्वात् अधिगतहोमाभिधानस्य आहुशब्दो
नामधेयमिति विश्वरूप-मेधातिथि-वामदेव-प्रमृतीनां मतं । विहित-
श्चायं व्यापारविशेषः फलसम्बन्धित्वेन आहुप्रकरणे वहीष्वपि स्थितिषु ।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति तस्मात् यत्नेन भोजयेदिति ॥

शौनकमृच्छोऽपि ।

नवावरान् श्राजियान् भोजयेदयुजो वेति ।

मनुस्मृतावपि ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये^(१) चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विश्वरे इति ॥

तदेवं यजमाननिष्ठस्य ब्राह्मणभोजनाख्यस्य प्रयोजकव्यापारस्य
आहुशब्दो नामधेयः । यत्तु हरिहरेण विश्वरूपादीनां मतमुपन्यस्तं
प्रयोजकव्यापारात् विनाभूतत्वात् प्रयोज्यव्यापारस्य ब्राह्मणकर्तृकं
प्रयोज्यव्यापाररूपमपि भोजनं आहुशब्दवाच्यं । अतएव आहुं भुक्त-
मनेनेति आहुशब्दस्य भुजिमामानाधिकरणं दृश्यते । तथा । एषा-
मन्यतमो यस्य भुञ्जात आहुर्मर्षित इत्यादिनिर्दण्ड्य । अपिच ।
जीवत्पितृकआहुः जीवद्भिः पिण्डदानाभावे नियते भोजनविधानं
भोजनतदनुकूलव्यापारयोः प्राधान्यबोधकं । विप्रवदापि तच्छ्राद्धे
स्वकं पितरमाशयदिति । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यादि ।
तदेतन्मतमयुक्तमिवावगम्यते । यतः प्रयोज्यव्यापारस्याधिकारिव्यापार-
त्वाभावात्तस्य फलसम्बन्धे प्रधानत्वानुपपन्नौ कुतः प्रधानकर्त्ताभिधा-

(१) पितृकथे इति ग० ।

यकश्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । नन्वेवं तर्हि ऋत्विग्व्यापाराणामग्नेयादीनां प्रधानत्वाभावे दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न स्यात् । मैवं । यजमानव्यापारत्वेनैव विहितस्याग्नेयादेर्वाक्यान्तरविहितयजमानापादित-ऋत्विग्व्यापारनिर्वर्त्यत्वेऽपि यजमानभावनारूपव्यापारनिर्वर्त्यत्वात् प्रधानकर्माभिधायकदर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न विरुध्यते । भोजनस्य पुनरयजमानव्यापारनिर्वर्त्यस्य यजमानव्यापारत्वेऽभिधानात् यजमाननिर्वर्त्यभावनाव्याप्यत्वेऽपि न श्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । यथा दानभावनाविधौ प्रतिग्रहस्य व्याप्यत्वाद्भावान्तर्भावेऽपि न दानशब्दवाच्यत्वम् । अत्रापि हि स्वरस्वल्पनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वेत्पादनं दानशब्दार्थः । परस्वत्वापादनञ्च न प्रतिग्रहमनापाद्य सिद्ध्यति । प्रतिग्रहेण हि परस्वत्वं निष्पद्यते । अतः प्रतिग्रहस्यापि दानभावनाव्याप्यत्वमस्त्येव । किन्तु यजमानव्यापारत्वेन विध्यभावादप्रधानत्वं । प्रतिग्रहे यजमाननियोगासम्भवात् । स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यत इति न्यायात् । न च प्रतिग्रहे यजमानव्यापार इति ।

अथ श्राद्धदेशः ।

तच्च मनुः

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥

ब्रह्मसूतो ।

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

गुचिं देवं परीक्ष्याद् गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ।

उपहृतनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ।

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु मृतेषु च ॥

उपहृतमत्र पर्वतान्तिकम् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मम् ।

दक्षिणाप्रवणे देवे नीथांदौ च गृहंऽपि वा ।

भूयस्कारादिसंयुक्ते आहुं कुर्यात् प्रयत्नत इति ॥

स्कान्दे ।

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्भिज

तत्र आहुं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥

देवलोऽप्याह ।

आहुस्य पूजितो देवो गया गङ्गा सरस्वती ।

शुद्धत्वेन प्रयागस्य नैमिवं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु प्लिनेषु च ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

शङ्खः स्मृतावपि ।

गङ्गायमुनयोक्षीरे पयोऽणामरकपटके ।

नर्मदावाङ्मदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥

गङ्गादारे प्रयागे च नैमिवे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्या गवायाश्च दत्तमचयतां व्रजेत् ॥
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे आर्द्धं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन गौलं वा वृषमुत्तृजेदिति ॥
 अथ निषिद्धदेशाः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे ।

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ॥
 देशस्त्रैशङ्गवो नाम आर्द्धकर्म्मणि वर्जितः ।

वायुपुराणे ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोश्च उत्तरमेव च ।
 प्रणष्टाश्च मधर्माश्च देशा वर्जाः प्रयत्नत इति ॥
 कारस्करो देशविशेषः । कीकटो मगधः ।

ब्रह्मपुराणे ।

परकीयगृहे यस्तु स्नानं पितृन् स्तर्पयेज्जड़ः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

यमस्तौ

परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्व्वपेक्षु यः ।
 तद्भूमिस्त्रामिपितृभिः आर्द्धकर्म्म विहन्यते ॥
 अटयः पर्व्वताः पुण्या मद्यस्तीर्यानि यानि च ।
 सर्व्वान्यस्त्रामिकान्याज्जुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

वत्तं कृतमित्युतं क्लृप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकं ।

देशन्त्यनिष्टशब्दस्य वर्जयेच्छाहुकर्मणि ॥

अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दमित्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकर्म

आहुदेशकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

— — —

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

आहुकालनिर्णयप्रकरणम् ।

नमोरोर्मोर्वा महिमहरणे धौरिकमिति-

हरीशश्रीरस्यप्रकृतिरहरीशप्रतिकृतिः ।

मनीषी हेमाद्रिगुणगरिमगम्भीरचरितः

करातीह आहुं हितविहितकालप्रकरणम् ॥

अथाधिकरणत्वेन हस्तप्रयोगाहुत्वेन साहचर्यादृशानन्तरं आहु-
कालोऽभिधीयते ।

गद्गपुराण !

विश्वं सृजत्यवत्यत्ति कालात्मेव जनार्दनः ।

अतोऽयं कालमेवेह परमं कारणं विद्मः ॥

न हि कालमनाश्रित्य लोके वेदेऽपि कुत्रचित् ।

विधय प्रतिषेधात् सम्भरन्ति विशास्यते ॥

काल एव ततः माध्यं माघनं पुण्यपापयोः ।

तस्मात् कर्माणि पुण्येषु कुर्यात् कालेषु धार्मिकः ।

नाकाले विद्या क्रियित् कर्त्तव्यमिति नियमः ॥

पुण्येषु पुण्यमाघनत्वेनास्मातेषु कालेषु कालावयवेषु । नन्वमूर्त्तः-
नित्यत्वविभुर्लहेर्तुभिर्निगद्यताम् कालस्य कथमवयवा इत्येतच्छङ्का-
परिहारो देवोऽपराण ।

नित्यो विभुः स्मितः कालो ह्यवयवस्तस्य हेतुजाः ।

निमित्तादिविशेषः स लोके पुण्यफलप्रद इति ॥

अस्यार्थः । सत्यमस्य न मन्त्रेवावयवाः स्वाभाविकाः यतोऽयं
नित्यः ते चानित्यस्यैव भवन्ति । यतः सावयवं नामावयवजन्यं । अन्यच्च
विनाशादन्वद्दिनस्थत्येव । नन्ववयवमभवेत्तमात्रं सावयवं न तु तज्जन्यं ।
मैवं । सामान्यस्यापि सावयवत्वप्रसङ्गात् । किञ्च कालस्यावयवास्तज्जा-
तौया अवयविनमपत्त्य वान्यपरिमाणा वक्तव्याः । तथाचास्य विभुत्वे-
कत्वयोर्हानिः । लिङ्गविशेषाच्च^(१) अस्यैकत्वविभुत्वे कणादाक्षपादादिमु-
निमस्मते स्मृतिपुगणादिप्रसिद्धे चेति । अतो न मन्त्रेवास्यावयवाः
स्वाभाविकाः । तथाप्यौपाधिकाः सम्भवन्तीत्याह अवस्थानिम्न हेतुजा
इति । अवस्थाः पूर्वार्द्ध-मध्याह्नापराह्ण-दिवस-रात्रि-पक्ष-मास-संवत्-
यन-संवत्सरादिरूप-विभागात्मिकाः, हेतुः रविपरिस्पन्दप्रचयविशेषरू-
पापाधिभेदः, तज्जाः तदवच्छेदनिबन्धनाः । तास्यास्य नित्य-नैमित्तिक-
काम्यकर्माङ्गत्वापाधिभेदेन त्रिविधाः । अतोऽयं कालो नित्यो नैमि-
त्तिकः काम्य इति त्रिधा व्यपदिश्यते । सोयमेवं त्रिधा विभक्तः पुण्य-
फलप्रद इति । अत्र शतपथश्रुतिः । तमन्तो गीष्मो वर्णः । ते देवा
स्युतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यतेऽर्द्धमामः स देवा
थोऽपलोयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रि पितरः पुनरङ्गं पूर्वाह्णे
देवा अपराह्णः पितर इति^(२) । अत्रोत्तरायणदक्षिणायनशुक्लकृष्ण-
पक्षाद्वाराचपूर्वाह्णापराह्णविभागेन देवपितृमन्त्रः कालस्याच्यते ।

हारातोऽप्याह । “संवत्सरः प्रजापतिस्तस्योदगयनं, शुक्लोऽहः
पूर्वाह्णश्च देवानां दक्षिणायनन्तामिसो रात्र्यपराह्णश्च ततः पितॄणां

(१) लेखाविशेषाच्चेति क० ।

(२) काण्डं ७ प्रपा १ अध्या १. १. १

नान्यभावः कृत्स्नभावादुभयथा इज्यन्ते व्यामिश्रत्वादहरहरयाप्यत्रो-
दाहरन्ति । यस्येमे वर्त्मनो हव्यकथ्ये वहतो देवा यस्याद्धं पितरोऽद्धं
तथैव निमेषा ऋतवो यस्य मूलं तं वै यजन्तम्मृतमियादिति ।

अस्यार्थः । योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः श्रूयते स
एवायं संवत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति । तन्नोदगयनं
शुक्रोऽहः पूर्वाह्न इत्येकोभागः । उदगयनं सूर्योपभुज्यमानमकरादि-
राशिषट्कोपलक्षितः कालः, शुक्रः पक्षः अमावास्यात्तरां प्रतिपदमारभ्य
पौर्णमासीपर्यन्तः कालः । अहर्दिनं । पूर्वाह्णे द्विघातस्याह्नः
पूर्वभागः । तथा च स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे क्षपराह्नस्ततःपरमिति ।

आश्वर्यादायां । आवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनं मर्यादौकृत्य यः
कालः स पूर्वाह्नः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं देवानां । अत्र दैवि-
कानि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिश्चेति
द्वितीयोभागः । दक्षिणायनं सूर्योपभुज्यमानकर्कटकादिराशिषट्कोप-
लक्षितः कालः । तामिस्रः कृष्णपक्षः पौर्णमास्युत्तरां प्रतिपदमार-
भ्यामावास्यापर्यन्तः कालः । रात्रिर्मेहव्यवहितसूर्यादर्शनावच्छिन्नः
कालः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं पितॄणां । अत्र पित्र्यं कर्म कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । एवं दैवत्वेन पितृत्वेन च दैविध्यमेव कालस्य नान्यभावो
नान्यरूपत्वं । कस्मादित्याह कृत्स्नभावात् । यस्मान् संवत्सरार्तिरिक्त-
काशाभावादेतावानेव सर्वः कालः । अतो दैवपित्र्यरूपपूर्वाह्णक्षपराह्ण-
तत्कालव्यामिश्रत्वाद्वैवपित्र्यरूपत्वेन देवाश्च पितरसोभक्ष्या पूर्वाह्ण-
क्षपराह्णविभागेनाहरः प्रतिदिनमिज्यन्ते त्यज्यमानस्य हव्यस्य कथ्यस्य

सोद्वेष्टत्वं प्रार्थन्ते^(१) । अथासार्थस्य वेदं प्रथमवाक्यमिति कुंवाद् दर्शय-
ति । अथाप्यत्रोदाहरणीति । अत्राग्निं विषये पूर्वं महर्षयः उदाहरन्ति
पठन्ति चेत्यर्थः । यस्येमे वर्त्मनो ह्यश्वक्ये वृक्षः । यस्य संवत्सरस्य-
कस्य प्रजापतेर्देवास् पितृश्च प्रति ह्यश्वक्ये वयतः । जनराक्यदक्षि-
णावनात्मके देववानपितृयानात्मके वा दे वर्त्मनो दी मासौ अश्वक्ये
देवाश्वार्द्धश्च पितरः । यस्य च मूलं विमेषः । विमेषः कण्डाकला-
दयः मूलं अवसररूपत्वेनारक्षका इत्यर्थः । तथा यस्य ऋतवो मूलं ।
ऋतवः षट् । ते च ऋतावुक्ताः । मधुस्य माधवस्य वार्षिकिकावृत्तः ।
शुक्रस्य शुचिस्य त्रैमासिकः । बभ्रस्य नभस्यस्य वार्षिकावृत्तः । इषस्यो
र्जस्य शरदावृत्तः । बृहस्य भरण्या चैमन्तिकावृत्तः । तपस्य तपस्यस्य
त्रैमासिकः । भधुस्य मधवस्य चैत्रस्य वैशाखस्य द्वौ मासौ वासन्तिकौ
वसन्तमन्मन्त्रिणौ, ऋतुः ऋतवयवौ । अनेन चैत्रवैशाखमाचदयात्मको
वसन्ताख्यऋतुर्भवतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरे गीष्मादयः । त एते
यस्य संवत्सरस्य मूलं तं संवत्सरं प्राणं यथाविभागं देवांस्य पितृंस्य
यजन्तं पुरुषममृतं मोक्षादिफलान्नसुखेन दयात् आगच्छतीत्यर्थः ।
इति दैवपित्र्यविभगेन कालनिर्दिष्टम् ।

अथ आहुविशेषः

तप यागवत्स्य

एवमाकर्तव्यं ३ ॥ १ ॥ ६२५मसीऽयवद्वयं ।

द्रव्यं ब्राह्मणव्यतिक्त्विबतस्यर्थसंक्रमः ॥

अग्नीपातो गजप्यावा मर्ह्यं चक्रस्यर्थयोः ।

(१) प्राप्यन्ते इति ५० ।

आहुं प्रति रुचिश्चैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्यादिकालाः स्वस्वप्रकरणे एकैकशो वक्ष्यन्ते । रुचिरिच्छा
मा यदा आहुनष्टानविषया भवति तदपलक्षितोऽपि कालः आहुङ्गं
भवति । अस्यानिमित्तत्वं पूर्वोक्तआहुनिमित्तत्वनिराकरणन्यायेनैव
निराकरणीयं । तत्रामावास्थोच्यते । अमावास्या कृष्णपक्षस्य
पञ्चदशी तिथिः । अस्याश्च लक्षणं गोभिलेनाक्तं । यः परमो विप्रकर्षः
सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः सामावास्थेति ।
तत्रामावास्याशब्दनिर्व्वचनं शतपथश्रुतौ । ते देवा अभुवन् । न
वा इममन्यत्सोमाद्भिनुयात्सोममेवाम्भौ सद्भरासेति तस्मै सोमं सम-
भरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं
न पुरस्तात् पश्चाद्दृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहेवापश्चापधीश्च
प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नं क्षेपां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा
वभति तस्मादमावास्था नामेति^(१) । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्तवधानन्तरं
प्रोषितेन्द्रममागमे देवानामुक्त वस्वनेन्द्रेण अमा मह निवामादमा-
वास्थेति । द्वितीयवाक्ये तु वमोः चन्द्रमसोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके
निवामादमावास्थेति द्विधा निर्व्वचनम् ।

पद्मपुराणे ।

आग्निध्यात्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञमंस्थिताः ।

अच्छामा^(२) नाम तेषान्त्मानसौ कन्यका मता^(३) ॥

(१) काण्ड १. प्रपां ५. श्लोकां ६. ४ ५.

(२) अच्छोदा इति ग० ।

(३) सतीति ख० ।

तमशामावसुं नाम पितरं गेह्य साङ्गना ।
 तत्रे वर्गार्थिनो मङ्गं कुसमायुधपौडनात् ॥
 योगाद् भ्रष्टा तु तेनामो व्यभिचारेण भामिनो ।
 धरात्रि स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥
 पिता चामावसुर्यस्मादिच्छाच्छुके न तां प्रति ।
 धैर्येण तस्य मा लोके अमावासेति विश्रुता ।
 पितृणां वक्षमा यस्मादुत्तस्यात्तयकारिणी ॥

परममंयमिपियगणाभिमतव्रह्मचर्याप्रच्युतिहेतुभृतामावसुर्धैर्य-
 निर्वहणप्रतीतमहिमत्वादमावासेत्युच्यते इत्येतदतिशामतात्पर्यं ।
 स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्त्रप्रमुखस्थितः ।
 यस्याथ तेजसा सूर्याः प्रोक्तस्तेनोक्त्यदापकः ॥
 तस्मिन् विगति येनेन्द्रमावासा ततः स्मृता ।
 अक्षया धम्मेकृत्ये मा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्त्रप्रमुखस्थितः ।
 तेनोक्त्यदापकः प्रोक्तश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ॥
 यस्मात् सोमा विगत्यस्याममावासा ततः स्मृता ।

महावायुपुराणयोः ।

अमा वसेतां अजे तु यदा । इन्द्रिवाकरो ।
 एषा पञ्चदशी रात्रिरमावासा ततस्तु मा ॥

अमा मह एकत्रत्यर्थः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतस्तु समागतौ ।

अन्योन्यं चन्द्रवृत्तौ तौ यदा तद्दर्शं उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्यता ।

मिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ।

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ । या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका, या पूर्वामावास्या सा मिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा मिनीवालीत्युक्तं भवति । अस्यास्तु त्रिमुहूर्त्ताधिकचतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रो भवतीति ज्योतिर्विद्वचनात् प्रायिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा मिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्यता ।

मिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्देवे तु कर्मणोति ॥

अथानयोनिर्वचनं पर्वमन्त्रिं प्रकृत्य ।

मिनीवालीप्रमाणस्तु चीणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां त्रिशत्यर्कः मिनीवाली तथा स्यता ॥

मिनो मिता अवसितेति यावत् । अन्यो बालो बालौ । मिनी-
चामौ बालौ च मिनीवाली तत्परिमाणः मिनीवालीप्रमाणः बाला-
यमात्र इत्यर्थः ।

कुहूरिति पिकेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालमस्मिता क्षणा अमावास्या कुहूः स्यतेति ॥

कोकिलोच्चारितकुहूश्चपरिमितपञ्चसन्ध्युपलक्षितमहोरात्रं कुहूः ।

मित्यथायं श्राद्धकालः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासीं तथा माघीं आवर्णौ च प्रचलत इति ॥

मनुस्मृतावपि ।

पितृयज्ञं निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मामानुमामिकं ॥

चन्द्रक्षयोऽमावास्या तस्यां आहुं कुर्यात् । तथापि न सर्व्वस्यां
वेलायां किं तर्हि पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वेत्यर्थः । विप्रग्रहणमुप-
नक्षणं । पिण्डान्वाहार्यकमिति आहुस्य नामधेयं । मामस्यानुमामस्य
तयोर्भवं मामानुमामिकं । मामानुमामशब्दो मामगतां वीक्षामाचष्टे
मामि मामि कर्त्तव्यमिति । अतश्च नित्यतामिद्धिः ।

मार्कण्डेये ।

कार्य्ये आहुभमावास्यां मामि मास्यदुपलये ।

तथाष्टकास्वप्यवश्यमिष्टङ्कालं निबोध मे ॥

उदुपयन्द्रः । इष्टङ्कालं निबोध मे इत्येषा वक्ष्यमाणस्यैच्छिकस्य
कालस्य प्रतिज्ञा ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुं देयमुब्रन्तीह मामि मास्यदुपलये ।

पौर्णमासीषु च आहुं कर्त्तव्यं ऋतुगोचरे ॥

ऋतुगोचरे मामनन्तवसंयोगः । अत्रापि वीक्षया नित्यत्वं ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

मामि मास्यमिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेन्दुर ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व म इति ।

अत्र काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्वोक्तानां नित्यत्वमनुमन्वते ।

नागरखण्डे ।

आहुं चन्द्रचयेऽवश्यं सदा कार्यं विपश्चिता ।
यदि वेच्छति म स्वर्गं मल्लानश्च तथा नृप ॥
श्रीतार्त्ता यद्वदिच्छन्ति वक्त्रिं प्रावरणानि च ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रमङ्गयं ॥
दग्निद्रोपहता यद्वद्भुजं वाञ्छन्ति मानवाः ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रमङ्गयं ॥
यथा वृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धये ।
तथाऽप्येतद्वदिच्छन्ति प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुमङ्गयम् ॥
यथाऽप्युक्तावाक्यं वाञ्छन्ति रविदर्शनम् ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति आहुं दशममुद्भवम् ॥
जलेनापि च यः आहुं शाकेनापि करोति न ।
दर्शाहे पितरस्तस्य यान्ति शापप्रदायिनः ॥

तथा ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समास्थिताः ।
वायुभूताः प्रवाञ्छन्ति आहुं पितृगणा नृणाम् ॥
यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासाममाकुलाः ।
सप्तशतं गते भामौ निराशा दुःखमयुताः ।
निःशस्य सुचिरं यान्ति गन्धर्वान् स्वयंश्रमिति ।

अस्यामावास्याश्राद्धस्यावश्यकत्वार्थमितिहासे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मशरीरो नृपः स्वर्गं तदा प्राप्य पुह्रवाः ।
 शक्रेणाभ्यर्चितः काले विजहार यथासुखम् ॥
 देवोद्यानेषु सर्वेषु उर्व्वशा सहितस्तदा ।
 नापवारयितुं^(१) शक्यः कदाचिदपि पार्थिवः ॥
 अमावास्याममावास्यां नियतं चन्द्रभास्करो ।
 द्रष्टुं याति महीपालस्त्वेकराशिगतौ मदा ॥
 महेर्व्वशा तु पौत्रस्य यदा वमति चन्द्रमाः ।
 तदा सुधारमं देवः स्नेहात् स्रवति मानवः ॥
 सोमामृतमं तच्च पिबन्ति पितरस्तदा ।
 आहुतकालस्तदा प्रोक्तो नृणां नृपवरोत्तम ॥
 तदा आहुं हि यद्वत्तं सुधारमविमिश्रितम् ।
 तदग्नान्ति महीपाल पितरो जलमग्निभाः ॥
 अमावास्याममावास्यां तदा आहुं प्रयत्नतः ।
 कुरुष्व भूमिपश्रेष्ठ सर्व्वकामानवाप्स्यसि ॥
 ये चान्येऽपि करिष्यन्ति तदा आहुं नराधिप ।
 तेषामायुश्यः स्वर्गं दास्यन्ति प्रपितामहाः ॥
 राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।
 पितृन् सन्तर्पयेच्छाद्धे चन्द्रसूर्य्यममाममे ॥

(१) नापचारयितुमिति ख० ।

वसन्ति सततं राजन् पितरश्चन्द्रमण्डले ।
 तेषां मासमहोरात्रविभागं तत्र मे दृष्टुम् ॥
 क्षणपक्षाष्टमीमध्ये तेषान्नूद्यते रविः ।
 शुक्लाष्टम्यां तथैवाक्षं तेषां याति दिवाकरः ॥
 अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृप ।
 तस्मात् आह्नानि देयानि तस्मिन् काले प्रथमतः ॥
 अथास्यास्तित्येवैरविशेषेण पुण्ययोगतमत्वमाह व्यासः ।
 अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

अमा अमावास्या ।

शङ्कोऽपि ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना च ।
 चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥
 चतस्रस्तित्ययसैस्तु तुल्यः सूर्यहणादिभिः ।
 सर्वमन्त्र्यमन्त्रैकं ज्ञानदानकपादिकम् ॥
 भूमिपुत्रो मङ्गलः । सोमपुत्रो बुधः ।

अथ नक्षत्रयोगे पुण्यतमत्वं ।

मत्स्यपुराणे ।

अमावास्यायां श्रवणं रक्षाघातं वैष्णवं यदा ।
 तदा पितृभ्यः श्राद्धं दत्तमन्त्र्यमुच्यते इति ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनौ ।
 आहुं पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥
 मैत्रमनराधानत्तत्रम् ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रश्चले पुनर्वसौ ।
 द्वादशाब्दां तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥
 रौद्रमार्द्रानत्तत्रम् ।

वामवाजैकपाठर्त्ते पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।
 वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥
 वामवं वसुदैवत्यं धनिष्ठानत्तत्रम् । अर्जकपादश्चत्तं पूर्वभाद्रपदा
 नत्तत्रम् । वारुणं शनभिषानत्तत्रम् ।

माघामिते पञ्चदशी कदाचित्
 उपैति योगं यदि वारुणेन ।
 च्छतेषु कालः स परः पितृणां
 न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥
 काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
 भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।
 दत्तं जलान्नश्च ददाति तृप्तिं
 वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥
 तस्मिन् काले माघे मासि असितपञ्चदश्यामित्यर्थः ।
 तत्रैव चेत् भाद्रपदास्तु पूर्वा
 काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।
 आहुं परी तृप्तिमुपेत्य ते च

द्युगं समघं पितरः स्वपन्तीति ॥

तत्रैव तस्यां माघपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

अथामावास्याद्वैधनिर्णयः ।

तत्राह कात्यायनः ।

पिष्टान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राज्ञि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिमन्ध्याममोपतः ॥

अथ विधाविभक्तस्य वासरस्य तृतीयेऽंशे । इन्दुक्षयस्तु कदा भव-
तीत्यपेक्षायां च एवाह ।

चतुर्थेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥

एष खलु पञ्चवारविदो रात्रिचिंशाशैर्द्वादशभिर्द्वादशभिश्चन्द्रमसः
सूर्योऽथ र्वा, कर्षो विप्रकर्षो वा एकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति । अत-
श्चतुर्दशौ वामावास्या वा द्वादशांगैर्भवति । तत्र चतुर्दश्याष्टमांशान्ते चन्द्रः
क्षीयते । अमावास्याष्टमांशान्ते चाणुर्भूत्वा पुनर्जायते । किलशब्दोऽत्र
व्योतिषिकैः किलैतद्वाख्यातमिति । एतमर्थमाह शतपथश्रुतिः । स एष
संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकलाः । ध्रुवैवास्य
षोडशी कला सा रात्रिभिरेव च पूर्यते न च क्षीयते । सोमः अमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृक-
लासंस्थितस्या एव देवताया अपचित्या इति । अत्रायमाशयः । षोड-
शकलस्यास्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यान्तामु
तिथिषु क्रमादेकैककलाक्षयेण चतुर्दशकलाः क्षीणा भवन्ति । चतुर्दशौ-

तृतीयांशे तु पञ्चदश्यपि कला लीयते । ततोऽमावास्यायां भुवया
अविनश्यत्या षोडशकलया भूर्लीकमागत्य सर्व्वं प्राणिजातं संविशति ।
अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव षोडश्या कलया दिवमारुह्य पुनः प्रादु-
र्भवतीति । अमावास्याविशेषे चन्द्रक्षयस्य कालमाह कात्यायन एव ।

आयहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।

विश्वेषमस्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्द्रराद्ये^(१) प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्वा

मेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः । वृषस्ये चन्द्रे ज्यैष्ठ्यामावास्यान्ते वृश्चिकस्ये च अश्व-
हायण्यमावास्यान्ते च चन्द्रस्य परमाक्षनीचस्यान्ते तद्वशाच्चन्द्रस्य गति-
नैलक्षण्यात् यदन्यास्वमावास्यास्वष्टमे प्रहरेऽस्य रूपं तदनयोरमावा-
स्ययोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृयज्ञा-
दिकं मन्यन्ते तस्मिन्ननयेऽपि तान्निगकर्तुं कदाचित् तृतीयायामपि
चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नन्धे द्वादशैकस्य यव्य-

स्तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते^(२) ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

लीणे तस्मिन्नपराक्षं च दद्यात् ॥

(१) अत्रेन्द्रराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठेदिति ग० ।

(२) तृतीयाया परिदृश्यानेनापजायते इति ग० ।

अस्यार्थः । यद्यो मासः यस्मिन्नुद्दे द्वादशाधिको भवति तस्मिन्नुद्दे मलमासानन्तरतृतीयाया अपरस्यां तृतीयायां चन्द्रे न दृश्यते । न चैतावता चन्द्रादर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते । अतश्चन्द्र-
चारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञादि कुर्यादिति । अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहा-
र्यकार्यं निर्व्वापः कर्त्तव्य इति स्थितिः । पूर्वपक्षमवतारयन्ति ।
नैतदस्ति चतुर्दश्यन्ते निर्व्वाप इति पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितं ।
पिण्डपितृयज्ञायामावास्यायामपराह्णे विहितः । अमावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनात् । यत्तु मतं । औपव-
स्यदिनोपलक्षणार्थोऽमावास्याशब्द इति । तत्र । सत्तणायां प्रमाणा-
भावात् । विधवाव्याय्यत्वाच्चास्याः । या तु श्रुतिः । तस्मात् पूर्वद्य
पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान् यजति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निक्कीञ्च
यजमानः प्रतनुत इति तथान्यन्वाधानं प्रकृत्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनम् । तदेतद्यस्मिन् औपवस्येऽहन्यपराह्णे
अमावास्यास्ति तद्विषयमिति कृत्वा न पूर्वदिनमात्रपरं सत्तणायां
प्रमाणं भवितुमर्हति । अन्ये तु पूर्वपक्षयन्ति । चन्द्रादयोपलक्षितदिना-
मर्गतायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं । तस्य पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् । पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावा-
स्यायां विहितः । तथा च श्रुतिः । यदेवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टेऽर्थेभ्यो
दरातीति^(१) । सूत्रकारवचनं । यदहश्चन्द्रममं न पश्यन्ति तदहः पितृयज्ञं
कुरुत इति । नात्रादर्शनं तयोपलक्षणपरं । क्षीणे राजनीत्यस्यादर्शनेऽ-

यनतिक्रमात् । न च क्रमो विवक्षितः, प्रमाणाभावात् । अथ मतं ।
यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमो नान्यदेति । यदा चैपवमथ एव
चन्द्रदर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञं यजनीयदिनं
प्रकृत्य कुरुत इति । तन्न । तदाद्युत्कर्षन्यायेनाम्बाहार्यकस्याप्युत्कर्-
षात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

मिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निके, पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुङ्क. कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डांश्चाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमस्म । अत्रे-
दमुच्यते । चतुर्दश्यन्ते न निर्वोप इति । तदयुक्तं । यतश्चन्द्रांगप-
रिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वोपेदिति ॥

यच्च दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञं कुर्यादिति श्रुतावुक्तं तच्च-
तुर्दशीविवक्षया । अतोऽमावास्यां प्रतीक्षेत चतुर्दश्यन्ते एव एषां निर्वो-
पेदिति । अनेन चन्द्रदर्शनदिने पितृयज्ञः श्रुत्यगृहीत एवेति च
दर्शितम् । अदर्शनश्रुतेः क्षयोपलक्षणत्वञ्चाह म एव ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया^(१) ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपीति ॥

यच्चान्यत् पूर्वपक्षितं । चन्द्रोदयोपलक्षितदिनात्सर्गस्तथा ममावा-
स्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञपिण्डांश्चाहार्यक इति । तदपि यथोक्तं

दृश्यमानेऽपीत्यादिना कात्यायनवचनेन निराकृतमेव । दृश्यमानेऽप्य-
नेन गोभिलवचनेन हारीतेनापि निराकृतम् । “यस्यां मध्यागतः
शोभो मृणालमिव दृश्यते । अपराह्णे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं
भुवमिति” निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितुमीदृते ।
पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयामन्तुर्गीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या जीयमाणा तदैव आहुमिष्यत इति ॥

किञ्च । यजनीयदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञाद्धे वि-
हिते तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैद्युः क्रियत इति । यदा च प्रतिपदिने
पूर्वाह्णेऽथवा मध्याह्णेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां । एवं पिण्डपितृयज्ञादि । मिनीवान्नी द्विजेः
कार्या माग्निकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकार्यव्यतिरिक्तविषयत्वं
प्रमाणाभावाच्चेति । तदेवममावास्याद्वये मिनीवान्वां आहुमिति
सिद्धम् । अस्यापवादो बोधायनेनोक्तः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

मिनीवाली तु मा ज्ञेया पितृकार्यं तु निष्कलेति ॥

वृहस्पतिरणाह ।

मध्याह्नाया त्वमावास्या परस्तात्प्रवर्त्तते ।

भृतविद्धा तु मा ज्ञेया न मा पञ्चदशी भवेत् ॥

ततश्च ।

भृतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आहुकर्मणि ये कुर्युस्तोषामायुः प्रहायते ॥

इत्येतत् कार्णाजिनवचनमपराहप्रविष्टतुर्दशीविद्वसिनीवाली-
विषयमेव व्याख्येयं । अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्ध्याति पितरस्तामुपासते ।

तयिन्नेभ्यो यतोदत्तस्त्वपराहः स्वयम्भवेति ॥

अनेनापराहव्यापिनी चेत् सिनीवाली तर्ह्येव सा याज्ञा अन्यदा
तु कृच्छ्रेव ग्राह्येयुक्तं भवति ।
तदाह हारीतः ।

अपराहः पितृणान्, या पराहानुयायिनौ ।

सा याज्ञा पितृकार्यं तु न पूर्व्यास्तानुयायिनौ ॥

एवमपराहव्यापिन्याः सिनीवान्याः पितृकार्यार्थं ग्रहणे सिद्धे
पूर्व्याहव्यापिन्यापराहव्यापकत्वात्स्यावश्यकत्वात् सिद्धे तस्या अपि
ग्रहणे पुण्यतमत्वं प्रतिपादयितुमाह बोधायनः ।

घटिकैकाग्र्यमावास्या पूर्व्याहव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्धैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह जाबालः ।

प्रतिपत्स्वयमावास्या पूर्व्याहव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्धैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

पूर्वर्द्धिने पूर्व्याह एव प्रवृत्ता परर्द्धिने पूर्व्याह एव समाप्यते तदा
सिनीवान्येव कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

यत्तु हारीतवचनं ।

तन्नामकरमानेषु कन्यायां मियुने तथा ।

भूतविदुषमावास्या पूज्या भवति यद्वद इति ॥

तत् प्रतोपवासादिविषयमिति मन्यन्ते । अथ यथोक्तमिनीवाली-
परित्यागेन कुङ्कग्रहणपराणि दृश्यन्ते तत्र कैश्चिन्निबन्धकारैर्द्वाङ्गीत-
नाम्ना वचनं लिखितं ।

पूर्वाह्णे चेदमावास्यापराह्णेन भवेद्यदि ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुर्गति ॥

अत्र हरिहरलोकां । प्रतिज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबन्धज्ञेति । तथाहि पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयं ।
पूर्वाह्णस्य दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा । एवं च मति मन्त्रेया
कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते प्रतिपदिने पूर्वाह्णमात्राव-
स्यितायाश्चतुर्दशीदिनेऽपराह्णसम्बन्धावश्यकत्वात् । षट्घटिकाधिकस्य
तियिहामस्याभावात् । अथ यदि प्रतिपदिनापराह्ण एव न भवेदित्यु-
च्यते तर्हि पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यात् । अथ यदि पूर्वाह्णशब्दस्य
सुव्यार्थमभ्युपेत्य कश्चिदविरुद्धोऽर्थः कल्प्यते तदा स्मृतिमहार्णवे तु
कल्पितः ।

तथाहि । तियित्रुद्धौ प्रतिपद्युक्तायाममावास्यायां श्राद्धमुक्तं ।
तच्च पितृयज्ञं निर्वर्त्यत्यादिना पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव मनुना
विहितं । पिण्डपितृयज्ञश्राद्धं श्रुत्यापराह्णे विहितो नान्यथा कर्तुं
शक्यः । तस्य च तिथ्येककालत्वात्तन्नैव सकलापराह्णस्याप्रावसात्वास्या-
श्राद्धस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्णे इति नापराह्णे कृत्तव्य इत्यर्थः ।
तदा प्रतिपद्यपि पिण्डान्वाहार्यकं कर्त्तव्यमिति । स्मृतिचन्द्रिकाका-
रकारः ।

यत्र पूर्वेषु सन्नादधनामभवेन पिण्डपितृयज्ञोत्कर्षस्तत्र प्रतिपदि

पिण्डपितृयज्ञविधानार्थमिति । इदन्तु व्याख्यानमपरिस्फुटार्थं मन्दस्ते-
त्युपेक्ष्यते । अथान्यान्यपि हरिहरेषु कुङ्कुमहणपराण्येवानिर्जातकर्तृत्वेन
महार्णवल्लिखितत्वेन चापालभ्य कैश्चिदङ्गानीत्युक्तोपन्यस्तानि ।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्रयं ॥

घटिकैका त्वमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा ।

भूतविद्धा तु सा कार्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

मुहूर्त्तमण्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदा तदन्तमं ज्ञेयं पर्वण्येषु पर्ववदिति ॥

अत्रारुणोदयवेलायामित्येतत्सामान्यप्रवृत्तं विशेषोक्तप्रवृत्तवाधा-
याममर्थं । अतः कस्मिंश्चिच्छ्राद्धविशेषे प्रवर्त्तते । पित्र्यं कर्मणादमस्तु ।
एवमन्यदपि मुहूर्त्तमण्यमावास्यांतत् तुलापूरुषादिदानविषयम् ।

अथवा त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दशो च वज्रचैः ।

कुङ्कुमध्वर्युभिः कार्या यद्येष्टं सामगार्यभिः ॥

इत्येतदचनानुसारिणौ व्यवस्थास्तु ।

अथ कुतपव्याप्तिप्रत्युक्तपूर्वापरामावास्यायहणपराणि ।

तत्र हागेतः ।

भूतविद्धाण्यमावास्या प्रतिपन्निश्चितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्गोप्ता कुतपकालिकौति ॥

सत्यन्तरेऽपि ।

मध्याह्न्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरपि वा ।

तदहः कर्म कुर्वीत द्वामहो न कारणमिति ॥

आह प्रचेताः ।

मिनीवाली कुहस्यैव श्रुत्युक्ते आद्वकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु मध्याह्ने^(१) आद्धादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथितये मिनीवाली तिथितृद्धौ कुहस्यता ।

साम्येति च कुहर्ज्ञेया वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिरिति ॥

अत्र आद्धाङ्गत्वेन कुतपोऽपराहस्य विहितः ।

तत्र येऽपराहमाद्रियन्ते यत्र पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकादिकं
विशेषतोऽपराहं विहितं ते च तच्चापराहस्याग्निं पुरस्कृत्य मिनीवाल्यां
कुह्नां वा आद्धं कुर्युः । ये तु कुतपमाद्रियन्तेऽनग्निकादयः यच्च
विशेषतः कुतपविहितमेकोद्विष्टमामआद्धादि ते तच्च कुतपस्याग्निं
पुरस्कृत्य पूर्वस्यां परस्यां वा अमावास्यायां आद्धं कुर्युः । तदा विधि-
तकालममुच्यते । तथा च स्मृतिः ।

कर्मणे यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यमवृद्धौ न कारणमिति ॥

अत्र येऽन्येऽपि केचन मिनीवालीनिषेधास्ते तिथितृद्धिविषयत्वे-
नानग्निकविषयत्वेनापराहस्याग्निगृह्यविषयत्वेन दानादिविषयत्वेना-
पवादत्वेनापमंहारत्वेन कल्पसूत्रविभागेन वा मति मन्त्रे व्याख्याः ।
कुहविधयोऽप्येवं न तु महमा विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽभ्युपेयः ।

श्रुतिर्देधन्तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावभौ स्मृतौ ।

स्मृतिर्देधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इत्यामावास्यानिरूपणं ।

(१) स्यातां यदि न मध्याह्ने इति म० ।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपञ्चाष्टम्यः । हेमन्त-
शिशिरयोस्तुर्णामपरपञ्चानामष्टमीष्वष्टका इति शैलकस्मरणात् ।
केषाञ्चिन्मते तिस्र एताष्टकास्तिस्रश्चाष्टकाः ।
तथा च विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति । अष्टकानामनु-
पश्याद्भवन्तोत्यष्टकाः । अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।
कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमामादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चाष्टकाः पुण्या माधी पञ्चदशी तथेति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अथहायष्टतिकान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वाक्षाष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपञ्चऽष्टका ।
तस्यान्तिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चेद्यते ।
पद्मपुराणे ।

अग्निस्वान्ता इति ग्नाता यज्जानो यज्ञमास्थता ।

अच्छंदा नाम तेषान्ता मानमो कन्यका मता^(१) ॥

तमथामावसुं नाम पितरं वीक्ष्य माद्रना ।

वन्न वरार्थिना मङ्गं कुसुमायुधपः उवाच^(२) ॥

योगाद्भ्रष्टा तु तेनाय व्यभिचारेण भामिनो ।

धरात्रि स्पृशते पूर्वं पपाताय भुवस्तुच्छे ॥

(१) नदीति ग्व० ।

(२) कुसुमायुधपः इति ग० ।

अश्लोदाधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।
 सा पितृन् प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥
 विलप्यमाना पितृभिर्दिमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमृचुर्माहाभागाः प्रसादं शुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भवित्री तु द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
 नाम्ना सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणां त्वं कष्टं कुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्राज्ञो वसोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि ॥
 प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आद्वकर्मणि पूजितम् ।
 काम्यनैमित्तिकाजस्रआद्वकर्मविधायिभिः ॥
 पुत्रदा धर्ममूलं^(१) सूर्यकास्तिस एव च ।
 हृषणपते विशिष्टा^(२) हि पूर्वा चैन्द्री उदाहता^(३) ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी^(४) ।
 आद्यापूपैः सदा कार्या मांभैरन्या भवेत्तदा ॥
 शकैः कार्यां तृतीया स्यादेष द्रव्यगते विधिः ।

(१) पितृदानाय मूले इति ग० ।

(२) बरिष्ठा इति ग० ।

(३) विभाष्यते इति ख० ।

(४) वैश्वदेविकीति ग० ।

अष्टका च पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥
 सा वायव्या चतुर्थी स्यात्ताञ्च कुर्याद्विधेयतः ।
 तासु आहुं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यम् ॥
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ।
 पञ्चकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥
 पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
 सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव^(१) धेनवः ॥
 यस्त ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।
 मोक्षस्तस्य भवेत्कोको लब्धश्चास्य विनश्यति ।
 देवास्तु दायिना यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

अथ चतुर्थी फाल्गुनवृषणपक्षाष्टमी “हेमन्तशिशिरयोस्तुर्णाम-
 परपक्षाष्टमष्टमीष्वष्टकाष्टमी” इति श्रौतक्रमणात् । पौषमासवृषा-
 ष्टमीमारभ्य तिप्ताष्टका इत्येतन्नतपरिच्छेदे चतुर्थी भाद्रपदापरप-
 क्षाष्टमौसस्त्रिंशता दशमिता पद्मपुगणे इतिहासानुसारात् ।
 ब्रह्मपुगणे च ।

अतस्तत्त्वष्टकासु क्रमेणाधिदेवतानिरूपणे पितृतर्पणद्रव्यनिरूपणे
 च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या गृहणात् ।

ऐन्द्रान्नु प्रथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्यान्नामैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं ।
 वर्षासु मध्ये शाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदेति ॥

अत्र शाकमांसापूपशब्दाः आहुं विहितस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य
तत्तद्द्रव्यप्रधानत्वप्रतिपादनपराः न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः । यतो
विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्गतिं न्याय्यां मन्यन्ते । किमु वज्रत-
रविध्यन्तराबाधेन दृष्टाविरोधेन च । दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य
तर्पकत्वं न तु केवलस्य शाकस्येति ।

आह वशिष्ठः ।

“आवण्याग्रहायणोश्चाष्टकासु पितृभ्यो दद्यात्” । अष्टकान्वष्टका-
स्तपि चावग्रकमेव आहुं ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

वायुपुराणे तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाः आहुमकुर्वाणस्य ति-
र्यग्गेनिप्राप्तिरूपानिष्ठाभिधानाच्च । विष्णुना अमावास्यास्तिस्त्राष्ट-
कास्तिस्त्राष्टकाः माघोपौष्ठपशूदुर्दृष्टाश्चतयोदशी ब्रौह्मवपार्का-
वेत्यनुक्रम्यते ।

एतांश्च आहुकालास्वै नित्यानाह प्रजापतिरिति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवमन्तम ।

पौर्णमासी तथा माघो आवणी च मृपोत्तम ॥

प्राष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णचतयोदशी ।

आयुष्यायणिकान्तौ कृष्णास्तिस्त्राष्टकास्तथा ॥

आकैश्च प्रथमा कार्या मांसेश्च तदनन्तरा ।

तृतीया च तथापूपैर्नित्यमेव विजानता ॥
 एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
 आहुमेतेष्वकुर्वीणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

देवलः ।

मनुना आहुकल्पोऽयं मानवः समुदाहृतः ।
 वज्रपिण्डाष्टका तु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टकेति ॥
 अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डश्चैव पार्वणिकोद्दिष्टविधिनिषेधपरो
 ब्रह्मपुराण ।

अष्टकाम् च कर्त्तव्यं आहुं हैमनिकाम् वै ।
 अन्वष्टकाम् क्रमशो मातृपूजं तदिष्यत इति ॥

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकाम् वृद्धौ च प्रतिमंत्रस्मरं तथा ।
 मातृआहुं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सहिति ॥

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टका तथा मातुः आहुश्चैव मृतार्हनि ।
 एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृआहुं कर्षूविधिरुक्तः ।
 अन्वष्टकाम् च स्त्रीणां आहुं कार्यं तथैव च^(१) ।
 अष्टकाविधिना जुत्वा कमेणैताम् पञ्चकं ॥
 मात्रे राजन् पितामहौ आहुं कार्यं यथाविधि ।
 तथैव प्रपितामहौ वैश्वदेवपुत्रः सगम् ॥

पिण्डनिर्व्वपणं कार्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु तच्च कार्यं^(१) निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
 तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्षूस्तच्च कारयेत् ॥
 प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्य्य ऊताश्वनं ॥
 अग्नीसोमयमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ।
 कर्षूत्रितयमूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ॥
 पितृनिर्व्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि ।
 कर्षूणां त्रितयं तच्च क्षीरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्व्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यमिति न त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिरूपणं ।

अथ वृद्धिश्राद्धं ।

वृद्धिर्नाम पुञ्जन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथा च वृद्धवर्णिष्ठः ।

पुञ्जन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतमिति ।

जावालिनः ।

यज्ञोदाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिआद्रं समाचरेदिति ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वति पिता आद्रुच्चाभ्युदयात्मकं ॥

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सप्तसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

अत्र संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणा-
न्म्राशन-चौड़ेपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-यज्ञदानादि ।
तत्रैतेषु सप्तसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषेषु संस्कारेषु
स्वयमेवाधिकारीत्येतद्विस्तरेणाक्रमेवाधिकारनिरूपणे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन्त्रान्दीमुखान्नाम तर्पयद्दिधिपूर्वकम् ।

वशिष्टः ।

पूर्वेद्युर्मातृकं आहुं कर्माहे पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
आहुत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवश्च ताम्रिकम् ॥
एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानं कार्यमित्याह
शातातपः ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुमपराह्णे च पैतृकम् ।
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ आहुत्रयं स्मृतम् ।
एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे आह वृद्धमनुः ।
अलाभे भिन्नकालानां नान्दीआहुत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

वौधायनसूत्रे ।

वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति
नान्दीमुखा ऐवैते उक्ता भवन्ति । नैकाहेन पित्र्यं देवञ्च कुर्वन्ति ।
यस्यैकाह्णा पित्र्यं देवं च कुर्वन्ति प्रजा अस्या प्रमायका भवन्ति
तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः
प्रननुत इति । ब्राह्मणमप्यत्र पूर्वमुपन्यस्ते ।

सकलआहुकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवचने वृद्धिशब्दस्याशेष-
नान्दीमुखआहुकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहुकाला अपि संगृ-
हीताः ।

तेनाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्नोन्नयने तथा ।

भुयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवत्कृतम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया षट्सुकालः । तत्र पुण्यनक्षत्राश्रिते गर्भाधानाख्यकर्माहुं आहुं कार्यम् । सोमशब्दा-
ऽच्चाग्निहोत्रादिकर्मणामुपलक्षणार्थः ।

इति वृद्धिआहुनिरूपणम् ।

अथ ह्यणपत्तेः ।

तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः ।

अपरपत्ते आहुं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्यचेतेति । अप-
रपत्ते प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते ह्यणपत्ते ऊर्द्धं वा चतुर्थ्या यस्मिन्
वा अहनि आहुमाधनमस्यत्तिस्मिन्नहनि आहुं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

आमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपत्तस्य यथा-
आहुं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।
अपरपत्ते एकस्मिन्नहनि आहुमित्येकः पक्षः । प्रत्यहमित्यपरः । काल-
नियमः शक्तिरिति तृतीयः । यथामामर्थ्यं कालव्यवस्यत्यर्थः । अत्र
नित्यं आहुं । तथा च कात्यायनः । “शक्तेनापि नापरपत्तमतिक्रामेत”
इति । यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु “प्रतिपद्वनलाभाय ऋतौ या
पशुममदे” इत्यादिभिर्वचनैरपरपत्तान्तर्गतासु तिथिषु प्रत्येकं फल-
सम्बन्ध उक्तो न तेनापरपत्ते आहुस्य नित्यता दृश्यते । दर्शपूर्णमास-
वन्निमित्तत्व-काम्यत्वयोर्ह्यपत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते

तदायमावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्यं । “अमावास्याष्टका वृद्धिः
कृष्णपक्षः” इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यातः कृष्णपक्षस्य पृथगु-
पन्यामात् । अनेन यदत्र कैश्चिदङ्गं, अमावास्यादिश्राद्धेन महापरपा-
क्षिकं श्राद्धं विकल्पत इति तदपास्तम् । यत्तु निगमस्मरणम्, “अपर-
पक्षे यदहः सम्पद्येतामावास्यायां विशेषेणेति”, तत् पृथक्काप्रथक्को-
भयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिर्चान्द्रिकाकारः ।
केचित्तु विकल्पमेव मन्यन्ते ।

आह आपस्तम्बः ।

“मामि मामि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्यहानौति” । जघन्यानि दशम्यादीनि । नैतत् पूर्वेषां नवम्या-
दीनामश्रेयस्त्वाभिधानार्थं किन्तु पूर्वभ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपाद-
नार्थं । तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयन्नाह मनः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्ताभित्ययो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्र चतुर्दशी नात्यन्तं वर्जनीया किन्तु श्राद्धादिहृतव्यतिरिक्त-
दैवत्यश्राद्ध एवेत्याह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र^(१) प्रदीयत इति ॥

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अत्र यद्यपरपक्षे आहुं कुर्वीत, शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्द्वादशापरपक्षपाहकैः सामान्यवचनेः भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृहीत एव । तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थं च स्मृतिपुराणादिषु विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् । तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन्^(१) श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे^(२) ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धन्तोत्तरेण ।

मघायुक्ता तु तत्रापि शक्ता राज्ञस्त्रयोदशीति ॥

उत्तरायणादक्षिणायनं आहुकरणं श्रेष्ठम् । सर्वस्मादक्षिणायनादपि तन्मध्यवर्त्येन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदस्य मासस्यापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः, तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

मन्त्रपुराणे ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने^(३) ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागस्त्वर्द्धमेव वा ॥

श्यामार्कस्तु विंशत्येव प्रमिद्वैस्तु पितृप्रियेः ।

(१) आहु इति ग० ।

(२) चानुस्मास्यश्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे चितमिति ख० ।

(३) कुर्यादिने दिन इति ग० ।

‘आजं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘आहिब्रध्नः’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’
रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनी । ‘याम्यं’ भरणी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च ।
रौद्राणां कर्मणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥
सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
रूपयक्षांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
कनकं सुहृदो राज्यं सफलाञ्च तथा कृषिं ।
समुद्रयानलाभञ्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् बलमारोग्यमेव च ।
कुण्ड्रव्यं गृहहृत्ताञ्च तुरगांश्चैव जीवितं ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्ते क्रमादुगुणैः नरः ।
एकैकस्मिन् क्रमात् कुर्वन् आद्रुमाप्नोत्यमंशयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकामु पितृनर्चन्^(१) स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां^(२) लभेत् ॥
शौर्यमार्द्रास्ववाप्नोति चेत्रादि च पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशौलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥

(१) पितृनर्चति ख० ।

(२) चैजस्वितामिति ग० ।

प्रयाति श्रेष्ठतां यस्तु हस्ते आहुप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तः^(१) चिन्तासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वाति विशाखा^(२) पुत्रकामदा ।
 कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितां^(३) ।
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥
 आषाढासु यशःप्राप्तिमुत्तरासु विशोकता ।
 अतले च गुमान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्मिद्धिं च वारुणे ।
 अजादिकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ॥
 रेवतीषु तथा कृष्णमश्विनीषु तुरङ्गमान् ।
 आहुं कुर्वन्तयाप्नोति भगणीष्वायुःसुत्तमं ॥
 तस्मात् काम्यानि कुर्वीत च्छस्त्रेष्वेतेषु तत्त्ववित् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यमस्तु यानि आहुतानि प्रोवाच शशिविन्दवे ।
 तानि त्वं गृण काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 अहुयोगे तु यः आहुं करोति सततं नरः ।
 अग्निदाता सुधीमान् यो यजते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिण्यां मौम्ये तेजस्वितां लभेत् ।
 क्रूराणां कर्मणां मिद्धिं आर्द्रायां आहुमाचरन् ॥

(१) रूपयुक्तानीति ग० ।

(२) वाणिज्यलाभं स्वात्यानिवति क० ।

(३) कुर्वन्तश्चानुराधासु दयुश्चक्रवर्त्तनमिति क० ।

तेचभागी भवेत् पुत्री आर्द्धं कुर्वन् पुनर्व्वसौ ।
 पुष्टिकामः पुनः पुष्टे आर्द्धं कुर्व्वति मानवः ॥
 अशेषासु पितृनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रुतो भवति ज्ञातीनां मघासु आर्द्धमाचरन् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रधानशीलः सोऽवश्यमुत्तरासु करोति यः ॥
 स मर्चमुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत् पितृन् ।
 चित्रायाश्चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यादाणिज्याल्लाभमाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थी तु विशाखासु आर्द्धमीहेतु मानवः ॥
 अनुराधासु कुर्व्वणो नरश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठासु सततन्तु यः ॥
 मूलनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 उत्तरासु त्वाषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
 श्रवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात् परमाङ्गतिं ।
 राज्यभोगं धनिष्ठासु प्राप्नुयादिपुलं धनं ॥
 आर्द्धस्वभिजिते कुर्व्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 मत्तत्रे वारुणे कुर्व्वन् भेषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्व्वे प्रौष्ठपदे भक्तो विन्देताजादिकं वज्रं ।
 उत्तरास्वगतिक्रम्य विन्देद् गावश्च महस्वशः ॥
 वज्रकुप्यक्तं द्रव्यं विन्देत् कुर्व्वन् रेवतीं ।
 अश्वानाश्वयुजेऽभुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥

इमं आहुविधिं कुर्वन् शशिविन्दुर्महौमिमाम् ।
 उक्त्वा त्रिनेत्रे सोक्तुष्टो^(१) लब्ध्वा च प्रशशाम तां ॥

कृष्णपुराणे ।

स्वर्गं लभते कृत्वा कृतिकासु दिजोत्तमः ।
 अपत्यं यो रोहिण्यां मौम्ये तु ब्रह्मवर्चसं ॥
 रौद्राणां कर्मणां मिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च ।
 पुनर्वसो चतुर्भिर्द्विं पुष्ये पोषमवाप्नुयात् ।
 सर्वान् कामांस्तथा मार्गे पैत्र्ये मौभाग्यमेव च ॥
 आर्य्यगणे तु धनं विन्द्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं ।
 शान्तिश्चैष्ट्यं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बह्वन् सुतान् ॥
 वाणिज्यमिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ।
 मैत्रे बह्वनि मित्राणि राज्यं शाके तथैव च ॥
 मूले कृषिं लभेत् यानमिद्धिमाष्ये समुद्रतः ।
 सर्वान् कामान्वैश्वदेवे शैष्ट्यन्तु अवणे पुनः ॥
 धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ।
 अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिबभ्रू गृहं शुभं ॥
 रेवत्यां बह्वो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।
 याम्ये तु जौवित्यं स्यात् यः आहुं सम्प्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणादिवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा
 पूर्वोक्तानतिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

(१) विमगेलापं सन्धिरार्षः ।

मघासु कुर्वन् आढ्वानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्गि आढ्वं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे ।
समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं
शौके । जीवितं शनैश्चरे । 'कौजे' मङ्गलदिने । 'जैवे' वृहस्पतिदिने ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

अथ काम्यानि वक्ष्यामि आढ्वानि तव पार्थिव ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनञ्जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आढ्वं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं चान्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यामभीष्टाञ्च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम् ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आढ्वं कुर्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥

पशुतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोष्टुषध्वज ।
 वारे तु देवदेवस्य स वारः पुनरुदः स्मृतः ॥
 उपवासो भवेत्तत्र आहुं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राश्नश्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिम् ।
 धूप-मान्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
 एवं पूज्य त्रिवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निष्ठि ।
 भूमौ स्वपिति वै वीर जपन् स्मृतं महामते ॥
 प्रातरुत्थाय च स्नानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमं ।
 रक्तचन्दनममिश्रैः करवोरैर्गणाधिपं ॥
 संपूज्य यद्वभूतेशमासीनस्तु त्रिलोचनं ।
 वीरश्च पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं दिव्यैर्भोगैश्च सुव्रत ।
 मगमन्मैस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पित्र्यास्तु ब्राह्मणान् भोगान् प्रकल्प्यान्वकसुदन ।
 कुर्यादेवं ततः आहुं पार्ष्वणं भास्करप्रियं ॥
 आहुं समाप्ते विधिना त्वद्यात् पिण्डन्तु मध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
 प्रसादात्तव देवस्य यन्नेऽभ्यर्थयते मनः ॥
 इत्थं संपूजितो यत्र भास्करः पुनरुदो भवेत् ।

अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥

एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।

उपवासपरः श्राद्धे स पुत्रं लभते धनं ॥

धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।

सूर्यलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृप ॥

प्रभया द्विजसङ्काशः कान्ध्या जम्बुकसन्निभः ।

वीर्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्ये कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुशून्याः । रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताख्यानि चत्वारि
नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः ‘गोवृषः’, स ध्वजो यस्य स
‘गोवृषध्वजः’ । वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराणां श्रेष्ठ्यवाचिता उत्तरपदे,
भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । उपवासोऽत्र शनैश्चरदिने ।
श्राद्धमादित्यवारे । एतच्च प्रातरुत्यायेत्यादिना कथ्येन व्यक्तीभवि-
ष्यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, श्राद्धान्तरेषु
तु पत्न्या विहितत्वान्तर्हृतमेव । अत्र तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः
सहाधिकारादिशेषानभिधानाच्च द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं ।
दृश्यते च पुत्रकामकर्मान्तरे द्वयोरपि शेषप्राशनं । तद्यथा शतपथे
“क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्पिर्भन्तमश्रीयातां” इत्यादि । तथाचैव
ज्ञेयमानन्तरं ऊलोद्धृत्य प्राश्नाति प्राग्धेतरस्याः प्रयच्छतीति । ‘गोपतिः’
सूर्यः, स सुवर्णादिप्रतिमायां भविष्यत्पुराणां प्रकारेण व्याघ्रि वा
पूजनीयः । ‘सेतः’ महाश्वेताख्यः षडक्षरः सूर्यमन्त्रः खगोल्काय नमः
इत्येवं प्रसिद्धः । अर्घ्यदानमन्त्रस्य सूर्याभिमुखो भूत्वा स्वण्डिले
कुर्यात् । ‘पूजयित्वा’, इति पुनः पूजनोपादानात् पूजनान्तरावगती

यहभृतेष्टादयः पञ्चदेवताः प्रणवादिभिस्तुर्थन्तैः स्वस्वनामभिः पौठे
 पूज्याः । 'दिव्या मगाः' भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषत्वेनोत्तरापद्ये
 प्रसिद्धाः, तदन्ये 'भौमाः' । अथ वैश्वदेवीकस्य स्थाने तुपवेश्य
 पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तराण्युपवेश्येत् । एवमथ 'सदा' ६. 'शिशु-
 फललाभार्थमावृत्तिकथनं । 'प्रभा' औज्वल्यं । 'द्विजः' चन्द्रमाः ।
 'कान्तिः' तेजः । 'जम्बुकः' वरुणः । वरुणो वै जम्बुक इति ।
 वरुणस्यादित्यविशेषः, वरुणो माघमासे तु तपतीति दर्शनात् ।
 'गोपतिः' शम्भुरित्यर्थः । 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतया
 विरचितः ।

पद्मपुराणे ।

शुक्राङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते तदा ।

अद्रुया आद्रुलदिप्रा न प्रेता जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थी वा वारः स्यान्मङ्गलस्य च ॥

तदा आद्रं प्रकर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ।

वष्टिर्वर्षहस्तानि वष्टिर्वर्षतानि च ॥

कण्डूनि पितरः स्वर्गं विमानाम्बरमाश्रिताः ।

तावन्तमेव कालं हि आद्रकर्त्तुं सथा फलं' ॥

इति काम्यवाराः ।

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे । मामि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकाः प्रकुर्वीत काम्यान् कालान् गृण्य मे ॥

आद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।

समस्तोऽपि भूपाल राशिष्वर्केन गच्छति ॥

नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छाआद्धानि कुर्वीत नवमस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आद्धममावास्यां मामि मास्यदुपत्तये ।

तथाष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं^(१) निबोध मे ॥

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्गलान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आद्धार्हद्रव्यमम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

जन्मर्तग्रहपीडासु आद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुपुराणम् । सङ्क्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयं ।

व्यतीपातोऽथ जन्मर्तं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

इत्येतान् आद्धकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।

आद्धमेतेषु यद्वत् तदानन्त्याय कल्पते ॥

(१) इष्टं कालमिति ग० ।

(२) आद्धार्हद्रव्यसम्पत्ताविति ग० ।

ब्रह्मवैवर्ते । अमावास्यां प्रयत्नेन आद्रं कुर्याच्छुचिः सदा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गश्चान्ते ममश्रुते ॥

घृतं दद्यादमावास्यां सोमस्थाप्यायनं महत् ।

एवमाप्यायितः सोमः त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥

मिद्धुचारणगन्धर्वैः स्तुयते नित्यपूजितः ।

सर्वैः पुष्यैर्मनोऽप्यैः सर्वकामपरिच्छदैः ॥

नृत्यवादित्रगीतैः स्यादपरोभिः सहस्रशः ।

उपकीडेदिमानस्यः पितृभक्तो दृढव्रतः ।

स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः मिद्धुमहास्र तं सदा ॥

पितृभक्तस्त्वमावास्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृदेवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामलयं फलं ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां स्थितिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

कुर्वीणः पौर्णमास्यान् सर्वं संपूर्णमश्रुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवी ।

पौर्णमास्यान् कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमामान्तर्गते यत्र कश्चन दिने कन्याराशि रविसंक्रमणे जाते तन्माममध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितृर्णां आद्रं कर्त्तव्यं । तच्चावश्यकं प्रत्यब्दमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र त्रयः प्रपितामहात्परे विवलिताः । यस्मादग्निश्चैव पुराणे अथ वचनस्थानन्तरमेवोक्तं ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखान्मयः ।

प्रमन्नमुखमंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु त इति ॥

अत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्षणीयः ।

यदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोद्वयमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति ॥

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैक-
वाक्यतापन्नत्वात् श्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो
न याह्याः । अथैतेषां नान्दीमुखमंज्ञा किमर्था । अथ यया वसवः
पितरोऽज्ञेया इत्यादौ वस्वादिशब्दो वस्वाद्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथात्र
वाराहकल्पौयपितृगणाभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृगणाभेददृष्टि-
विधानार्थ उच्यते । तत्र । यतोऽत्र प्रमन्नमुख इत्यादिना नन्दन-
मुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिवृत्तिरभिप्रेतेति^(१) दर्शितं । अतो नाभे-
ददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ यया कौण्डपापीनीये मामहोमेऽग्निहोत्र-
मिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः परमाख्यभावङ्गमयत्रैयमिका-
ग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः, तथात्र नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादि-
काश्चविहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थ इति । तत्र । उक्तोक्त-
रत्वात् । न ह्ययं परशब्दः परमाख्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दन-
मुखलयोगादिति । अतोऽस्य प्रशमेव प्रयोजनं मन्यामहे ।

(१) नान्दीमुखशब्देनैषा व्युत्पत्तिरभिप्रेतेतीति ख० ।

हारौतः । अष्टका माघाभ्युदयास्तीर्थयात्रोऽपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मामि कार्यं भुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रआहुकर्मविधायिभिः ॥

पुत्रदा धनमूलं स्युष्टकास्ति एव च ।

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ वैशेषिकाः आहुकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यऽचनोपबद्धकालप्रक्रममनुमगद्विस्माभिर्दृष्टिआहु-
कालाः पूर्वमेव निरूपिताः । अथेदानीं मांस्वरिकआहुकालाः
कथ्यन्ते । तत्र तावत् त्रयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिमांस्वरं कार्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।

पितृव्यस्यापुत्रस्य भ्रातृर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मात्रादीनां आहुं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तव्यमुक्तं ।

एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुषङ्गनीयं ।

ज्येष्ठस्येत्यनेन कनिष्ठस्य भ्रातुर्नावश्यकं मांस्वरिकमिति दर्शितं ।

तथा च । “न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः”

इति नियताधिकारनिराकरणात् खंहादिना त्वनित्यतेनाधि-
कारेणापुत्रस्य कनिष्ठस्यापि मांस्वरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचार्यैः ।

अपि स्नेहेन कुर्याच्चेत् सपिण्डीकरणं विनेति ।

एतच्च प्रागेवाधिकारप्रकरणे प्रपञ्चेनोक्तं ।

प्रभामखण्डे ।

मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वगरोहे वत्सरान्ते मृताहनि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव आद्धानां श्रेष्ठं मां वत्सरं मतं ।

क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥

मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादरात् ।

मातुश्च खगशार्दूल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥

तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।

नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥

भोजको यस्तु वै आद्धं न करोति खगाधिप ।

मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।

ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खग ॥

अथ मृताहश्चन्द्रेण मरणाहर्षर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरान्ते
मुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । नक्षत्राणां
प्रातिस्विकं नामास्ति चिह्नं । अतो यत्र कचनान्नि मां वत्सरिकं

प्राप्नुयात् संवत्सरान्तिमाहर्गहणान्नेति चेत् । न । मृताहर्गहणा-
नर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्गहर्चिनी तिथिर्विवक्षिता । अहर्गहणं
रात्रेरणुपलक्षणार्थं । तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते ।
एवं च संवत्सरान्ते मृताहमम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
मिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति ॥

देवतादिवचनानुमाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः
सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं, न तथा मृताहर्गहर्चिन्यास्तिथेर्मरणमम्बन्धितया
ग्रहणं, किन्तु मरणकालिन्या एव । अतः सांवत्सरिके मृताहमब्देनोक्ता
मरणकालिक्येव तिथिर्विदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वसिष्ठः ।

पारणे मरणं नूणां तिथिस्तात्कालिकी स्यात् ।

पित्र्यंऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवामादिब्रतपारणं मरणं वा
तत्कालवर्त्तिन्येव तयोस्तिथिः । न पुनस्तत्कालवर्त्तिनः । प्रातरा-
दिषु त्रिमुहूर्त्तादिना पित्र्यं सांवत्सरिकादावस्तमयवेलायामहर्गह-
स्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते । मरणकालिक्या-
स्तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्यं प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिना-

नोऽस्ति तदा सा कुतपापराक्ष्योरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव
दिवसे कुतपादिषु श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

अथवाच मृताहशब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् क्षियतेऽहनि ।

प्रात्यब्दन्तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुर्गति ॥

तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं । अत्र मासपक्षाहोरात्राणि
चान्द्राण्येव ग्राह्याणि, न सौरमावनानि । सन्ति च तानि ब्रह्ममिद्धान्ते
निरूपितानि ।

दर्शादर्शश्चान्द्रस्तिंशद्विवसस्तु मावनो मासः ।

रविमङ्गान्ति विशिष्टः सौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञेः ।

तथा ।

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः मावनस्तिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः सभास्कर इति ॥

एषु च मासेषु मध्ये सांवत्सरिकादिपितृकार्यं च चान्द्रस्यैव
ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ मावनः स्मृतः ।

आर्द्धिके पितृकार्यं च मासश्चान्द्रमसः स्मृत इति ॥

लघुहारौतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तित सूर्यः कालवशाद् यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितं ॥

मासचिह्नस्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मामः स परिकीर्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव ग्राह्या । तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने
कर्मकालव्याप्तिमन्भवाः, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्व-
स्मिन्नेवाहनि आहुः ।

आह सुमन्तः ।

द्विरह्व्यापिनी चेत्स्वात मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वेस्यान्निर्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितं ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

शिवरहस्यमौरपुण्ययोः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथ्यैर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थे पैत्र्यं चाक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं मृगाख्यं हि उपोष्यं कवये विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकाम् तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अपराह्निकाम्ना ज्ञेया पितृर्थे तु शुभावहाः ॥

अत्रापराह्नः सृज्जकालः वक्ष्यमाणेष्वपराह्नस्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अतः पूर्वदिनमम्बन्धिनी मृताहतिथिः मांस्वरिकेऽभ्युपेया सा च

यद्यपराहे विमुहूर्त्ता भवेत् तदैव ग्राह्या । न तु त्रिमुहूर्त्तान्नूना ।
तदाह बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यश्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं त्रिरात्रं सा तिथिर्हव्यकव्ययोगिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते मयुत्तरकाले अहो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं'
देवदेवत्यं । तस्मिंश्चास्तमिते तत्पूर्वकालीनमहो मुहूर्त्तद्वयं 'पित्र्यं'
पितृदेवत्यं । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात्
हव्यकव्ययोर्ग्राह्याति । तदेवमस्तमयात् पूर्वं त्रिमुहूर्त्ता ग्राह्येति स्थिते
यद्गव्यव्यत्युत्प्राणे ।

व्रतोपवामस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैलक इति ॥

'विपरीता' अस्तमयमम्बन्धिनी । यच्च व्यासोक्तं ।

अहोऽस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

मैत्र प्रत्याब्दिके ग्राह्या इतरा पुत्रहानिदेति ॥

यच्च वसिष्ठोक्तं ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्वा निगद्यत इति ।

तदेतत् पूर्वदिनापराह् त्रिमुहूर्त्तव्यापि, किं पुनर्न्यायेन प्रशं-
सार्थं । न तु घटिकादिमात्रकालौनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः
कर्मपर्याप्तत्वात् । उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराह् व्याप्तिभावाच्च ।
अतएव शरीतः ।

तथाहि ।

पुण्येण युक्तश्चो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी । सा यस्मिन् मासे

स पौषमामः । एवं माघादयोऽपि । तदाह पाणिनिः । नक्षत्रेण युक्तः कालः । मास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च मौर-
मावनयोः एवंविधास्ति संज्ञा, एवंविध पौर्णमासोयोगनियमो वा
अतः मांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।
यत् पुनर्वचनं ।

यस्मिन्नाशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्ग्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि ॥

तदेतदधिमासविषयं ।

अधिमासे विपत्तिश्चेत् मौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य आहुं पिण्डोदकादिषु ॥

व्याख्याता मासः । अस्यार्द्धं पक्षः । तिथिस्तु चान्द्रमहोरात्रं ।

तदुक्तं ब्रह्ममिडुल्ले ।

मावनं स्यादहोरात्रमुदयाददयो रवेः ।

रवेस्त्रिंशत्तु राश्यांश्चस्तिथिमम्भोग ऐन्दवः ॥

सूर्यादयात् सूर्यादयान्तरपर्यन्तं मावनमहोरात्रं । मेघादिमंज्ञा-
कराशित्रिंशांश्चभोगो रवेः राश्यांश्च मौरमंज्ञक इत्यर्थः । तिथिमम्भोग
इति । यावता कालेन राशेर्द्वादशत्रिंशाशाश्वन्द्रममा भुज्यन्ते तावत्
कालस्तिथिमम्भोगः, तच्चान्द्रमहोरात्रं, तदेतत् प्रतिपदादिमंज्ञाभि-
र्व्यवह्रियते । एवं मासोपलक्षितमासविशेषणद्वयोपेतं मावनमहोरात्रं
मृताहशब्देनोक्तं वेदितव्यं ।

इति चयाहनिर्णयः ।

अथ तयाहद्वैधनिर्णयः ।

तत्र तयाहश्चाद्भुतिथिद्वैधे कर्मकालव्यापिनी याह्या ।

यदाह व्यामः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यमष्टद्वी न कारणं ॥

यदा तु तिथिमाम्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराहसम्बन्धस्तदानीं पार्व-
णेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्व्वेव तिथिः ।

अपराह्णे पितृणान्तु या पराह्णानुयायिनी ।

सा याह्या पितृकार्यं तु न पूर्व्वाह्णानुयायिनी ॥

भविष्यत्पुराणेषुपि ।

प्रतोपवामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकीति ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराह्णपरा एव ।

तथा च वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्य्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि । यस्यामस्तं रविर्य्याति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

अतएव शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-भार-नारदौयपुराणेषु ।

दर्शे च पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ।

पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ।

यत्तु युग्माभ्युगभूतानामित्यादि निगमवाक्यं, तद्भूतोपवा-
सादिविषयं ।

तदाह व्यासः ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्धादैः वृद्धिहामादिषोडशादिति ॥

एकोद्दिष्टेत्यादि पैलकश्राद्धोपलक्षणं । तदेवं तिथिसाम्ये पूर्व्या
याह्येति सिद्धं । वैषम्ये तु आह बोधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदयाद्रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हामे त्वस्तमियाद्रविः ॥

क्षयाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः ।

क्षये पूर्व्या तु कर्त्तव्या वृद्धिकार्ये तथाक्षरा ॥

यत्तु व्याघ्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

खर्व्या दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधन्तिथिलक्षणं ।

खर्व्यदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति ॥

‘खर्व्यः’ साम्यं । ‘दर्पः’ वृद्धिः । ‘हिंसा’ क्षयः । तदेतत्साम्यब्रह्मं
क्षयाहव्यतिरिक्ततिथिविषयमाप्ता ।

यच्च ।

शुक्लपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामस्तमितो रविरिति ॥

मार्कण्डेयवचनं ।

तत्तु शुक्लपक्षस्यार्धेऽपि यत्कर्त्तव्यं पक्षकालात् दैवपिच्छक-
२ ।

कालविभागमात्रपरत्वेन व्यवस्थापनीयं । तदेवं पार्वणैकसम्बन्धोऽप-
राहस्यसर्गपराधीननिर्णयः । पार्वणैतिकर्तव्यताकस्य सांवत्सरिकस्या-
यमङ्गभूतः कालो विवेचितः । एकोद्दिष्टस्य माध्याह्निकत्वात् पूर्वा-
त्तरयोर्मध्याह्नस्यर्गपुरस्कारेणैव एकोद्दिष्टविधिं निर्वर्त्य सांवत्सरिक-
श्राद्धाङ्गकालनिर्णयो विधेयः ।

तत्र मनुः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

शारीतोऽपि ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।
पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥
मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।
तस्यां पितृभ्यो दातव्यं ह्यमवृद्धौ न कारणं ॥
इति क्षयाहर्द्धनिर्णयः ।

अथ क्षयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकश्राद्धकालाः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अहण उवाच ।

न जानाति दिनं यस्तु मामं वाणमराधिप ।
रुतयोस्तु महाप्राज्ञ पित्रोस्तु स कथं नरः ।

आहुं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणम् ।

आदित्य उवाच ।

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं संस्मरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृताहं तिथिर्न ज्ञायते तृष्ण
तन्मामामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह वृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहस्यत् प्रमीते प्रोषिते सति^(१) ।

मामस्येत् प्रतिविज्ञातस्तदर्थं स्यान्मृताहनि ॥

प्रोषिते इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । 'दर्श' तन्मामामावास्यायां ।

'मृताहनि' तच्च कर्त्तव्यन्तदिति शेषः ।

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आहुमाह मरीचिः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं ह्यपक्षे विशेषतः ॥

अत्र विशेषत इति ह्यपक्षस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
ऽप्यनज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ल-हृष्यैकादश्यार्विकल्पे प्राप्ते
एवं व्यवस्था । मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमासस्यापरिज्ञाने तस्य
मामस्य तत्पक्षस्थितायामेकादश्यां आहुं कार्यं, विज्ञायमानपक्ष-
परित्यागे कारणभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने हृष्यैकादश्यां तद्वत्तामे
शुक्लैकादश्यामपीति ।

(१) प्रोषिते सखिते सतीति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत्^(१) ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते मासस्तु न ज्ञायते तस्य मार्गशीर्षे
भाद्रपदे माघे वा तस्मिन्सहस्रि श्राद्धं कार्यम् ।
तदाह दृष्टस्यतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिनमासावुभावयविज्ञातौ स्यातां तदा
तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिनमासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यम् ।
तदाह दृष्टस्यतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु यादौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

इत्यस्यायमर्थः । प्रस्थानतिथिज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्या-
ममावास्यायां सांवत्सरिकं, प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गशीर्षे
माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथिमासयोरुभयोरप्य-
ज्ञाने तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथिमासयोः कुर्यात् । तदाह
प्रप्तेताः । अविज्ञातमृते अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा । 'श्रवणदिवसे'
मरणवार्त्ताकर्णनतिथौ ।

भविष्योक्तरेऽपि ।

(१) माघे वा तद्दिनं भवेदिति ख० ।

मृतवार्त्ताश्रुतौ याद्व्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

श्रवणतिथिस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्यम् ।
श्रवणतिथिमासयोर्द्वयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वा
अमावास्यायां कार्यम् ।

तदुक्तं प्रभामखण्डे ।

मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरण-प्रस्थान-श्रवणरूपेण केन केनाप्युपलक्ष्यतेत्यर्थः ।
भविष्योत्तरे ।

प्रवाममन्तरेणापि स्याताम्यौ विस्मृतौ यदा ।

तदानीमपि तौ याद्व्यौ पूर्ववन्मृतकादिके ॥

यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता तज्जोवमवार्त्तापि नागता पञ्चद-
शवर्षपर्यन्तमागमनं नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पासाशीभिः समिद्धिः कुशैर्वा
शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीन्तन-
पञ्चमासमतिथिसृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्याह जातृकर्णः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव सागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशादृष्टात् कृत्वा तु प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथाकृतिविधिना ततः ।

तदादौन्येव सर्वेषां शेषकर्माणि मञ्चरेत् ॥

एतच्च प्रोषितमृतश्राद्धप्रयोगप्रकरणे विस्तरेण दर्शयिष्यते ।

इति चयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकदिनकाशः ।

इति सांवत्सरिककालनिरूपणम् ।

अथ प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र तावत्सर्वमंशकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां
नवश्राद्धमंशां निवेशयन्नाश्रुलायनो दशाहपर्यन्तं नवश्राद्धमंशकत्वमाह ।
नागरखण्डे भर्तृयज्ञः ।

चीणि मञ्चयनस्थार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतं ।
यत्र स्थाने भवेत् सृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
एकोद्दिष्टं तत्रो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः मञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च ।
वैतरणग्रामसम्प्राप्तः प्रेतस्तृप्तिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावर्गे द्विजाः ।
सुतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचरते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥

आह ब्रह्मः ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकौ शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठौनमिः ।

मद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आहुभय्यामनादिषु ॥

कृष्णपुराणे ।

प्रेताय च गृहदारि प्रथमे भोजयेद्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं स्वरकर्म सवान्धवैः ॥

चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरस्युं मञ्जयनं भवेत् ।

पूर्वान्विप्रान् प्रयुञ्जीत युग्मांस्तु अद्वया शुचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथेवैकादशेऽहनि ।

युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तदिदः ॥

ब्राह्मपुराणे ।

चतुर्थं ब्राह्मणानाञ्च पञ्चमेऽहनि भृश्वती ।

नवमे वैश्वजातीनां शुद्धाणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रेतार्थं स्तुतिकाम्स्तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

अत्र श्राद्धनिमित्तन्तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवंमत्येकादशाहिकास्रवश्राद्धादशौचान्तविधौयमानं ब्राह्मणभोजनं
कर्मान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रभ्यां दयमस्त्रं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं विनश्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

‘चतुर्थे’ सञ्चयाहनीत्यर्थः ।

यदिष्टञ्जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यन्नतः ।

तस्य प्रेतस्य जीवतो यत्किञ्चिदभौष्टमासीत्तद्द्यादित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालाः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

पितृणाम्यक्तदेहानां श्राद्धषोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् ॥

जातृकर्णः ।

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

षण्मासिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्व्या यदा षण्मासाः, न्यूनाः स्युः संवत्सराश्च

तदा षण्मासाब्दिके कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपले मासिकानि च ।

पैठीनसिः ।

षाण्मासिकाब्दिके आहुः स्यातां पूर्वैद्युरेव ते ।

मासिकानि स्वकौये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्ष्याक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपत्ते च ततः परं ।

मामि मामि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विजाः ।

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥

कृते सपिण्डीकरणे चरमं प्रोच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृताङ्गतः ॥

आषपादः ।

एकादशं चतुर्थे च मामि मामि च वत्सरं ।

प्रतिमंवत्सरं चैवमेकोद्विष्टं मृताहनि ॥

अग्निमत्प्रेतआहुं विंशमहा काल्यायनः ।

आहुमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वति प्रमोताहनि सर्वदा ॥

त्रैपत्तिकादृद्धानि ध्रुवाणि ।

अतएवाह जातृकर्णः ।

ऊर्द्धं त्रिपत्तात् यच्छ्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।

अधस्तु कार्यं द्वादशमाहिताग्नेर्दिग्जग्न इति ॥

दार्गातस्त्वसमर्थविषये मासिकानां कालविकल्पानाह ।

मुखं श्राद्धं मासि मामि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथवेति^(१) ॥

तत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणापकर्षणं
वक्ष्यते । तन्निबन्धनं मासिकामामपकर्षं अपुनरावृत्तिश्च तत्रैव
वक्ष्यामः ।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धश्राद्धानां कालः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं द्वादशसु मासिकेष्वनुष्ठितेषु पूर्णे संवत्सरे तद्दूर्द्धमौ-
त्सर्गिकोऽनग्निमपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे मामिकान्तानि श्राद्धान्यक्ताभिहितं ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत् क्रियते नरैः । ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरूच्यते ॥

अस्य च कालस्यानग्निमत्कर्त्तृकानग्निमद्वैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं
नैमित्तिकञ्च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ज्ञानग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्व्वेद्युर्भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निः सहपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मातः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदि वा भवेत् ॥

वृद्धिश्चौडमैत्रीविवाहादिरूपोऽभ्युदयः ।

उपलक्षणञ्चैतन्मन्त्रोऽश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य । एतच्चा-

(१) द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि चेति क० ।

धानाद्युपसंप्राप्तावित्युक्तोक्तवचने “कर्त्तुं नान्दीमुखं” इति ब्राह्मण-
वचने च स्पष्टीभवति । सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्यते ततः प्रागेवा-
पक्ष्यसपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञकं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्यापरिसमापितप्रेतआहुत्यौ चैव-मौञ्जी-विवा-
हाधानादौ तदङ्गभूते च नान्दीआहुतेऽनधिकारोऽपि दर्शितः ।
आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः श्रिय एव च ।

सहपिण्डक्रियां कुर्यात्^(१) कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्मितम् ।

वृद्धिर्वा गामिनी चेत् स्यात्तद्वर्गपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतानान्दीआहुतात् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याहोमनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात् ॥

अत्र चापक्ष्यमाणसपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षं स्यादिति न्यायात्

पूर्वादि मासिकान्यपक्ष्य सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

आहुतानि षोडशादस्वा न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तद्धानौ तु यतः प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवेतत् । अनपकर्षं कमविधानादेव तस्मिद्धेः ।

अतएव ब्राह्मण्यनिः ।

प्रेतआहुतानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

(१) कृत्वा इति ख० ।

अपकृष्य प्रकृष्वीति कर्त्तुं नान्दौमुख द्विजः ॥

यत्तु लौगात्तिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादवाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकं चादकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरमिति ॥

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मामिकेषु “तान्येव तु पुनः कुर्यात्” इति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपकृष्यत्यनुवृत्तावाहोशनाः ।

वृद्धिश्चाद्विहौनस्तु प्रेतश्चाद्धानि यश्चरेत् ।

स आद्धौ नरके घोरे पिष्टभिः सह पच्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतश्चाद्धान्यपकर्षेदित्यर्थाद् वृद्धिमन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । असमर्थविषये तु वृद्धिश्चाद्वप्रत्युपस्थानं विनाप्यपकृष्यमाणस्य च कालविकल्पानाह गोभिलः । “पूर्णं संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत” । अत्र केचित् पूर्णं संवत्सरे यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं । षण्मासे त्रिपक्षे वेत्येतयोस्तु माग्निकैकविषयत्वमिति व्यवस्थां मन्यन्ते । उद्भावयन्ति चात्र पैठीनसि वचनम् ।

त्रिपक्षेऽग्निमतः कालो वृद्धीष्टापूर्तकर्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णं संवत्सरेऽपि वेति ॥

अग्निमत्सपिण्डीकरणकालप्रकरणे ब्रह्ममाणानि वचनान्युपन्यस्यन्ति । अत्रेदं वक्तव्यं । यद्यग्निमत्त्वविशेषणवत्स्त्रिपक्षादिपक्षाः सन्ति, सन्तु तेऽस्य संवत्सरान्ते कर्त्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः । अनग्निकत्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः प्रकृते गोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षेणैकवाक्यता गताः

मन्तः मन्त्रनुकल्पाः । व्याघ्रस्वग्निरहितानामपि सह षोडशभिः आहुतैः
मपिण्डीकरणस्य द्वादशाह एव प्रशस्तः काल इत्याह ।

आनक्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

इत्यनग्निकमपिण्डीकरणकालाः ।

अथ साम्निकमपिण्डीकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत् कुर्यात्तदा गृही । ५

प्रेतश्चंदग्निमान् यस्तु त्रिपत्ते वै मपिण्डनम् ॥

अत्र गृही आहुकर्त्ता यद्याहवनीयग्रहितः प्रेतश्चाहवनीयवान्
भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चमे पूर्णे
मपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं मपिण्डीकरणं सुतैः ॥

एवं मृताहादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्णं दर्शाद्यथाविधि ।

प्राक् कुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्राः मपिण्डताम् ॥

अन्नाभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्नाहार्यकं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रसीतमातापितृकस्य सपत्नीकपिचादिदैवत।
न चाल्लतमपिण्डीकरणयोस्तयोर्दर्शनाद्वाहौ देवतात्वमुपपद्यते । तस्य

सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वस्मरणात् । अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयो-
र्लोपो माभूदिति मत्वा अग्निमान् विप्र एकादशाहकर्त्तव्यं प्रेतकार्यं
निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नप्यहनि मातापित्रोः सपिण्डी-
करणं कुर्यादिति । विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । चत्रियादिष्वपि न्यायस्य
तुल्यत्वात् ।

पत्नान्तरमाह हारीतः । या तु पूर्वममावास्या तस्यामिति ।

अतएवाह जाबालः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णत्वे तु तथापरः ॥

मृताहमारभ्य यद्दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन् अग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
ग्रहणमशौचकालोपलक्षणार्थम् । तदेवं साम्निकस्य त्रयः सपिण्डी-
करणकाला उक्ता भवन्ति । “द्वादशाहः, दशाहात् परकालीनाया
अमावास्यायाः पूर्वं किमप्यहः, दशाहात् परामावास्या चेति” ॥

इति साम्निकसपिण्डीकरणकालाः । इति त्रैवर्णिकाणाम् ॥

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यगुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितमिति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः । वचनबलादशौच-
मध्य एव श्राद्धकरणं ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

इति सपिण्डीकरणकालाः ।

तदेवमेते सपिण्डान्वाहार्यक-साधारणसंज्ञकोभयविध-पार्ष्वण-
 वृद्धिकर्माङ्ग-काम्य-सांवत्सरिक-आहुतानां नवश्राद्धषोडशश्राद्धानौत्येवं
 प्रमिद्धानां सपिण्डीकरणस्य चास्मिन् प्रकरणे कालाः प्रतिपादिताः ।
 अथान्येषां श्राद्धकालेषु वक्तव्येष्विदमुच्यते । तीर्थश्राद्ध-गृहश्राद्ध-
 दैविकश्राद्ध-यात्राश्राद्ध-जीवच्छ्राद्ध-गोष्ठौश्राद्धानाम्वधिकारवाक्योप-
 दिष्टा एव काला इति । ते विशेषाधिकारप्रकरण एव निरूपिताः ।
 तत्र च अकाले काले वा तीर्थप्राप्तिस्तदनन्तरमेव तीर्थश्राद्धकालः ।
 अकालेऽप्यय काले वा तीर्थे श्राद्धं यथा नरैः । इति मत्स्यपुराणस्म-
 रणात् । पापक्षयार्थं शृङ्खुद्धिमतसमाप्तिं गृहश्राद्धकालः । “श्राद्धं
 कुर्याद्भ्रतान्ते तु गोहिरण्याश्रदक्षिणाः ।” इति जाबालवचनात् ।
 प्रौढनीयतत्तद्देवताधिष्ठितं तिथिवागदिकं दैविकश्राद्धस्य कालः ।
 तस्मिन्श्राद्धवच्छ्राद्धं दर्शादिषु च यन्नत इति भविष्यत्पुराणदर्शनात् ।
 तीर्थयात्रादिनात् पूर्वदिनं, समापिततीर्थयात्रस्य गृहप्रवेशानन्तर-
 दिनस्य यात्राश्राद्धस्य कालः । गच्छेद्देशान्तरमित्यादिभविष्यत्पुराणस्य
 यः कश्चित्तीर्थयात्रामित्यादिब्रह्मपुराणमृगपुराणयोश्च श्रवणात् । अरि-
 त्दर्शनानुमितमरणकालस्य मुमुक्षोरुत्तरकालः जीवच्छ्राद्धकालः ।
 “जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं” इत्यादिभविष्यत्पुराणादिप्रतिपादनात् । कस्य-
 चिद्ब्रह्मणः समागमममूहममय एव गोष्ठौश्राद्धकालः । गोष्ठ्यां यत्
 क्रियते श्राद्धमित्यादिभविष्यत्पुराणोक्तेः । सत्र्यामाङ्गानां षोडशश्रा-
 द्धानां दैवादिश्राद्धाष्टकदिनात् प्राचीनदिनमेव कालः । दैवादीनाम्
 सत्र्यामादित्यादिस्मरणात् ।

इति देवताप्रकरणं निरूपितं ।

अथातः सत्यामविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं आद्धमित्यादिना शौनकवचनेन दुर्मरणमृतानां
पातकविशेषवर्ता मृताहमारभ्य संवत्सरे पूर्णे या काचिच्छुक्लैकादशी
स एव नारायणबलिमञ्चकस्य आद्धस्य कालः ।

तथाच भविष्योत्तरे दुर्मृत्युमृतान् पापविशेषकारिणश्चानुकम्प्योक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिमित्यादि ॥

इति तीर्थआद्धादिकालाः ।

इति वैशेषिकआद्धकालाः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमकालाः ।

ते च गौणा वाचनिकानुकल्पिकाश्चेति द्विप्रकाराः । तत्रेदं
तावद्विचार्यते । मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति ।
ननु को मुख्यः को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा
वृद्धिआद्धादौ प्रातरादिः । यथाविहितः तत्समौपवर्त्ती तेष्वेवाङ्ग-
भावं नीयमानः सङ्गवादिर्गौणः ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुत्थकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालस्त्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणौति ॥

अस्यार्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्मणोर्यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः ।

उत्तरकर्मस्वकालाच्च पूर्वभावी पूर्वोपरयोः कर्मणोरन्तरालकाल

इति यावत् । स पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणो ज्ञेयः । यद्वा यथोक्ता-
 न्तरालवदागामिक्रियामुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां
 मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाद्यहणमा-
 शङ्क्येत येन स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावद्विनष्टप्रायं उत्तरस्य
 स्वकालात्प्रच्युतत्वाद्विनष्टरूपं । तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं क्रियते
 तदा विनष्टममाधानार्थमविनष्टविनाशनं प्रसज्येत । तन्मृतजीवना-
 शया जीवनमरणस्योपक्रमः । उत्तरकर्मकाले द्वयोर्वकाशे सतीद-
 मुच्यते न पुनरस्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालसमूहोपवर्जिनः
 कालस्याभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वात्कालिकमेवाचितं । सत्यमेव ।
 तथापि तत्र बालातपकालोपलक्षणौभूतयातपमार्दवाद्विगुणोपमौतया
 लोकित्या प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वात्किञ्च विरुध्यते । ननु
 तस्यानुपदेशात् कथं यान्त्रिकमाशङ्क्यते । प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः ।
 मन्त्रेण तर्हि यथाकथञ्चित् मादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रात-
 रादिशब्दाः प्रसज्येरन् । किमत्रानिष्टं, क्रियत एव हि कदाचिदत्यन्त-
 मादृश्यतः प्रचुरगौणप्रयोगमङ्गुलः सङ्गवादेरलाभे । तदेवम-
 स्मिन् मंशये क्वचित् पूर्वार्धे दैविकं आहुमित्यादिकालसंयुक्ते वाक्ये
 कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं सत्त्वा प्रधानभूतविहितकाला-
 तिकमे गुणभूतकर्मानुष्ठानं कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
 पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान् । काले हि कर्म चाद्यते न कर्मणि
 कालः । अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूय कर्मणो विधानात् ।
 ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिकमे प्रधानभूतकर्मानुष्ठानं
 गौणकालोऽप्यनुष्ठानं कार्यं । कालहानेः कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय-

त्वात् । न ह्येकव्यञ्जनविनाशे भोजनमेव संत्यज्यत इति । तदयुक्तं ।
 न तावत्कर्मगुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते । कर्मणः फलमस्वत्वात् ।
 फलवत्तन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च
 कर्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थत्वानुवाद इति वाच्यं ।
 कालस्य फलवत्कर्मार्थत्वावगमाभावात् । नापि कालभावस्य गुणी-
 भावेनोक्तः सिद्धान्तो घटते । अमिद्वहेतुत्वात् सोपन्यामात् । न ह्यत्र
 कालानुवादेन कर्म विधीयते । कालस्यान्यतः प्राप्तिविग्रहात् । ननु
 कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहाराय
 देवज्ञातस्यानुवादो भविष्यति । मैवं । लोकमिद्वकालस्वरूपानुवादेन
 कर्मविधौ तस्य स्वयमेव फलतया फलवत्कर्मज्ञत्वाभावेन च विधेरा-
 नर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । किञ्चास्मिन् कर्मण्युद्देश्यस्य कालस्य न कर्मा-
 न्तरमस्वत्वं घटते । तस्यैतत्कर्मानुष्ठानानन्तरमेव विवक्षितत्वात् । नन्वेवं
 तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधार-
 णात्कथं न विधेरानर्थक्यं । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया
 वाक्यान्वयस्तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षत्वात् पुरुषस्यैव
 सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात् स्वर्गकामवत्कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव
 साध्यत्वेन समर्थ्यते । स्वर्गकामस्तु पूर्वमिद्व एवानूद्यते । यथा लोहि-
 तोष्णीशमृत्वजं प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्वजां प्राप्तत्वादप्राप्त-
 विशेषणमात्रपरं वाक्यं, एवमिहापि ।

तदुक्तं मण्डनमिश्रैः ।

अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुन्नादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तं । तदेवं यथोक्तपूर्वा-
त्तरपक्षावयुक्तैकावत्र तर्हि तौ युक्तौ उच्येते । तत्र तावत् पूर्वपक्षः ।
नित्यनैमित्तिकेषु आवश्यकत्वेन प्राप्तेषु तादृग्विधस्वरूपनिर्वाहार्थं
यथा शक्त्यादित्युपबन्धे विहितायां मस्यत्तौ तत्सदृशप्रतिनिधियहणं
कर्त्तव्यमिति स्थिते मुख्यकालामस्यत्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावयवं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदिति ॥

‘ईदृशः’ मुख्यकालमदृशः । अनेनास्य प्रतिनिधित्वयोग्यता
दर्शिता । स्मृतयोऽपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तोऽस्य विलोपाऽस्मि पेटकस्य विंशत इति ॥

तथा ।

दिनोदितानि कर्माणि प्रमादादक्षतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

मनसाराध्यानं कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ॥

इत्यादिकः स्मार्त्तमन्धादिकालविशेषनिषेधस्यागौणत्वेन तत्काल-
ग्रहणप्राप्तौ मत्यामेवावकल्प्यते । नित्यनैमित्तिके च यथा कुर्या-
दित्युपबन्धमामर्थ्यान्नित्यवदान्नातान्यप्यङ्गान्यनित्यानि भवन्ति ।

तदाह पेटानभिः । “प्रधानमहितान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति” ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणमविरुद्धं तर्हि दर्श-
पौर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालालाभं पश्या-

दिकर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत । का नामैषा प्रसक्तिः । अभिमतमेव हि गौण-
कालस्वीकारवादिनस्तदनुष्ठानं । एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु ।
तत्र हि सर्वाङ्गोपहारशक्त्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकालग्रहणेन
कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्तिकाण्डमण्डनेनोक्तः । प्रसङ्गादुच्यते । गौणे-
ष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । कालान्तरे चोदितं कर्मैतेषु पूर्वोक्तलक्षणे गौणेषु काले-
ष्वचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तमाचरेत् । पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं । “प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्” । अत्रा-
कृत्वा इत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरिविवक्षिता । तदेवं गौणकालग्रहणे प्राप्ते
विधीयते । सर्वत्र मत्प्रस्यन्तनिर्दिष्टकालस्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यैकस्वभा-
वस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्तरेणा-
धिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न
कार्यं । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः सान्तपनौ बाधिरूपेण
प्रापणावनिमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अतएव लौगाक्षिः ।

गणितात् ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरमेकाहृतिः काले नाकाले ललकोटयः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डने ।

गौणकालग्रहणमुक्तं तत्पूर्वपक्षन्यायशैवमिद्वान्तमभिमन्य नोक्तमि-
त्युपेक्षणौघं । यत्तु यथाकथञ्चिदित्यादि स्मरणं न तत्र गौणकाल-
ग्रहणं प्रतिपद्यते किन्त्वग्रहणमेव । यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते । स्वकालं
प्राप्तस्य कर्मणे मुख्यद्रव्याद्यमर्त्यवशात् लोपोऽननुष्ठानं न कार्यं ।

किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यादिमदृशद्रव्यान्तरोपादानेन
 किञ्चिद्विफलमपि कर्त्तव्यमिति । यच्च दिनोदितानि कर्माणीत्यादिव-
 चनं, तेन न सर्वेष्वपि कर्म्मसु सर्वेषाञ्च गौणकालानां गौणत्वप्रयुक्त्या
 ग्रहणमुच्यते । किन्तु केषुचिदेव कर्म्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनु-
 कल्पत्वेन मुख्यकालवश्यादप्राप्तमेव विधीयते । श्रुतान्येव तद्वचन-
 बलेन संवत्सरर्त्तुमामतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्माणि काला-
 नातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युक्ते । यस्तु मन्धाराश्वोः आहु-
 निषेधः सोऽपि रागप्राप्तस्य भक्षणदेरिव न्यायाभामादिना प्राप्तस्यो-
 पपद्यते । अथवा “द्रव्यं ब्राह्मणमप्यतिः आहुं प्रति रुचिश्च ह ।
 अकाले यदि वा काले तोषंश्चाहुं मदा नरैः । प्रातरेवाह्निं कर्त्तव्यं”
 इत्यादिभिरपराह्वयतिरिक्तकालप्राप्तस्य आहुस्य मन्ध्यादिकालेऽप्ययं
 प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्यनैमित्तिकानां गौणकाले-
 ऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित्तु गर्हापरिहारमनःपरितोषाद्यर्थं, कश्चिच्चा-
 नुकल्पत्वेन कालान्तरविधिरित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधि-
 काराभावादेव मुख्यद्रव्यालाभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्यः । एतदेव
 च मन्दहपूर्वकमुपन्यस्य त्रिकाण्डमण्डने निश्चितं । मुख्यकाले हि
 मुख्यसंख्यात् कालातिक्रमो न कार्यः । धनं नैव लभ्यते चेत्कालद्र-
 व्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ।

मुख्यकालमुपश्रित्य गौणमप्यस्तु तद्धनं ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं ॥

तदेवमेतत्सिद्धवचनमन्तरं गौणग्रहणं न कार्यं । सति तु वचने
 गौणस्य तस्मात्परम्यापि वा कार्यमिति ।

तत्राह ऋष्यगृङ्गः ।

देये पितृणां आद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आद्धं विधीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा आद्धाधिकारिणामशौचं जायते ।
तदा मुख्यकालप्रत्यामन्त्रे अशौचेन चादृषिते अशौचापगमानन्तरकाल
एव पैतृकं कर्म कार्यामित्यर्थः ।

यत्त्वत्रिवचनं ।

तदहस्येत् प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वेति ॥

तत्र तिथिपक्षस्वादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्निते मुख्यकालविषये
इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयं । एतच्च पक्षान्तरक्षयाहक्रियमाण-
प्रतिमामिक-आद्धविषयं । तत्र मामस्यृष्टकालाभावेऽपि पक्षतिथिमा-
चस्यृष्टस्यापि याज्ञत्वात् । अतएवाह देवलः । पक्ष इति मृतकसूत-
काभ्यां मृताहोपघाते तदतिक्रम्याशौचनिवृत्तौ आद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं ।
तत्पाकोपक्रमान्निमित्तमन्त्रादा पूर्वमेवाशौचविज्ञाने मति नोत्तरकालं ।
तथा च ब्रह्मपुराणे ।

मृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते नाशौचमिति निश्चयः ॥

ऋद्धमृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानमवभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते कृष्णहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

मृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

नेष्टिकस्याथवान्यस्य भित्तार्थं प्रस्थितस्य च ।
 वानप्रस्थस्य वान्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिगृहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥
 गोमण्डलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि ।
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि ॥
 निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।
 देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाग्नौचं विद्यते कश्चित् ॥
 अपि दातृगृहोत्रोश्च स्मृतके स्मृतके तथा ।
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥
 विज्ञाते भोक्तृगेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं तथा ।
 भोजनार्द्धं तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
 यदा कश्चित्तदेष्टुं शेषक्यक्ता समाहितः ।
 आचम्य परकोयेन जलेन शुचयेन द्विजाः ॥
 विवाहयज्ञयोर्मध्ये स्मृतके मति वान्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृन् न स्पृशेत् ॥

अत्र “निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि” इति तद्वयोप-
 न्यामात् पाकारम्भात् प्राक् यदा निमन्त्रणात् प्रभृत्या कर्मममाप्तेरा
 गौचाभावः, यदा तु पाकात्पूर्वं निमन्त्रणं कृतम्तदा पाकारम्भप्रभृत्या
 कर्मममाप्तेरागौचाभावः तदादिपाकोपक्रमस्यैव प्रथमावर्थवरूपत्वेन
 श्राद्धारम्भाभावत्वं । भोजनार्द्धं तु संभुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत
 इत्येतस्य तत्कालस्मृतदातृमपिण्डनिबन्धनागौचविषयत्वेन आहुगृहस्मृ-
 तागौचविषयत्वेन वा निमन्त्रितेषु विप्रेस्वित्यादिना पूर्वोक्तेन सह

विरोधपरिहारो विधेयः । शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत् भोक्तृगृह-
व्यतिरिक्तजनमरणविषयं । दातृन् भोक्तृंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति
शेषः ।

आह कतुः ।

पूर्वमङ्गलितं द्रव्यं दीयमानं न दृश्यति ।

उक्तमिदमशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याशौचनि-
वृत्तौ आर्द्धं कर्तव्यमिति । गृहमेधिनश्च भार्यया भवेवाधिकारात्तस्यां
रजोदर्शननिबन्धनागुचित्वदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्यागुचित्वनि-
वृत्तावेव आर्द्धं कर्त्तव्यं प्राप्ते रजस्वलापतिर्नैवेकाकिना मुख्यकाल
एवामआर्द्धं कर्त्तव्यमित्याहेशनाः ।

अपत्नीकः प्रवामी च यस्य भार्या रजस्वला ।

मिद्वान्नं न कुर्वति आसं तस्य विधीयत इति ॥

अस्यामद्रव्यआर्द्धविधेः कचिदुपसंहारपूर्वकमणवादः । “आर्द्ध-
विधौ द्विजातीनामामआर्द्धं प्रकौर्त्तितं । अमावास्यादिनियतं मामं
संवत्सरादृते” । मासिकमांसात्मिकविषयं आमआर्द्धनिषेधः । मृताहे
प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति तस्मिन्नैव दिने अन्नं नैव आर्द्धं
कुर्यात् नामेन कालान्तरं वा ।

स्मृत्यन्तरे ।

आर्द्धिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृतेऽहनि ॥

तद्भर्तुः प्रत्यार्द्धिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव आर्द्धकर्षा यदि ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुर्गार्द्धिके । रजस्वला भवेत्सा

हि तत् कुर्यात् पञ्चमेऽहनि" इति गौतमस्मरणात् यद्वाग्यारजोदर्श-
नादिरूपे आहुविघ्ने मत्यामयाहं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्त्तितं तदमा-
वास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं मासिकं मासवत्सरिकञ्च
तदपौत्यर्थः । किन्तु तत् पकान्नमेव कर्त्तव्यम् । तच्चैकभार्य्यण ।

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिंस्तत्तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

'अन्यस्मिन्' अनन्तरं मासि । 'तत्तिथौ' मृततिथौ 'तस्मिन्' गृहे
कृष्णे वा मृतस्मिन् पते । आहुं विघ्नवशादतिकालं कुर्यादित्यर्थः ।
यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाशौचवृत्तिरिति निमित्त-
मेति त्रिंशो द्रष्टव्यः । अशौचनिमित्तं विघ्नं जातं मासिकविषय-
ऽपि मृतकानन्तरमेव आहुनष्टान् ऋष्यशृङ्गवचनोक्तमनुमतेयम् ।
अतएव देवस्वामिनायुक्तः । एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं मृतकाशौचविषयं,
निमित्तान्तरं तदहर्विघ्नं "एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजा-
यते" इत्यादि मृत्युनन्तरवचनमिति ।

स्युनर्थाभवचन ।

आहुविघ्नं समुत्पन्नं अन्तरामृतमृतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत गृहावेकं मनोषिण इति ॥

'अन्तरामृतमृतके' आहुप्रयोगसर्थं पाकौपकमात् प्राक् मृतके
मृतके वा जाते । 'अमावास्यां' अमावास्यायां । 'गृहो' गृहानन्तरं ।
एतदविज्ञातमृताहमासवत्सरिकआहुविषयम् । अमावास्यायुक्ते गृहो-
कादग्याः कृष्णोकादग्याश्चोपलक्षणम् ।

अतएव मर्यादा ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान् कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशौ तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमित्यन्वयः । पितृ-
कार्येषु, कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशौ ताप्यमावास्यायाः
पितृकार्यैश्च दण्डापूपन्यायमिदुस्मोदुखम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतं ।

मामिकाब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरामृतमृतके^(१) ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षण इति ॥

तावतोक्तान्येव तु पुनः कुर्यादिति विहितानुमामिकआहुपिषयं ।
एकोद्दिष्टरूपमामिके पूर्वमेवानुकल्पस्योक्तत्वात् । अत्र शुद्ध्यन्तर-
कालो मुख्यकालप्रत्यामन्नवाच्छ्रेष्ठः । दर्शकालस्तु ततो जघन्यः ।
मुख्यकालप्रत्यामन्त्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथा च च्छष्ट्यष्टङ्गः ।

शुचौभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचनेति ॥

अयमर्थः । शुचौभूतेन तावदातव्यं । तेन मुख्यकाले शुद्धमन्त्रवे
शुद्ध्यन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या
कर्माङ्गतया नेया । या मुख्या तिथिरशौचदूषिता कदाचन सा
नानुष्ठयेति । अशौचादूषिता तु मुख्या तिथिः सदानुष्ठयेति ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेदिति ॥

‘यदृच्छया’ स्वेच्छया, ‘आहुञ्च’ ब्राह्मणतर्पणं, चशब्दनाम्नोत्तरमपि

(१) मासिके चाब्दिके त्वज्ञि सम्प्राप्ते मृतमृतके इति (ख०)

कर्त्तव्यमिति, ममुच्चित्येति । आहुशब्देनात्र ब्राह्मणनर्पणमात्रमुपचारा-
दुच्यते । न तु मुख्यार्थतया । अग्नौकरण-ब्राह्मणनर्पण-पिण्डदानात्म-
ककर्मत्रितयममुदायस्यैव मुख्यार्थत्वात् । विच्छिन्ति नैव कारयदित्य-
स्यायमर्थः । कृत्स्नस्य आहुशब्दार्थस्य कर्तुमशक्यत्वमपि तद्देशमात्रं वा
ययामामर्थं कुर्यात् । सर्वथा कर्मविच्छिन्ति नैव कुर्यादिति ।

अतएव निगमः ।

आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति ।
तत्र ययामामर्थं व्यवस्था । ततश्च द्वितीयपक्षामामर्थ्यं प्रथमोक्त-
प्रतीतिर्जायते । तद्बाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं । ननु,
दर्शयिष्यमाणेस्तिधाचतुर्धादिविभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तमारूप्यक-
ल्पनामूलकस्य विभागो बाध्यताम् । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्ष-
वचनोपदिष्टस्य वानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात् काल्पनिकाश्च
बलीयस्त्वादत्र बाधः । किन्तु, परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा भूदि-
त्येतदर्थमेव योगमिद्वेष्टेयार्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वोक्तेः अपराहस्ततः परमिति ।

‘आवर्त्तनं’ दिनम्, इति विधाविभक्त्याहो द्वितीयो यो भागो-
ऽपराह दत्तकं मतम् । अथ विधाविभक्त्याहो द्वितीयो भागो-
इत्यपरं मतं । उच्यते तत्र श्रुतिः । पूर्वोक्ते वै देवानां मध्यन्दिनं
मनुष्याणामपराहः पितृणां । तस्मादपराहं ददातीति । अत्र पञ्च-
दशमुहूर्त्तात्मकदिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तपरिमितं पूर्वोक्तादिनाश्वस्तौन-
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देवमानुषपितृकेषु कर्मसु विनियुक्तं श्रुति

रितिप्रतीतिर्जायते । अत्रापराह्णकाले विहितस्य पार्वणश्राद्धस्य वास-
रततौयांशमानतः कर्त्तव्यतोपदेशकालं विनियोगप्रकरणे दर्शयिष्ये ।
सोऽपि त्रिधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागोऽपराह्ण इत्यन्यत्रप्रदर्शित्वेना-
नुसन्धेयः, इति महाधिकारिभार्यादूषणाद्वार्यान्तरस्य वा रजस्व-
लाभावे तद्विषयवचनाभावाद्वज्रोदर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्त-
व्यम् । स चोक्तः प्रभामखण्डे ।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारौ रजस्वला ।

दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

सत्यन्तरे ।

चतुर्दशेऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धान्तदा न कर्त्तव्यं कुर्यान्तत् पञ्चमेऽहनि ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

इति मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

अथात्र कस्मिंश्चिच्छ्राद्धे प्रातःकालः । कस्मिंश्चित् पूर्वाह्णः कस्मिं-
श्चिन्मध्याह्नः कस्मिंश्चिदपराह्णो विहितः । मायङ्कालश्च निषिद्धः ।
अतस्तद्विवेकार्थं पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति । नन्वत्र श्राद्धवि-
षये पूर्वाह्णादपराह्णस्य वैशिष्यमात्रमुच्यते । न पुनरहः द्विधा विभज्य
पूर्वभागस्य पूर्वाह्नसंज्ञकत्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य
मासस्य भागो पूर्वापरौ पक्षौ भवतः । तौ चात्र दृष्टान्तीकृतौ
स्माराख्यादह्नोऽपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वापराह्ण-
संज्ञकत्वमयत इति । तत्र वैशिष्यमात्रेण साख्यादृष्टान्तत्वोप-
पत्तेः । सत्यं । तथाविभागान्तरानुपादानात् सर्वसाख्यानुरोधाच्च

विवक्तिविभागप्रतीतिर्जायते । तद्वाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युप-
गन्तव्यं ।

इति त्रिधा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इत्यपरं ।

तथा च गोभिलः ।

पूर्वाह्नं प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नं प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराह्नं सायाह्नञ्च ततः परमिति ॥

अत्र सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं ध्रुव्याह्नम् ।

तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं । तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरममाप्तिपर्यन्त-
मूर्द्ध्वप्रहरपरिमितमपराह्नं । तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाह्नमाह्नरित्यर्थः ।

इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ समविभागैः पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागोऽपराह इत्य-
परमपि मतं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतवः । यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा मङ्गवोऽथ
पौष्णो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्नोऽथ शरदौ देवास्तमेत्यथ
हेमन्तः^(१) इति । एवं पञ्चदशमुहूर्त्तममितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे
क्रियमाणं त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काष्ठा भवन्ति ।
अत्र यद्यपि तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधोनेत्यनन्तरमेवास्त्रायनस्याधा-
नमम्बन्धो मध्यन्दिनविधिः । शेषभूतया पञ्चधा विभागः श्रूयते ।
तथाहि प्रातरादिर्विहितैः कर्मभिर्गाकाङ्क्षित-स्वकास्तपरिमाणज्ञाप-

(१) शतपथब्राह्मणे — काण्ड० २, अध्या० २, प्रपा० ९, सू० ८ ।

कतयोपजीव्यमानः सर्वकाममन्वितां लभते । अतएवायन्त्रिमुह-
र्त्तपरिमाणवयवः पञ्चधा विभागः साधारणेनैव दृश्यते ।

तथा च प्रभामखण्डे ।

मुहर्त्तचितयं प्रातस्तावानेव च मङ्गवः ।

मध्याह्निस्त्रिमुहर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।

मायाह्निस्त्रिमुहर्त्तोऽथ सर्वकर्मवद्दिष्ट इति ॥

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यादित्यान्मुहर्त्तस्त्रय एव च ।

प्रातस्तु स सृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

मङ्गवस्त्रिमुहर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समस्ततः ।

ततस्तयो मुहर्त्ताश्च त्वपराह्णो विशिष्यते ॥

पञ्चमोऽपि दिनांशो यः स मायाह्न इति सृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तन् कुर्याद्विचक्षण इति ॥

उदयमानस्य भास्वनण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानः प्रथमोपलम्भ-
योग्यभागो 'लेखा' । 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच लेखा-
प्रभृत्यादित्योदयादारभ्य ये तत्र मुहर्त्तास्तं प्रातःमंज्रा भवन्तीत्युक्तं
भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यादित्ये त्रिमुहर्त्तात्यन्तं तु वै ।

प्रातस्ततः सृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम इति ॥

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथाक्रेषु
त्रिमुहर्त्तपरिमितेषु कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चमिताः पूर्वार्हादिकालाः कन्या एवोच्य-
न्ते । तत्र द्विधाहर्षिभागे भास्वन्मण्डलार्द्धांशनिरीक्षणदारभ्याष्टम-
मुहूर्त्त-पूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः पूर्वार्हः । त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात्
प्रभृति पञ्चमुहूर्त्तावमानावधिः । चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठ-
मुहूर्त्ततृतीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तृदया-
दारभ्य षण्मुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्वार्हत्वं वक्तव्यं । तदा हि
योगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्वार्हशब्दस्यार्था वाच्यः । यद्यपि
दिनाद्यस्य मुहूर्त्तषट्कस्य प्रातःमङ्गवात्मकमंज्ञादयावरेधाऽस्ति तथा-
प्यमौ नियोगविरोधीति न पूर्वार्हमंज्ञानिवेशपरिपन्थितां प्रति-
पद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वार्हविवेकः ।

अथ मध्याह्नकन्याः ।

द्विधाविभागे दिवसस्य मध्यमक्षणादभयता मध्याह्नविहितकर्म-
प्रयोगपर्याप्तो मध्याह्नः । न चात्र विरुद्धमंज्ञान्तरनिवेशोऽप्यभ्युपेयः ।
त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावमानावधिर्मध्याह्नः ।
चतुर्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादेऽन्तर्गार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्त-
द्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तु षष्ठमुहूर्त्तादा-
रभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्नकन्याः ।

द्विधा विभागे अष्टममुहूर्त्तान्तर्गार्द्धादारभ्य पश्चिममन्ध्याग्न्यपर्य-

न्तोऽपराहः । त्रिधा विभागे त्रैकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिमसम्य्याप-
र्यन्तः । चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादश-
मुहूर्त्ताद्यपादावमानपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य
द्वादशमुहूर्त्तावमानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ मायाह्नकल्पाः ।

अथ मायङ्गालो द्विधा त्रिधा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोग-
पर्याप्ताऽस्तमयात्पूर्वं कल्पनीयः । चतुर्द्धा तु विभागे द्वादशमुहूर्त्त-
द्वितीयपादादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः । पञ्चधा विभागे त्रयोदश-
मुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयं मायाह्न इति ।

एते च पूर्वोक्तादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं
गच्छाः । प्राशस्त्यतारतम्यक्रमेण च यो यं कालमपेक्ष्य सृष्टः स
तस्मात् प्रशस्ततरः । महावधिवचनेन महतः कालस्य पूर्वोक्तत्वे प्रमिते
तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्वोक्तत्वं । यथा हिमवत्कुहरादारभ्य
पूर्वममुद्रमौस्रो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव
तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वं । कथमन्यथा गङ्गायां स्नानं
कुर्यादपराह्णे पितृयज्ञमाचरेदिति विहितस्य तदेकदेशेऽनुष्ठाने विधिः
मिद्धिर्दृश्यते च । केचित्समुदायतदेकदेशयोः साधारणशब्दाः ।
यद्वक्तव्यमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दे यथेष्ट्यते ।

संसर्गिद्रव्यरूपत्वात्कुक्कं वाक्यं पदं तथेति ॥

अतोऽवान्तगावधिवचन-प्रमितपूर्वाल्लैकदेशान्तरनिवर्त्तकत्वेन वा
स्वाभिधेयस्यापि प्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन चार्थवत्त्वं वक्तव्यम् । तच्चाद्ये
पक्षे महावधिवचनानर्थक्यबाधौ स्यातां । अतोऽवान्तगावधिवचनं
प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चीयते ।

अथ कुतपकालाः ।

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथ्वीः, तर्हि, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्वकीयैः करैः,
‘कार्त्स्न्येन’ समयां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, स कालः
कुतपो ज्ञेयः । तदनेन कुतपशब्दनिर्वचनं कृतं । निरूपितश्च कुत-
पोऽयमिति । सर्वच्छायामङ्गोचादिवममथ एव हि सूर्यः क्षत्रां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवममथः कुतप इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति ।
स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पमनुमन्त्राद्योपचारवृत्त्या क्षणशब्देनोक्तः ।

उक्तं हि वायुपुराणे एव ।

मुहूर्त्तात् मन्त्रमादृष्टं मुहूर्त्ताश्रवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अङ्गोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपपदशक्यमध्याह्नवाच्यवस्यितत्वात् पृथक्कर्तुं-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहेतुं लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रुष्याय्यतिथयोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नः मर्च्यते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभामखण्डे ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भितमित्याहुस्तस्य मन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्य कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकिना तु तथान्यः कालकम्बल इति पठितं ।

इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्लादिकालानां पार्वणादिषु आह्वेषु विनियोगः कथ्यते ।

तथाह शतातपः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ।

मनुष्याह ।

पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ।

एकोदिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकमिति ॥

आह मार्कण्डेयपुराणे ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न सङ्गयेदिति ॥

अथ शुक्लपक्षे पूर्वाह्नान्तर्गते कुतपपूर्वाह्णं एव पार्वणमेकोदिष्टं
वा श्राद्धमागन्मणीयं । कृष्णपक्षे त्वपराह्नान्तर्गते कुतपोत्तराह्णं एव ।

एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य पूर्वार्द्धमेकोद्दिष्टे तु परार्द्धं प्रापयितुं ।
 वैपरीत्येन हि पूर्वोपरार्द्धयोः मध्याह्नापरार्द्धौ विध्यन्तरादेव प्राप्तः ।
 अथवा गुरुपक्षस्यत्यनेन तत्पक्षविहितं दैविकं आहुमुपलक्ष्य
 पूर्वार्द्धो विधीयते । कृष्णपक्षेत्यनेन पैतृकमुपलक्ष्यापरार्द्ध इति ।
 एवञ्च विध्यन्तराविरोधेनैव सत्याहुतौ मध्याह्नापरार्द्धौ च बाधितौ
 न भविष्यतः । तत्रापरार्द्धस्य तावद्विनियोगो विविच्यते ।

शातातपः ।

दर्शआहुन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्त्तितं ।

अपरार्द्धं पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यत इति ॥

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहिताग्निकर्तृकं स्वीगृहादिकर्तृकं वा
 दर्शआहुं तत्रामावास्यायामपरार्द्धं पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
 सुत्रकारोक्तापरार्द्धकालानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञोत्तरकालत्वं विधेः, तदनु-
 सारेणैव त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीयभागा यथा लाभमामन्थं यावत् ।
 तथाचाह मनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं तीर्णे राज्ञि शस्यते ।

वामस्य तृतीयंऽंशं नातिमन्थ्याममौपत इति ॥

तथा ।

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मामानुसामिकमिति ॥

नक्षैतद्वक्तव्यम् । “पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुचये सदा” इति मत्स्यपुराण-
 वचनात्पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पणाख्यपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यकस्य न

पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमिति । तदनुरोधेनापराह्णग्रहणमिति ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवस्य साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यान्ततोऽम्नाहार्यकं बुध इति ॥

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शश्राद्धस्य पितृयज्ञस्य
समाप्त्यनुम ए नातिसन्ध्यासामीप्यपर्यन्तो वामरस्य तृतीयांशो
याह्यः ।

इत्यपराह्णकालविनियोगः ।

अथ पूर्वार्हकालविनियोगः ।

तत्र पूर्वार्हे दैविकं श्राद्धमिति दक्षिश्राद्धाङ्गभूते पूर्वार्हे वक्त-
व्याभावादामश्राद्धाङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र चामश्राद्धन्तु पूर्वार्ह इत्ययं
पूर्वार्हविधिर्द्विजकर्तृकामश्राद्धविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामश्राद्ध-
विषयोऽपीति कश्चिन्निश्चिकाय । स हि मन्यते, उभयकर्तृकामश्राद्ध-
विषयत्वे एकत्रापराह्णस्यात्यन्तिकं बाधं कृतवान्यत्र पाक्षिकं निवेद्यमा-
मस्यैकत्र नित्यत्वमन्यत्र पाक्षिकत्वमिति वैशम्यमापद्यते ।

तथाहि ।

द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकस्यापराह्णस्यात्यन्तं बाधकृत्वा पूर्वार्हं
निवेद्येत् । पूर्वार्होपदेशो भवत्वित्युपदेशस्यादेशादलीयत्वेन ना-
तिदेशिकस्यापराह्णस्य पाक्षिकं बाधकृत्वा निवेद्येदिति । अतो शूद्रा-
मश्राद्धे तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराह्णस्य पाक्षिकं
बाधकृत्वा निवेद्येत् ।

अतोवैषम्यं । कथं पुनः द्विजामश्राद्धे अपराह्णं प्रातिद्वेषिकः,
शुद्धामश्राद्धे चैपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यं हि पार्श्वणं ब्राह्मण-
भोजनात्मकं नित्यं । तद्विजरूपकर्तव्यविषयमेव न शुद्धकर्तव्यविषयः ।
तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधानात् ।
निषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वान्नविधिरपि निविशेत् तदा शुद्ध-
विषये निषेधबाधभाषेतो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्येत ।
तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यद्ब्राह्मणं यन्मुख्यं पार्श्वणं तद्विजरूप-
कर्तव्यविषयं नित्यञ्च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकामश्रवादितिष्ठितवि-
हितमामश्राद्धं । एवं च मत्स्यपराह्णप्रभृतयः प्रकृतावपदिशमाना धर्मा
ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवापदेशतो भवितुमर्हन्ति नान्यस्य ।
द्विजकर्तव्यकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथोपदिश्य-
माना दीप्तगोयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्यापदेशतो भवन्ति । नानित्यस्यान्यस्यापि । यथा वा क्रयादयः
सोमद्रव्यभाष्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य, नानित्यस्य अन्यद्रव्यभाष्य-
स्यापि । किन्त्वनित्येऽतिदेशत एव भवन्ति । अतस्तानिहै द्विजकर्त-
व्यकामश्राद्धेऽतिदेशत एवापराह्णः । शुद्धामश्राद्धस्य तु अनेमित्तिकत्वेन
नित्यत्वादपदेशत एवापराह्ण इत्येवैपदेशिकः । पूर्वान्मन्त्रं सह तत्र
विकल्पतो द्विजामश्राद्धत्वातिदेशिकत्वेन बाधते । अतश्चायं पूर्वोक्त-
विधेः एकत्र नित्योऽन्यत्र पात्तिक इत्येवंविधवैषम्याकुलीकृतः संश्लेष-
कमेव विषयमाश्रयितुमर्हति । सचान्यस्य विकल्पदृष्टे शुद्धामश्राद्धं
परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेवाश्रयते । एवं च सति “मध्याह्नात्परतो
यस्तु कुतपः समुदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयं”

इति वचनमत्रापराङ्मानवादकं, साधारणेनैव^१ वचनेनाप्राप्यापराङ्-
लाभात् । तस्माच्छुद्रामश्राद्धं कुतपोत्तराद्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराङ् ।
द्विजामश्राद्धन्तु पूर्वार्ह इति ।

इति पूर्वार्हविनियोगः ।

अथ मध्याह्नाविनियोगः ।

तत्र चैकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नेन षष्ठोपक्रमाः
पञ्च मूहर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतपस्यातिप्राशस्त्यात्
प्रयत्नेन कुतपेन आङ्गारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दौभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विनिश्च्यते ॥

यथा कुतपे आङ्गारम्भो विनिश्च्यस्तथा रोहिणे समान्तिरप्येत्याह ।

गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादारोहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्याय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

‘रोहिणं’ नवमो मूहर्त्तः । न लङ्घयेदित्येतदपि रोहिणान्तः-
समान्तिप्रशंसार्थं । न रोहिणातिक्रमनिषेधार्थं । तस्यापि मध्याह्नेना-
पराङ्त्वेन च आङ्गाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृतिमुह-
र्त्तपञ्चकस्य आङ्गाङ्गत्वमुक्तं ।

मुहर्त्तात् कुतपादूङ्घं यन्मुहर्त्तचतुष्टयं ।

मुहर्त्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमित्यत इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः । स्वधाशब्दवतः पार्वणस्यैकोद्दिष्टस्य
चायङ्गालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दीश्राद्धस्य वेति ।
तयोर्हि पूर्वार्ह-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र प्रातर्द्विनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिः पुत्रजन्मनि-
मित्तकव्यतिरिक्तद्विश्चाद्धविषयः । तस्य हि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते
मति विधानात् । तदनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनश्चानियतकालत्वे
नियतकालत्वमेवावभोयते । ननु निमित्तं विहितमपि श्राद्धं वैश्वान-
रीयस्वकालं प्रति किं नोक्तव्यते । उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि,
न त्वस्यागौचमुत्कर्षकारणं । न हि वैश्वानरीयगिरागौचदोषनिवृत्त्यर्थ-
मुज्जृम्भिता ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायं पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमागौचविनिवृत्तयः ॥

इत्यादिनिर्बन्धानुगोधादुत्कर्ष इति ।

तत्र पुत्र जाते श्राद्धं कुर्यादिति नैमित्तिकविधिनिर्णयशाल्येण निषे-
धबाधकत्वात् । अस्ति च तत्काले नास्त्यगौचमित्यवश्यमेव वचन-
प्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छ्रुत्वा लिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्रैव जायन्ते तदहर्च्यदयन्ति च ।

तस्मात् स दिवसः पुण्यः पितॄणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथं ।

कुत्रं वस्त्रञ्च माल्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यन्दहरिति ।

‘पितॄणामामोदात्’ अतिशयेन हर्षात्पत्तेः, ‘पुण्यं’ ‘पावनं’, तदहः दानादेव । पुण्यस्य स काल इत्यर्थः । अत्र पुत्रजन्मादिवसस्याशीचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्मनिमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं । नाशौचात्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि शङ्खादिवचने तदहः पुण्यमिति प्रतिभाति तथापि शुश्रुणाभ्युच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं । तथा च हारीतः ।

प्राङ्नाभ्युच्छेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति, नाभ्यामुच्छिन्नाया-
माशौचमिति । ‘संस्कारः’ जातकर्म । ‘पुण्यार्थान्’ गुडतिलतैल-
गोभूहिरण्यवस्त्रधान्यादिदानानिति ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ हृदः ।

जैमिनिरपि ।

यावत् न नश्यते नालं तावन्नाभेति सूतकं ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय आह ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमय वा नियतात्मभिः ॥

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहः । तत्र जातकर्मामआहुं
कुर्यात्, पात्राणि सहिरण्यानि वा दद्यात्, प्रजापतये नाभ्यां
क्षिन्नयामशौचं । अतो नालच्छेदात् पूर्वमेव आहुं एतच्च
नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यदाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वति दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वति स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

तथा ।

यह्णोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दूष्यति ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां सर्व्वथान्दत्तमक्षयमिति ॥

एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्ताशौचमन्निपाते सत्यपि
कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्नान्कालिकौ शुद्धिः पूर्वशाश्वतेन शुद्ध्यति ॥

‘कर्तुः’ जातकर्मकर्तुः । पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ सत्यां न

कर्मणि गृह्यो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरिदं तत्काले जातकर्मकर्तुर-
नुपपन्नः शवाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात्तदा सूतकानन्तरं
कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु स्वकालात् परिभ्रष्टमिदं
किमिति कालान्तरे कर्तव्यं । न ह्युपरागादिकर्माणि निमित्तबन्धनानि
कर्माणि वा तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । मत्यमवे । इदन्तु वचनात्
क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्माक्षरे ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिरिति ॥

तत्राशौचोपरमोऽप्यस्य कालः । स तु नालच्छेदपूर्वकालामश-
बनिबन्धनः । इत्येतत् कुतः । वैजवापायनतचनाद् ब्रूमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादत्तौतकालश्च दत्तौत सूतके भवेदिति ॥

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालाः ।

तत्र व्याघ्रपाद आह ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोऽन्यत्र सूतके ।

श्रातकर्मणि तत्कालं स्नानं श्राद्धमवाप्नुयात् ॥

राहसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं श्राद्धादिकर्म न कुर्वीत ।
श्रातन्तु दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नात्वा मद्य एव कुर्यादित्यपरार्कः ।
स हि जननाशौचे राहसूतचन्द्रार्कमाज्ञात्पूर्वकाले च मृते सूतक-
शब्दप्रयोगोऽस्तौत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् । अन्यथैवं व्याचक्षते । सूतके

जन्माशौचे सर्वकर्मत्यागः कर्त्तव्यः । “म च राहोऽन्यत्र” म च
राहुदर्शननिमित्तात्मककर्माणि विहायेत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने
जन्ममरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने तु जन्माशौच आहु न कर्त्तव्यमिति
मिदं भवति । कर्मशब्दश्च प्रतपिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मोपपद्यते ।
तथा च पैठानमिः ।

दानं प्रतिग्रहो ह्येवमः स्वाध्यायः पिण्डकर्म च ।

प्रतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्त्तयदिति ॥

मनुशातातपे ।

रात्रौ आहु न कुर्वति रात्रौ कोर्त्तता हि मा ।

मन्ध्ययोरुभयोश्चैव ^(१) मुख्यं चेवाचिरोदित इति ॥

रक्षोभिः अस्याञ्जर्गन्ति बलवन्ति वा भवन्तीति रात्रौ कर्त्तव्यते ।
तस्मात् ‘र रक्षोभिः आहुमवलुप्यते । पृथ्वीपरयोरापि मन्ध्ययोः
आहु न कर्त्तव्यं ।

मन्ध्ययोःमानन् याजवल्क्य आह ।

यदयानं प्राक्तनो मन्ध्या मुहूर्त्तदयमुच्यते ।

मा च मन्ध्या विघटिका अस्मादुपरि भास्यते इति ॥

मुख्यं चेवाचिरोदित इति यदुक्तं तसमन्ध्यासमापकालसोपनिषत् ।
तेनास्ममयमन्ध्यासमापोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातःकालो दित
पूर्वमन्ध्या-तस्मापकालयोः प्रसक्तोऽर्द्धिआहुं निषिध्यते । अपरान्न-
विहितञ्च पार्श्वणं पश्चिममन्ध्या-तस्मापकालोऽयं प्रसक्तो निषिध्यते ।
मथममन्ध्या-तस्मापकालयोस्तु कुतपत्वाच्च कर्त्तव्यविषयः ।

(१) मन्ध्ययोरुभयोर्वाप्यति म०

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वति पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः आर्द्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासमीप्यनिषेधे सायङ्कालात् पूर्वं आद्वारम्भसमाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीप्यतिरिक्तः सायङ्कालः सोऽनुज्ञातो भवति ।

यत्तु “सायाह्ने त्रिमुहूर्तस्तु सर्वकर्मबहिष्कृतः” इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते आर्द्धं यः कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेदिति च ॥

बौधायनवचनं ।

दिवसस्थान्तिमे भागे मन्द्रीभूते दिवाकरे ।

आसुरन्तद्भवेच्छार्द्धं पितृणां नोपतिष्ठत इति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदौपराणे ।

तिथिप्रान्तं सुग्राह्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

“पूर्वाह्निकासु चेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेत्” । इति हारी-
तवचनं तत् सायङ्कालात् पूर्वमेव आद्वारम्भसमाप्तिसमर्थं प्रत्येव ।

आह व्याघ्रपात् ।

विधिज्ञः अद्भयोपेतः सम्पक् पात्रे नियोजकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति ॥

‘रात्रिः’ सन्ध्या । सन्ध्यातत्समीपकालनिषेधस्यापवादमाह
विष्णुः ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आह्वं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राजदर्शनमिति ॥

‘राजदर्शनं’ चन्द्रोपरागः ।

इति निषिद्धकालाः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षश्रावसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् ।

आश्रावमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ॥

श्राधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।

आश्रावविनिवृत्तौ चेत् पुनः संष्क्रियते मृतः ॥

संश्रद्धैव दिनं याज्ञमूर्द्धं संवत्सराद्यदि ।

प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।

रुष्णापक्षस्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥

इह द्विविधः प्रेतसंस्कारः । एकः प्रत्यक्षशरीरस्य । प्रतिकृतेरपरः ।

तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षानवकाशः । प्रतिकृति-

(१) सम्पक् पात्रेऽभियोजक इति ख० ।

संस्कारस्य तु त्रयः कालाः । आशौचमध्ये, संवत्सरादह्नि-
येति । तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः सति सम्भवे वक्ष्यमाणति-
थिनक्षत्रादिवर्जिते काले विधीयः । यदा त्वशौचादह्निः संवत्सरमध्ये
प्रतिकृतिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकालशोधनमवश्यं कार्यं ।
संवत्सरादहिरपि क्रियमाणे तस्मिन् शोधनीय एव कालः । किन्तु
तत्रोत्तरायण-कृष्णपक्षौ सम्याद्यमानौ गुणोत्तरौ भवतः । दिनक्षय-
दिनन्तु सर्वत्र वज्रनीयं ।

मरौचिः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

तत्र आर्द्रं न कुर्वीति गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठ्येकादशी च नन्दा । 'भार्गवदिनं' गुरुवारः । छत्ति-
का-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वभाद्रपदाख्यानि
नक्षत्राणि 'त्रिपुष्कराणि । आर्द्रशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
नन्दादिस्त्रय मध्ये दृष्टतमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवान्धां मृगेर्दिने ।

नभस्यस्य चतुर्दश्यां छत्तिकाम त्रिपुष्करे ॥

अत्र आर्द्रं न कुर्वीतित्यनुषङ्गः । सिनीवान्धां मृगेर्दिन इति
सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रंथे च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र आह्नकर्तुः । 'प्रौष्ठपदयोः' भाद्रपदादये । 'आ-
ग्रेयं' कृत्तिका । 'दारुणानि' आर्द्रा-श्लेषा-ज्येष्ठा-मूलानि । जन्मनक्ष-
त्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशच्च 'प्रत्यगं' ।

ज्योतिःपराशरः ।

माधारणध्रुवोद्यमैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथञ्चित्
पुष्करे यमलाधिष्ठे च ।

'माधारणे' कृत्तिकाविशाखे । 'ध्रुवाणि' उत्तरात्रयं रोहिण्यश्च ।
'उग्राणि' पूर्वात्रयं भरणी मघा च । 'मैत्राणि' मृग-विश्वानुषा-
रेवत्यः । त्रिपुष्कराण्युक्तानि । 'यमलाधिष्ठ' धनिष्ठा । मृग-चित्र-
योर्मैत्रेषु उक्तत्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं त्रयोपाते वैधृतं परिधिं तथा ॥

करणे विष्टिमंजं च शनैश्चरदिनेषु च ।

त्रयोदश्यां विंशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥

उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकानविंशञ्चति जन्मतारात्रयं ।

आह्न काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च ।

प्रेतकृत्यंऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यञ्च पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुषाधा पुनर्वसुः ।

हे आषाढे विशाखा च भाति द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चिदुष्टानि वर्जयेत्सति सम्भवे ॥

तदेवमेषु प्रेतकृत्यमात्रस्य प्रतिषेधे प्राप्ते कचिदपवादमाह
गोभिलः ।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एकादशप्रभृतिषु नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘त्रिजन्मानि’ जन्मतागात्रयं ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य भ्रातादृग्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नक्षत्रतिथिवागादि शोघनीयं न किञ्चन ॥

युगमन्वादिमङ्कान्तिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र न नक्षत्रादिशोघनं ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालाः ।

तत्राह पुनस्त्यः ।

अयनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्वसु पिण्डनिर्व्वपणादृते इति ॥

एतेषु कालेषु आर्द्धं ‘पिण्डनिर्व्वपणादृते’ पिण्डदानं विना कर्त्तव्य-
मिति ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आर्द्धं कार्य्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र सङ्क्रान्तिस्थित्यनेनैवायनादौनामपि लाभे पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । सङ्क्रान्तिविधिने-

त्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं सर्व-
युगाद्युपलक्षणं । युगादिषु च सर्वस्वस्थितिः पुनस्त्यवचनात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

अयनद्वितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।
सङ्क्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥
वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य तु ।
आहुं कार्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥
त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।
आहुं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥
यदा च ओत्रियाऽभ्येति गेहं वेदविदमिवित् ।
तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहुं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवतो विषुवच्छाद्धान् उत्तमं’ अष्टं । ओत्रियागमननिमित्तक-
मपि आहुं प्रायःपाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।
वृहत्पाराशरः ।

युगादिषु मघायाञ्च विषुवत्ययने तथा ।
भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्व्वपणं न हि ॥
मघायुक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामधिकृत्य देवापुराणे ।
तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
अष्टे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत् ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, ‘पितृदेवते’ अष्टे’ म-
घानक्षत्रे जाते सति, ‘महती’ आहुलक्षणा पूजा कर्त्तव्या । स तु कर्त्ता
‘ज्येष्ठपुत्रवान्’ जीवत्प्रथमपुत्रसंज्ञकेत् तर्हि तत्र आहुं कुर्व्वम् पिण्ड-

प्रदानं वर्जयेत् । पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । ज्येष्ठपुत्रीत्यनेन
मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य उभयसमवायकालिकस्य च
पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकत्वलक्षणो दोषः सूचितः ।
तत्र च महाभारते ।

सङ्क्रान्तावुपवासेन^(१) पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिःपाराशरः ।

विवाहे विहिते मामांस्यजेयुर्द्वादशैव हि ।

सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ।

अस्यापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।

कृतोद्वाहेऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सदेति^(२) ॥

वृद्धशतातपः ।

पिण्डनिर्व्वपणरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरंस्तु न क्षुण्यते ।

अक्षय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथास्थितम् ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालाः ॥

अत्रेदं विचार्यते । सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपञ्चमा-
वास्याष्टका-व्यतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-युगमनुकन्यादि-गजच्छायादि-

(१) संक्रान्तावुपरागेणेति ग० ।

(२) सत इति ख० ।

युक्तानि आहुतानि प्रतिकालं भिद्यन्ते न वेति तदर्थमिदं विचार्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मात्पत्तिविधय उतोत्पन्ने कर्मणि कालस्य विधय इति । तत्र यद्यपि गुणविधाने भावार्थे विधिः वाक्यार्थविधिश्चापाद्यते तथापि विशेषणे विधिशक्तिसंक्रमात् लाघवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेदमापादयन्ति । अतः कर्मक्याद्युगपद्भावविष्वपि वैकल्पिकेषु क्वचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन् । कुतस्तु युगपद्भावविषु पृथगनुष्ठानमिति कालममवाये सङ्गदेकमेव आहुं कर्त्तव्यमिति । नहि कस्यचित्कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः सम्भता । या तु मायंप्रातरादिकालानुरोधेन होमावृत्तिः सा तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्त्येति ।

अत्रोच्यते । यत्र शुद्धोत्पत्तिः सन्निधावस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावादगत्या विशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायान्तु सर्वत्र विशिष्टविधिर्नोपेन क्वचिदुणाद्भेदः स्यात् । अतो विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं आहुभेदः । निमित्तत्वाच्चोपरागादीनान्त्वेदे स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् ।

अयं दानो कालममवाये निमित्तममवाये च सन्दिह्यते । किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानां आहुतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयमुत सर्वाणि पृथक् पृथक् । अथ तत्त्वेणेति । तत्रैकदिनेऽनेक-आहुनिषेधात् किञ्चिदेकमेवेति प्राप्त उच्यते ।

एककाले गतासुनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तत्त्वेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति भगुणा समानेऽप्यहनि नानानिमित्तानामनेकेषां^(१) आहुतानामनुष्ठानस्योक्तत्वात् “दादशाहः प्रशस्यते” इत्यादौ नानानिमित्तकानां प्रेतआहुतानामेकस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठानस्य व्युत्पादितत्वात् “नैकः आहुद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्” इति अस्य निषेधस्य अहुतजडारभ्यमाणैकनिमित्तआहुद्वयविषयत्वे स्थिते सर्वाण्यपि पृथगनुष्ठेयानोति पक्षो गृह्यते । यत्तु देशकालकर्त्तव्यादिशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादियागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं तदेकप्रयोगविधिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वपि । यस्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्नित्यापूर्वप्रसङ्ग उक्तः सोऽपि कर्मैक्ये वक्तुमुचितः । यावेव ह्याग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्था तावेव नित्यापूर्वार्था उत्पत्तिवाक्यैक्यादवगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स काम्यरूप-निमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रयः । अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमोपाधिनोऽप्यपूर्वभेदानुनिष्पादोति कृत्वा भेदलक्षणे विचारितः । ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदोपरागप्रतीतिभेदनिबन्धनो वास्तवोऽपि यागदानहोमभावनानां भेदः प्रतिपादितः । सत्यं । किन्तु प्रकृत्यर्थोपरागप्रत्यायितो भेदस्तत्र बाधकाभावाद्वास्तवोऽङ्गीकृतः । प्रकृतेस्तत्पत्तिशाल्मेकत्वापादितकर्मैक्यप्रतिरूपबाधकसङ्गावाद्वास्तवः ।

अतोऽत्र कर्मैक्यात्काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां

(१) भिन्ननिमित्तानामनेकेषामिति ग० ।

नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथक् अनुष्ठानं क्रियते । भिक्षे तु कर्मस्थान्या
पूर्वस्थान्येनामिदं स्तदर्थमन्यस्याप्यनुष्ठानमिति । अस्तु वाच कश्चिदास्तवो
ऽपि सूक्ष्मः कर्मभेदः । स तु भेदान्तरेभ्यो विलक्षणः । न स्वसा-
मान्याभ्यगतं किमप्यन्यार्थयितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते । कर्मभेदेऽपि देशकालकर्त्राद्येकत्वे सकृदनुष्ठानेन सर्व-
कर्मसिद्धिर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न गृह्यते हि तदा
विशेषः, इदं निष्पन्नं नेदमिति । अभ्युपगतञ्च यागभेदेऽपि देव-
तैक्ये तन्त्रमनुष्ठानं । साम्राज्ये स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिम-
न्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेध्यदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रति-
निमित्तं आरम्भं मनो दग्धिं चतुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ
प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सकृन्नैमित्तिकानुष्ठानमिति चैकदेशे
स्थितम् ।

अतः आहुनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये च कर्त्रैक्ये
देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावान्नन्त्रेण सर्वत्र आहुनाम्नानं कर्त्तव्यमिति ।
एवञ्च सति संक्रान्तिनिमित्तकसमवायास्थानिमित्तकं व्यतीपातनि-
मित्तकान्येतानि तन्त्रेण करिष्य इति महत्त्वं कुर्यात् ।

इति कालसमवायनिर्णयः ।

इति श्रीमहागजाधिगजश्रीमहादेवीयममलकरणाधीश्वरसकल-

विद्याविष्णुदसकलश्रीकरणाधिपतिपण्डितश्री हेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुकाल-

निरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

ब्राह्मणे भोजितः सन्नर्हति । तावत्सह्यकब्राह्मणभोजनोत्पाद्यं सूक्तं
जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । 'स्नातकः प्रीतः' भोजनेनेति शेषः । 'मङ्ग-
ल्पिनः' नानाव्रतानुष्ठानशीलाः । योगाचार्येण चेकेन तत्तुल्यतया
महतः पापभयाद्भोजयितारं 'वायते' रक्षति ।

कृष्णपुराणे ।

भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिं ।
अलाभे नैष्टिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा ॥
तस्मात् यत्नेन योगोद्धमोश्चरज्ञानतत्परं ।
भोजयेदुच्यकथ्येषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥

वायुपुराणे ।

गृहस्थानां महर्षेण वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारिमहर्षेण योगी त्रैलोक्ये विप्रियते ॥
नास्तिको वा विकर्मी वा मङ्गार्णस्तस्करोऽपि वा ।
नान्यत् कारणं दाने योगिष्वह प्रजापतिः ॥
पितरभ्यस्तु तृणान्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।
पुत्रा वाप्यथवा पौत्रा ध्यानिनं यस्तु भोजयेत् ॥

आहेशना ।

य कश्चिदपि यो वेद यागघर्मेममाश्रितः ।
सम्यगवर्णाश्रमास्तेभ्यस्तत्पात्रं परमं मनः ॥

ये सम्यगवर्णाश्रमाचाराः, 'तेभ्यः' 'तत्' पूर्वार्द्धेनेति, 'परमं पात्रं
मतं' इत्यर्थः । एतद्योगिनः प्रशंसा शान्तातपेन दृष्टतत्त्वानिति
विशेषितत्वात् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते च “ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा”
इति वृत्तस्थानामेव ज्ञानिनां ध्यानिनां भोजनीयत्वाभिधानात्
आत्मादितत्त्वपरिस्थितिः ‘ज्ञानं’ मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मानुत्तिनं ‘ध्यानं’ ।
महाभारते भगवद्गीताम् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्चाधिको मतः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुनेति ॥

इति योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणं ।

अथान्यत्र योगिनोऽतिक्रमदोषमाह ।

ह्यागलेयः ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि पूजयेत् ।

न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रतापयेत् ॥

‘गृहस्थं’ अयोगिनम् । तस्य कर्मणः फलं न लभते । तथा ‘सर्वं
गोत्रं’ सर्वानपि स्वगोत्रोद्भवान् पूर्वपुरुषान्, ‘प्रतापयेत्’ योग्यति-
कमपजनितप्रत्यवायेन दुःखिनः कुर्यादित्यर्थः ।

तथा ।

योगिनं समतिक्रम्य भोजयन्ति परस्परं ।

दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह बान्धवैः ॥

अत्र दातृभोक्तोरुभयोरपि नरकगमनं, द्वयोरपि योग्यतिवत्ता-
भिप्राये मतीति वेदितव्यं । अत आह परस्परं भोजयन्ताति ।
अयमिदानीं भोजितः सन् स्वगृहे मां भोजयिष्यति किं योगिनेत्य-
भिप्रायवान् योगिनं दाता भोजयति । भोक्तापि तथैवानुमन्दधाना
भुङ्क्ते इति । द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्रायः । यदा तु दातुरेवा-

तिष्ठसोऽभिप्रेतस्तदा न भोक्तुः प्रच्यवायः । अभिप्रायमकारेण प्रमाद-
कृते व्यतिक्रमे आदुर्वैकृत्यमात्रं, न तदा कस्यापि निरयपात इति ।
बृद्धशातातपोऽपि ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।

न तत् फलमाप्नोति स्वर्गस्यमपि पातयेत् ॥

यो गृह एव तिष्ठति न योगेऽसौ अत्र 'गृहस्थः' । 'स्वर्गस्य',
स्वर्गवर्गमिति शेषः ।

योगिनन्तु व्यतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परं ।

भोक्तारस्तु मदातारो नरके स्युः सवान्धवा इति ॥

इति योगिनेऽतिक्रमे दोषनिरूपणं ।

अथ गृहस्थादीनां योगित्वमुच्यते ।

तत्र योगो नाम मुख्यया वृत्त्या जौवपरमात्मनोरेकीभावलक्षणः
सम्बन्धः । म यद्यपि नैर्मर्गकृत्वेन सर्व्वेतेचक्षमाधारणस्तथाप्यनाद्यविद्याह-
तभेदाभामतिरस्कृतः मन्त्र संस्मृतिमताञ्जोवानां, किन्तु मुक्तानामेवास्ति ।
अस्य चोपाय आत्मतत्त्वज्ञानं । तदुपायश्च यमादिममाध्यन्तोऽष्टाङ्गोऽपि
यागः । युज्यतेऽनेन जीवः परमात्मना सहेति करणयूत्पत्तिमाश्रित्य
मुख्यया वा वृत्त्या म यागः । तदन्तो गृहस्थादयाऽपि श्रुतिसामर्थ्यात्
योगिनः । न चैतद्वक्तव्यं । सोऽपोपायत्वात् यागस्य, मुमुक्षोरेव याग-
सम्बन्धो न गृहस्थस्येति । सेव । यतो ब्रह्मतरदाषट्दृषितविषयमविरज्ज-
मानमनसो गृहस्थस्यापि सर्व्वपुरुषार्थातिशायिनि मोक्ष कामनाप-
द्यते । मत्याञ्च तस्यान्तदुपायानुष्ठानमभ्यर्थस्य विदुषो निर्व्यूढाधिकार-
तया युक्तमेव यागानुष्ठानं । सम्यगनुष्ठितयागस्य च मोक्ष इति । न च

स्वाश्रमकर्मानुष्ठानावरुद्धकालस्य गृहस्थस्य योगाभ्यासानवकाश इति वाचं । भित्तोरिव नियतकालकर्मानुष्ठानान्तर्गलेषु तस्याप्यवकाश-
सम्भवात् । न च तुरीयाश्रममप्रीचीनस्यैव योगस्य मोक्षसाधनत्वात्
गृहस्थस्यानर्थकं योगानुष्ठानं । यतः स्मरन्ति ।

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्धुक्तस्तथादौ च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति ॥

श्रूयते च गृहस्थानामेव जनक-जाबाल-वामदेव-प्रह्लादप्रभृतीनां
योगाभ्यासान्मोक्ष इति । अत्र च तत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठ
इत्यवगन्तव्यं । अनेन चार्थादात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतो यमार्दिः समाध्य-
क्तोऽष्टाङ्गोऽपि गृहस्थस्योक्तो भवति ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गृहस्था मैष्ठिकाः शान्ता वनस्था यतयोऽपि वा ।

योगिनः पर्युपासक्ते परमात्मानमात्मनीति ॥

अतो गृहस्थादयोऽपि योगिनः । एवं च सति स्वाध्यायादिगुण-
सम्पदा तुल्येषु गृहस्थादिष्वपि मध्ये ये योगिनस्तत्पुनःसरेभ्यः श्राद्धानि
देयानीति ।

अथ यतैरत्यन्तविशिष्टतया श्राद्धनियोग उच्यते ।

तत्र आह मनुः ।

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यकव्यानि देयानि^(१) सर्व्वेऽपि चतुर्व्वपि ॥

(१) हव्यानि च यथान्यायं इति क० ।

‘ज्ञाननिष्ठः’ परिग्राहकः । तस्य ह्यात्मतत्त्वज्ञाने निष्ठा प्रकर्षो भवति । ‘तपोनिष्ठः’ वानप्रस्थः । स हि तापस इत्याख्यायते । शौभे पञ्चतपास्तु स्यादिति तपोविधानात् । ‘तपःस्वाध्यायनिष्ठा.’ ब्रह्मचारिणः । ‘कर्मनिष्ठाः’ गृहस्थाः । एषामपि ‘कव्यानि’ पितृनुद्दिश्य दीयमानान्यन्नानि, ‘ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि’ तेभ्यो देयान्नात्यर्थः । प्रयत्नवचनात्तदभावे अन्येभ्योऽपि देयानि । इष्टानि चतुर्ध्वपि प्रतिष्ठाप्यानि । ‘यथान्यायं’ शास्त्रोक्तेन विधिना ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

ज्ञाननिष्ठा हि यतयस्तपोनिष्ठा वनाश्रयाः^(१) ।

कर्मनिष्ठा हि गृहिण आद्याः स्वाध्यायनिष्ठिताः ॥

‘आद्याः’ ब्रह्मचारिणः ।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानि यन्नतः ।

इयंकव्यानि देयानि सर्व्वेऽपि चतुर्ध्वपि ॥

यमस्मृति-कृष्णपुण्ययोः ।

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याद्भाति यतिर्हविः ।

फलं वेदविदान्तस्य महस्मादतिरिच्यते ॥

तस्मादद्यामने भोज्यो यजता संयतो यतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते ॥

यन्तरनभोजने दोषमाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नापि भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

(१) वनाश्रया इति ग० ।

अनिष्टमङ्गुतं तस्य हरते रत्नमाङ्गणः ॥

‘अङ्गुतमनिष्टं’ पुत्रकलत्रादिनाशरूपं, तस्य सम्बन्धितया रत्नमाङ्गणः ‘हरते’ उपाहरतोत्यर्थः ।
ब्रह्मवैवर्ते ।

यानि श्राद्धानि योगीन्द्रा यतयो ब्रह्मनिहिताः ।

अलङ्कुर्वन्ति तान्येव पितृणां तप्तये ध्रुवं ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं पञ्चतन्त्राश्रमे रतान् ।

यतीनाञ्जः स्वधा-स्वाहायोग्यान् पात्रतया बुधाः ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्तानाप्तान् ये योगिनो यतीन् ।

भोजयन्ति फलं तेषामनन्तं^(१) तत्प्रदायिनां ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यन्नतः ।

हव्यानि च यथान्यायं न मिथ्याहङ्कृतात्मसु ॥

योगाचार्यं यतिं सम्यग्यः पूजयति भक्तिः ।

स फलं समवाप्नोति वाङ्मनानुगतं बुधः ॥

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः मातादैत्यार्योऽगवित्ततः^(२) ।

अहं नागायणे ब्रह्मा यतिदेहममाश्रयः ॥

ध्यानेन मततं युक्तं सर्वमङ्गविवर्जितं ।

दैवे कार्ये^(३) च पित्र्ये च पूजेयद्धर्मरेतमं ॥

हागलेयः ।

(१) तेषामलभ्यमिति ख० ।

(२) दैत्यार्योऽगवित्तत इति ख० ।

(३) देवकार्यं इति ग० ।

गन्धमात्यफलेद्यैव^(१) भोजनैः क्षीरकृत्तैः ।
 पूजयंच^(२) यतिं श्राद्धं पितॄणां तुष्टिकारकं ॥
 ब्रह्मचारौ यतिश्चैव पूजनौयौ हि नित्यम् ।
 तत्कृतं मुक्तं यत् स्यात् तस्मात् षड्भागमाप्नुयात् ॥
 जार्यं योगस्य यज्ञस्य यतस्तस्मिंस्त्वयं स्थितं ।
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति शालयं ॥
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद् ब्रह्मचारौ यतिस्तथा ।
 स्वाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानं पवित्रेदयेत् ॥
 मतनं योगयुक्तानां वातगागतपस्विनां ।
 मर्त्याग्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमलयं ॥
 यतयं वातगागाय दत्तमन्नं स्पृजितं ।
 न क्षीयते श्रद्धया वै कल्पकोटिशतैरपि ॥

अत्र यतेः सर्वोत्तमाश्रमाश्रयत्वेन ज्ञानधानधुरीणत्वेन च भोजन-
 नौयंपु मुख्यतया सम्पादनं कर्तव्यं ।
 तथा च वायुपुराण ।

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामघभुग्भवेत् ।
 इतिरामपञ्चमान् वेदान यः पठेत् द्विजात्तमः ॥
 अनन्तरं यतेः सोऽयं नित्याकृत्या विजानता ।
 त्रिवेदोऽनन्तरस्तस्मात् द्विवेदस्तदनन्तरः ॥
 एकवेदस्ततः पश्चात् नित्याध्यायी ततः परं ।

(१) गन्धमालोपलेपश्चेति क० ।

(२) यः पूजयेदिति ख० ।

‘सर्वविप्राणां’ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां, ‘सर्वेषां’ त्रिमधुचि-
सुपर्णत्रिणाचिकेतादीनां । अय्यः मुख्यः भोक्ता यः तस्माद्वि ‘अग्रभुक्’,
न तु पूर्वकालभोजी । योद्विजमन्त्रमः सेतिहामांशतुरोवेदानधीते
सोऽयं यत्नरन्तरं पश्चान्निर्याजनीयः । एवं त्रिवेदादीनां पौर्वापर्यं ।
‘नित्याध्यायी’ अधीयमानवेदः ।

नागरखण्डे ।

आमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं स्नातकान् वा त्रिकर्मिणः ।

तदभावे गृहस्थाश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

याजनाध्यापनदानानि त्रीण्येव कर्माणि येषां ते ‘त्रिकर्मिणः’ ।

‘स्नातकाः’ वानप्रस्था इत्यर्थः ।

आह वमिष्ठः ।

पितृभ्योदद्यात् पूर्वैर्द्युर्ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान्
साधून् परिणतवयस इति ॥

‘मन्त्रिपात्य’ निमन्त्रणेन आहुक्रियामन्त्रमापाद्य ।

नारदस्मृतौ ।

यो वै यतीन्नादृत्य^(१) भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे हव्यमाप्नोति राक्षसान् ॥

यः स्वग्रामे वसतो यतीन् जानन्नपि ताननादृत्यान्यान् गृहस्थान्-
दीनेव आहुं भोजयेत् तस्य तत्सकलं आहुभोजनीयमन्नं राक्षसानेव
तर्पयति न पितृनिति । अनेन स्वग्रामे वसतो यतेः आहुं निमन्त्रणी-

(१) यतीन्नामन्त्रेति ग० ।

यत्नमुक्त । अनिमन्वितस्यापि आहुकाले भित्तार्थमागतस्य यत्नेर्भोजनीयत्वमुक्तं ।

ब्रह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भित्तार्थमागतांश्चापि काले भयमिनेन यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रमाद्य यतमानमः ॥

अत्र निमन्वितस्य यत्नेर्निमन्वणादेव द्वारदेशगतस्य चातिथित्वे-
नैव निमन्वित-ब्राह्मण-पङ्क्तिभोजनीयत्वे मिद्धे तद्गामस्यस्यैव तु
प्रमादादनिमन्वितस्य आहुकालेऽणुपस्थितस्य यतः आहु भोजनीय-
त्वार्थमिदं वचनं । वज्रवचनन्तु वज्रनामपि प्राप्त्यर्थं यतिभेदसंग्रहार्थं वा ।
यतिरूपवेशने स्थानविशेष उक्तः ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

आहुकाले यतिं प्राप्तं पितृस्थाने तु भोजयेत् ।

परिवेषयेत् तत्प्रथमं यदि वा पार्श्वतः स्थितं ॥

‘पितृस्थानं भोजयेत्’ इति प्रसूताद्देशेन त्यज्यमानाश्रं भोजितं
कुर्यादित्यर्थः^(१) । ‘परिवेषयेत् तत् प्रथमं’ इति मुख्यं पित्र्यं
कुर्यादित्यर्थः ।

पञ्चान्तरमाह ‘यदि वा पार्श्वतः स्थितं’ इति निमन्वितब्राह्मण-
पङ्क्तवृत्तिवद्वा भोजयेत् ।

अत्रेयं व्यवस्था । ब्राह्मणेषु पितृपितामहादिकल्पनात् पूर्वमागतं
यतिं पितृस्थाने भोजयेत् । पश्चादागतं तु पूर्वानुष्ठितपदार्थक्रमम-

(१) सम्मानेनात्र भोजनं कुर्यादित्यर्थः इति कचिद्धितपुस्तकगणः ।
परन्त्वयं न समीचीनः ।

कृत्वाद्यविरोधाय आर्द्धीयद्विजसन्निधावतिथिवत् भोजयेदिति ।
आर्द्धकालात् पूर्वमपि प्राप्तं सम्यक्मंप्रार्थनेन आर्द्धकालं यावदवस्थाप्य
भोजयेत् ।

आर्द्धकालागतस्य यतेः ब्रह्मचारिणश्च आर्द्धीयत्वेनातिथित्वेन वा
भोजनीयत्वमाह यमः ।

भिक्षुको ^(१) ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टं स्वतुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

भोजने फलविशेषं कारणञ्चाह क्लृप्तलेयः ।

भोजयेच्छ्रद्धाकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणं ।

विप्रानुद्गते पापात् पितृमातृगणानपि ॥

भुञ्जते यत्र तत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।

गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिं ॥

तारयन्ति च दातारं पुत्रान् दातारं पितृन्मया ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयंदाश्रमागतं ॥

ब्रह्मचारी यतियैव पक्वान्स्वामिनावुभौ ।

पचमानाः पचन्त्येते नापचः पचते पुनः ॥

ब्रह्मचार्यादिभ्यो यतेर्विशेषमाह स एव ।

ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थशतैर्गपि ।

गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥

तदेवं सति सम्भवे आर्द्धे यतयो भोजनीयाः । तेषामुल्लाम्बे

ब्रह्मचार्यादयः ।

(१) भिक्षुर्वा इति ख०

तथा च ब्रह्मवर्त्ते ।

अनाभे यतिभिन्नूणां ननम्यमपि पूजयेत् ।

तदनाभेषुदामोऽनं नैष्ठिकं संयतेन्द्रियं ॥

‘उदामोऽनः’ दातुमस्वस्थौ ।

आह शातातपः । यतोऽन् भोजयेदिति ।

तत्र विशेष उक्तः ।

ब्रह्मवर्त्ते ।

मुण्डान् जटिलकाषायान् आद्रुकाले विवर्त्तयेत् ।

शिर्यभ्यां धातुरक्तम्यग्निरुदण्डभ्यां प्रदापयेत् ॥

ते हि व्रतस्थिता नित्यं ज्ञानिना ध्यानिनस्तथा ।

देवभक्ता महात्माः पुनोऽप्युर्दशनादपि ॥

‘मुण्डाः’ शिर्यभ्यां सह मुण्डितमस्तकाः । ‘जटिलाः’ शैवपाशु-
पतकानामुखादयः । ‘काषायाः’ आश्रयादिकषायरक्तवमनाः ।

बोधायकः ।

एतान् आद्रुकाले विशेषेण वर्त्तयेत् । यं तु शिखावन्तो गैरिक-
रक्तवमनाः त्रिदण्डाश्च तेभ्यः प्रयत्नेन दद्यात् । एतेन सर्व्वाण्यपि
योगिवचनान्येतद्वर्त्तयतिविषयार्थवेति विज्ञायते ।

ननु भैक्षेण वृत्तं नित्यं नैकान्नाशी भवेद्व्रतो । भैक्षेण व्रतिनां
वृत्तिरूपवामममा स्मृतेति मनुना ब्रह्मचारिणामेकपदत्ताश्रमंजन-
निर्दिधात अष्टौ भिन्नाः समाश्रय दश द्वादश वा यतिः । अखिलाः
शाययन्ताम् ततोऽश्रयादिज्जातम दति सम्बर्त्तन यतेर्भित्ताकदम्ब-
कभोजनविधानात्तयोः कथं आद्रु भोजन ।

अत्र ब्रूमः । भित्तार्थभक्षणशक्तावनेकान्नलाभामभवे परानुग्रहार्थं च यतिरेकान्नभोजनाभ्युज्जादशनात् ।

तदाह कार्पाजिनिः ।

अशक्तोऽन्यहार्थं वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् ।

वमिष्ठोऽपि ।

ब्राह्मणकुले वा यन्नमेत तद्भुञ्जीति ।

ब्रह्मचारिणस्त्वेकान्नभोजनमगृज्जं याज्यवल्क्यः ।

ब्रह्मचर्यं स्थितो नेकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौडयन् ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्यान्नं नाश्रीयात् । ब्रह्मचारौ ब्राह्मणश्चेत्तदार्थितः सन्नैकान्नमनापद्यपि श्राद्धे भुञ्जीत । तदा व्रतपौडाकरं मधुमांसादिवर्जयित्वाश्रीयात् ।

मनुरपि ।

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्ब्रतन्तस्य न लुप्यते ।

‘देवदेवत्ये’ देविके कर्मणि, अभ्यर्थितो ब्रह्मचारौ भुङ्क्ते । भुञ्जीत कथं । ‘व्रतवत्’ व्रतयुक्तं, व्रताविरोधेन मधुमांसवर्जमित्यर्थः । ‘पित्र्ये’ पित्रदेवत्येऽपि कर्मणि, भुञ्जीत । ‘अथर्षिवत्’ मधुमांसवर्जमित्यर्थः । ‘कामं’ इच्छया । एवमस्य ब्रह्मचारिव्रतं न लुप्यते । अन्यथा लुप्यत इत्यर्थः । अतः मङ्गिरभ्यर्थ्यमानस्य तदनुग्रहमिच्छतो यतः श्राद्धे भुञ्जानस्य न प्रत्यशयो भवति । अथ वैकान्नभोजनजनितं स्वल्पतमं प्रत्यशयं प्रायश्चित्तरूपेण वर्त्तमानैः प्राणायामादिभिर्योगाङ्गै-

नाशयति । ननु तथापि आहुते भोज्यत्वेन मुख्यतया मधुमांस-
विधानात् कथं यतेर्भोजनमुपपद्यते । उच्यते । मधुमांसनियमा-
भावात् । तन्नियमे हि तदन्तरेण मुन्यन्नादिमात्रेण आहुं न मिध्येत् ।
न चैतदिष्टं । न चास्ति आहुते यतिनियमः । तन्नियमे हि यतिम-
न्तरेण आत्रियैस्त्रिणाचिकेतादिभिर्गृहस्थैः आहुं न मिध्येत् । न
चैतदपीष्टं । अतो मधुमांसवर्जिते आहुप्रयोगे यतेर्भोजनं, यतिव-
र्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं ।
मधुमांसस्य यतेश्च नित्यवदिधंरुभयावकाशार्थमगत्या पाक्षिकत्वमा-
श्रीयते । अथ कस्मान्मधुमांसवत्यापि आहुप्रयोगे मध्वादिवर्जितं
यतेर्भोजनं नाभ्युपगम्यते । निर्व्याप-पाकयोः सर्वपित्र्यत्वाविरोधा-
येति ब्रूमः ।

अथ कस्माच्छ्राद्धे यतेर्न मधुमांसभोजनं । न यतिर्मधुमांसमश्री-
यादिति निषेधादिति चेत् । तत्र । निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् कत्वर्थ-
भोजनबाधे सामर्थ्याभावात् । हिंसानिषेधस्यैव यजोयहिमाबाधः ।
ननु पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य कत्वर्थचममबाधकत्वं दृष्टं । सत्यं ।
यत् कत्वर्थपदार्थमाध्यकार्यनिष्पादकं पुरुषार्थं तत्र तदव्यवतिष्ठतं ।
न चेह कत्वर्थमधुमांसभोजनकार्ये पुरुषार्थं भोजनं निष्पादयितु-
मीष्टे । क्रतुना कर्त्तव्येन वा पदार्थेन महास्य सम्बन्धाभावात् ।
गोदोहनस्य तु पुरुषार्थस्यापि कर्त्तव्येन प्रणयनेन महाश्रयाश्रयि-
भावलक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । अथ कस्मान्न यतिर्मधुमांस-
मश्रीयादित्येष निषेधः कत्वर्थस्य आहुभोजनस्यैव न स्यात् ।
ब्रूमः । शास्त्रप्राप्तनिषेधत्वापत्तौ दुष्टं विकल्पमापादरेत् रागप्राप्तं

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं कर्त्तर्यः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतो रागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्था निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः आद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दृश्यतीति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आद्धाधिकारिकर्त्तकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आद्धनियोज्ययतिव्यापारात्मकमपीति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाक्षिप्तं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि मेषौमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतिग्रहोऽपि
 विहित एवेति न दृश्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्वस्य ओत्रिया-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते आद्धवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आद्धकर्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिभिह्वयं
 प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमज्जयन्तं पगानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशात् आद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतः आद्धीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमिति चेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आद्धप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसा-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आद्धे नियोगः ।

अथातिथेः आद्धपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं ।

बुभुक्षुमागतं आन्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाहृतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

शतान्तपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा देव्या मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

मनुष्ये ।

एकरात्रस्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं क्रत्वर्थः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतो रागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्था निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः आद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दृश्यतेति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आद्धाधिकारिकर्तृकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आद्धनियोज्ययतिव्यापारात्मकमपौति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाक्षिप्तं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि मेघौमुभयतोमुखौ वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतिग्रहेऽपि
 विहित एवेति न दृश्यते । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्वस्य ओत्रिया-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते आद्धवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आद्धकर्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिच्छत्यं
 प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमज्जयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशात् आद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतेः आङ्गीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमिति चेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधोनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् मिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुतप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसे-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहुते नियोगः ।

अथातिथेः आहुतपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालममुपस्थितं ।

बुभुनुमागतं आन्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तितो मुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाङ्गतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ज्ञातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते मोऽतिथिः स्वर्गमक्रमः ॥

मनुरपि ।

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेर्व्युदामार्थं ।

तदप्याह मनुरेव ।

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्वशूद्रौ मखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव चेति ॥

आह यमः ।

तिथिपूर्वात्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

व्रतौ यतिर्वैकरात्रं निवसन्मुच्यतेऽतिथिः ।

यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

‘तिथिः’ दौपालिका प्रतिपदादिः । ‘पूर्वाणि’ अमावास्यादीनि ।

‘उत्सवाः’ विवाहादयः । एतान्यन्त्रविशेषप्राप्तिहेतुभूतानि येन यति-
धर्मप्रवणेन सता त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः । ‘व्रतौ’ ब्रह्मचारी,
‘यतिः’ परिभ्राजकः, अनयोरेव विधिधर्मकयोरतिथिसंज्ञकत्वं, न
पुनर्गृहस्थवनस्थयोः । तयोर्भ्यागतसंज्ञकत्वमुक्तं
वायुपुराणे ।

वालखिल्यो यतिश्चैव विज्ञेयो ह्यतिथिः सदा ।

अभ्यागतः पचानः स्यादतिथिः स्यादपाचक इति ॥

‘वालखिल्यः’ ब्रह्मचारी । ‘पचानः’ पचमानः, पक्ता गृहस्थोवान-
प्रस्थश्चेत्यर्थः । द्विविधस्यातिथिः मध्याह्नागतः सायमागतश्च ।

तत्र मध्याह्नागतः ।

आदित्यपुराणे ।

मध्याह्नसमये चैव वैश्वदेवे ऋतेऽपि च ।

अतिथिश्चैव सम्प्राप्तं पांशुपादं अमातुरं ।

तं पूजयेत यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणः मदा इति ॥

मायमागतस्तु सूर्याढ्यशब्दवाच्यः ।

तमाह प्रचेताः ।

यः मायं वैश्वदेवान्ते मायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्याढ्यः सोऽतिथिः सूर्यः ॥

मायन्तनो वैश्वदेवः । नचैवं मन्त्रं माध्याह्निकमायन्तनवैश्वदेव-

काल एवागताऽतिथिः नान्यकालागत इति ।

यतोमनुराहः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः मायं सूर्याढ्यो गृहमेधना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेदिति ॥

आह याज्ञवल्क्यः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः मायमपि वाग्भृदणोदकैः ।

मायमागतोऽतिथिरन्नाभावे वाग्भृदणोदकदानतोऽपि संपूज-
नीयः । न पुनः प्रत्याख्येयः ।

अचिन्तितागतत्वादिलक्षणकस्यास्य आहुकालोपस्थितस्य नामा-
न्तरमप्युक्तं पैठीनसिना ।

कुतोऽपि आहुवेलायां ओत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनाति वै यस्मात् कुतपमंन संज्ञितः ॥

कुतोऽप्यविज्ञायमानाद्देवादागतः पुनाति आहुमित्यतिथिरेव
कुतपमंनयोच्यते ।

समानयामवासिनोऽचिन्तितागतस्याप्यतिथिसंज्ञकत्वं नास्तीत्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

नैकग्रामीणमतिथिं विद्यान्नाब्राह्मणं तथा ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं ।

आदित्यपुराणे ।

नैकग्रामीणमतिथिं कथयन्ति मनौषिणः ।

यत्तु वायुपुराणे ।

न घोरो नापि सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित् ।

नावमन् न मन्दधानो न सेवनपरोऽतिथिरिति ॥

तदतिथिवृद्धत्वे शक्त्यभावे च द्रष्टव्यं ।

यदाह शङ्खः ।

यदि वृहन्नां न शक्रयादेकस्मै शीलवते दद्यात् प्रथममुपागतः
स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मा इति । तदेवमविज्ञातगोत्रनामा ग्रामान्तरतो
ऽकस्माद्देशदेवादिकाले मैत्र्यादिमन्त्ररहितः समागतो ब्राह्मणे
ऽतिथिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं ।

इत्यतिथिस्वरूपनिरूपणं ।

अथातिथिप्रशंसा ।

शिवधर्मोत्तरे ।

अनुग्रहाय लोकानां आद्भुतप्रेक्षणाय च ।

चरन्त्यतिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतस्त्रे ॥

‘योगाः’ योगिनः ।

आदित्यपुराणे ।

तस्मात् गृहाश्रमस्यस्य नान्यद्वैतमुच्यते ।

चतेऽतिथेर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय ॥

विष्णुपुराणे ।

धाता प्रजापतिः शुक्रो वह्निर्व्यसुगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवा ब्राह्मणरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।

तस्मात् संप्राप्तमतिथिं प्रयत्नेन तु पूजयेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

मातिथेः परमो बन्धुर्विद्यते गृहमेधिनां ।

गृहानुपेत्य कृपया सन्तारयति यः कुलं ॥

मिद्धाश्चरन्ति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया ।

अगृह्णन्ति सततं धर्मिष्ठा गृहमेधिनः ॥

अतिथीनां हि रूपेण गृहाङ्गणमुपागताः ।

तस्मादतिथयो मान्वाः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥

नारदीयपुराणे ।

पुनन्ति गृहिणाङ्ग्रेहान् यदीयाः पादपांशवः ।

चालयत्यखिलं पापं यत्पादचालनोदकं ॥

सत्कृतिः प्रणतिर्येषां यज्ञादपि विद्विष्यते ।

येषामन्त्रोदकं दत्तं तोरयत्यखिलं कुलं ॥

अतिथिभ्यः परन्तेभ्यः किमस्ति भुवनत्रये ।

देवानामभिवन्द्याः स्युर्दूरादतिथयः शुभाः ।

किं पुनः कर्मनिष्ठानां गृहस्थानां महामते ॥

कार्णाजिनिः ।

तिला रत्नं त्वसृगात् दर्भा रत्नं राक्षसात् ।

अपङ्कगात् आचियो रत्नेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥

इति अतिथिप्रशंसा ।

अथातिथिपरीक्षानिवेधः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

न पृच्छंद्वात्रचरणं स्वाध्यायञ्चापि पण्डितः ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ॥

विष्णुपुराणेऽपि ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टयु च तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरं ।

योगौन्द्रशङ्कया नित्यमतिथिं न विचारयेत् ॥

वायुपुराणेऽपि ।

अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे न परीक्षेत सदा बुधः ।

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥

ऊर्ध्वं सागरपर्यन्तां देवा योगीश्वरास्तथा ।

नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण लीलया ॥

नारसिंहपुराणे ।

न परैस्तेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
 न शीलं न च देशादीनतिथेरागतस्य हि ॥
 कुरूपं वा सुकूपं वा कुचेलं वा सुवाससं ।
 विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाथ निर्गुणं ॥
 मन्येत विष्णुमेवैतं साक्षान्नागायणं हरिं ।
 अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ।

वायुपुराणे ।

अतिथिं ह्यागतं दृष्ट्वा द्वेष्टं बन्धुमिवागतं ।
 यादृशन्तादृशं वापि विचिकित्सेन्न जातुचित् ॥
 न हि विद्यादयस्मिन् पुण्यताहेतवः स्मृताः ।
 केवलेनातिथित्वेन न भवेत् पङ्क्तिपावनः ॥
 अनुग्रहार्थिलोकानां महात्मानो महीमिमां ।
 वरन्त्यतिथयो भूत्वा न विचार्यास्ततस्तु ते ॥
 गुणागुणविचारेण भवन्त्येतेऽवमानिताः ।
 निर्दहत्याशु गृहिणं तादृशेष्ववमानना ।
 अतोतिथेर्न कर्त्तव्या कापि चर्या कदाचन ॥

इत्यतिथिपरौक्षान्निषेधः ।

अथातिथिपूजाविधिः ।

तत्र मनः ।

सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकं ।

अन्नञ्चैव यथाशक्ति मत्कृत्य विधिपूर्वकं ॥

चारीतोऽप्याह ।

तस्य स्वागतमर्थं पाद्यमाचमनीयमासनं प्रदद्यादिति ।
पराञ्चरोऽपि ।

अतिथिं तच्च सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥
अद्भुता च तथाम्नेन प्रियप्रश्नादरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

यमस्तनौ ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च सृनृतां ।
उत्थाय चासनं दद्यात् स धर्मः पञ्चलक्षणः ॥
उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयः ।

अतएवापस्तम्बः ।

ब्राह्मणायानधीयात्रायामनमन्नुदकमिति देयं । न प्रत्युत्तिष्ठेद-
भिवादनीये चोत्तिष्ठेदभिवादयेदिति ।

आदित्यपुराणे ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्यात् वाचन्दद्याच्च सृनृतां ।
अनुब्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्त्रं प्रतिश्रयं ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
येन येन च तुल्येन नित्यमेव यथातिथिः ।
अन्नात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥

शिवधर्मोत्तरे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

स्वागतासनपाद्यार्घ्यस्नानाश्रयनादिभिः ॥

वायुपुराणे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताचक्षिः ।

पूजयेच्चार्घ्यपाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥

पिपामिताय आन्ताय संस्नाताय बुभुक्षिने ।

तस्मै मल्लय्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥

न वक्तव्यं मदा विप्रं क्षुधिते नास्ति किञ्चन ।

तस्मै मल्लय्य द्यादद्यादपूर्व्यायज्ञ उच्यते ॥

हीनेऽन्तमातिथिसमवाये पूजाप्रकारमाह मनुः ।

आमनावमयो शय्यामनुब्रज्यामुपामनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे सममिति ॥

एकपङ्क्त्यपविष्टानामेषाम्भोजने तु वैषम्यं निराकरोति शारीरतः ।

विद्यातपोधिकानाञ्च प्रयमाषणमुच्यते ।

पङ्क्तौ सहस्रितानान्तु भोजनादि समं स्मृतमिति ॥

वैषम्ये दाषमाह वमिष्ठः ।

यद्येकपङ्क्तौ विषमन्ददाति

स्नेहाह्नयाद्वा यदि वार्यहेताः ।

वेदेषु दृष्टां ऋषिभिश्च गौतां

तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

‘विषमं’ एकस्योत्तममन्यस्य हीनमित्यर्थः ।

इत्यतिथिपूजाविधिः ।

अथातिथिपूजाफलं ।

तत्राह मनुः ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तं वा दृष्टमागतं ।
सदृशं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि ।

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

अतिथिः पूजितो यस्तु ध्यायते मनसा शुभं ।
तत्तु क्रतुशतेनापि फलमाङ्गर्हनीषिणः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि दत्त्वातिथये^(१) ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥

त्रिवरहस्ये ।

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं^(२) ।
स याति ब्रह्मसालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अथ महाभारतेऽतिथिधर्मेण वा जयलुब्धकायाविद्यमानान्नतया
अन्नरीरायोग्यश्चातिथ्यं चिकीर्षतः कपोतकस्य वाक्यं ।

देवतानामृषीणाञ्च संवादिषु पुनः पुनः ।
श्रुतपूर्वा मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥
सुदूरादाशया प्राप्तः लुप्तृषाश्रमकर्षितः ।

(१) अन्नं दत्त्वा त्वतिथये इति ग० ।

(२) अतिथिभ्यश्च संस्कृतमिति ख० ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यक् स तपः क्रतुरेव सः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सततमिह नरोयः पूजनञ्चातिथीनां
जलहणमृदादेः सार्वज्ञिविदधात् ।
सुरसमितिषु पूज्यो देवतानां सदा स्याद्
भवति च नरलोके जायमानः समृद्धः ॥

इत्यतिथिपूजाफलं ।

अथातिथ्यमकुर्वतादोषः कथ्यते ।

तत्र व्यासः ।

पथि आन्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासिनं ।

यो न पूजयते भक्त्या तमाञ्ज्रर्ध्रघातकं ॥

अथस्र ब्रह्महत्यातुल्यः प्रत्यवायः सत्यां शकावत्यन्तपापौभृतस्या-
तिथ्येगतिक्रमे विज्ञेयः ।

तथा आदित्यपुराणे ।

पाचस्वतिथिमामाद्य शौलाब्धं यो न पूजयेत् ।

आदत्ते सुकृतं तस्य पातकञ्च प्रयच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते न कश्चिदवमानयेत् ।

आदाय सुकृतं याति भग्नाश्वत्तिथिर्गतः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

‘तस्य’ गृहमेधिनाः, स्वकीयं दुष्कृतं दत्त्वा तदीयं पुण्यमादाय
गच्छति ।

देवलोऽपि ।

अतिथिर्गृहमभेत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

अमंलतनिराशस्य स सद्यो हन्ति सत्कुलं ॥

आह मनुः ।

आमनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिदसेद्वेष्टे शक्तितानार्चिताऽतिथिः ॥

मनु-विष्णु-शातातपाः ।

येषामनश्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्गलमश्नत्वं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।

न तस्य पितरो देवाः ह्यं कथ्यन्ते भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य वै घामे भिक्त्वाणः प्रयत्नतः ।

स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि आकम्पयानस्य शिलोऽङ्गेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योद्रे विमुखे गते ॥

इत्यातिथ्यमकुर्वन्तो दोषनिरूपणं ।

अथ आद्रुकालागतस्यातिथेः आद्रुषक्कौ भोजनीयत्वमुच्यते ।

तत्राह मनुः ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः श्रुतः प्रतिपूजयेत् ॥

तत्कास्मागतं भिक्षुकं ब्राह्मणं भोजयेत् ब्राह्मणानुमतेन ।

यमोऽपि ।

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेऽथवाप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं द्विजोत्तमं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

योगिनो विविधैः रूपैर्भवन्तोऽप्युपकारिणः ।

भ्रमन्तः पृथिवीमन्तामविज्ञातस्वरूपिणः ॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं आहुकालेऽतिथिं बुधः ।

आहुक्रियाफलं हन्ति द्विजं द्रोऽपूजितोऽतिथिः ॥

अप्यभ्यर्चने दोषमाह स्मृतातपः ।

अतिथिर्यस्य नास्माति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतवत्तविहीनैश्च भुक्तमशोचयेत् यत् ॥

एवंविधआहुकर्तुः प्रत्यवायो भवतीत्युक्तं ।

वायुपुराणे ।

यस्तु आहुंतिथिं प्राप्तं दैवे वाण्यन्नमन्यते ।

तं वै देवा निरुच्छन्ति हतो यदन्नं परावसुः ॥

सर्वस्वेनापि तस्माद्धि पूजयेदतिथिं बुधः ।

वानप्रस्थगृहस्थौ च सतामभ्यागतौ तथा ।

कालागतौ यतिर्ब्रह्मचारी वातिथिमंशकः ॥

तमवश्यं आद्धे पूजयेत् । यतस्तस्यापूजितारं आद्धकर्त्तारं देवाः स्वर्गाप्तोकात् 'निरस्यन्ति' अपनुदन्ति । यथा होता होतावदन उपविशन्निरस्तः परावसुरितिमन्त्रेणासुरविशेषं परावसुन्निरस्यति । अवज्ञातातिथिके आद्धे भोक्तृणामपि प्रत्यवायं क्वागलेय-वृद्धज्ञातातपावाहतुः ।

आतिथ्यरहिते आद्धे भुञ्जते येऽवुधा दिजाः ।

यथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

लोभात् प्रमादाद्वा कथञ्चिदतिथिमवजानन्तं यजमानमतिथिधर्मापदेशेन तत्स्वीकारमकारयतां ब्राह्मणानामयं प्रत्यवायः । एतत्त्वतिथिभोजनमतिथिलक्षणलक्षित आगते सति द्रष्टव्यं, न पुनरतिथिवर्जित-आद्धकरणे दोषश्रवणादनपस्थितेऽपि तस्मिन् कथमप्यतिथित्वेन परिकल्प्याप्यनुष्ठेयं । स्वयं परिकल्पितस्य तत्त्वत्वेनातिथित्वाभावात् ।

अतिथिस्वरहितानान्तु, त्रिविधादीनां दूरदेशतत्कालागतत्वादिमातिथिसमानधर्मेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं भोजनीयत्वमाह मनुः ।

यदि त्वतिथिधर्मेण त्रिविधो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥

अत्र कामशब्दग्रहणात् भोजनं तेषामनावश्यकमिति गम्यते । यस्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां दयं शक्त्यानुपूर्वशः" इति त्रिष्णुपुराणे अतिथिधर्मेण सहागतानां ब्राह्मणत्रिविधवैश्यानां ब्राह्मणक्रमेणैकपङ्क्त्याबेबोपवेशनं कारयित्वा भोजनं दातव्यमिति प्रतिभाति तच्छ्राद्धव्यतिरिक्तविषयमेवेति वेदितव्यं । अब्राह्मणानां आद्धेऽप्यभावात्

यच्च पुराणे, “शेषान् विज्ञानुसारेण भोजयेदन्यवेष्मनि” इति वेष्मा-
न्तरं निमन्त्रितान्यब्राह्मणभोजनविधावतिथेः आहुयपङ्क्तिभोजनेन
सह विरुद्धमिव प्रतिभाति तदपि तदेष्मन्वकाशलाभासम्भवविषयं
अतिथियतिरिक्तआहुत्तरकालभोजनीयब्राह्मणविषयं वा द्रष्टव्यं ।
तदाप्याद्यो यः सोऽयं आहुयब्राह्मणोच्छिष्टान्तोपकरणपत्र एव ।
पदान्तरे तु वेष्मन्वेति । अतिथिलक्षणरहितसेवान्तोकातिथिभाव-
माविष्कृत्य भोजनयाचनेन प्रकारान्तरेण आहुं विप्रकर्त्तारं प्रत्याह
दार्गीतः ।

चतुर्णां दृष्टुं हन्ति ब्राह्मणोविप्रकारकः ।

अन्नस्यान्नपतेः पङ्क्तिर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा ॥

‘भोजनाकाङ्क्षिणां’ शेषान्नभोजनीयानां, आहुं वा आहुयार्थपा-
कतर्पणीयानां पितृणामित्यर्थः ।

इत्यतिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वनिरूपणं ।

अथैवमुक्तलक्षणानां ब्राह्मणानामसम्भवे नूनगुणैरपि आहुं निर्व्व-
र्त्तयितुमनुकन्याऽभिधीयते । तत्र ज्ञानोत्कृष्टादौनुत्कृष्टतमान् द्विजा-
नभिधायाह ममः ।

एष वै प्रथमः कन्यः प्रदाने ह्ययकव्ययोः ।

अनुकन्यस्त्वयं ज्ञेयः मदा मङ्गिरनुष्ठितः ॥

‘एषः’ अनन्तरोक्तः, ‘प्रथमः’ मुख्यः, ‘कन्यः’ विधिः, ‘ह्ययकव्ययोः’
प्रदाने ‘अयं’ तु वक्तव्यमाणः, ‘अनुकन्यः’ अनु, पश्चात्कन्यनं इत्यनुकन्यः,
मुख्याभावेऽनुष्ठेयत इत्यर्थः । पूर्व्वमुत्कृष्टतमाय दयमित्युक्तं । अतः पर-
तद्भावे उत्कृष्टतमाय, तस्माद्यभावे उत्कृष्टाय, तस्माद्यभावे किञ्चि-

दृक्कृष्टाय देयमिति वक्ष्यति । तथा पूर्वमसम्बन्धिने देयमित्युक्तं ।
तदभावे सम्बन्धिभ्यो देयमित्यतः परं वक्ष्यति । स चायमनुकल्पः
सङ्गिरनुष्ठित इति प्रशंसा ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

अन्नाभं सति भित्तूणां भोजयेद्धानिनः शुभान् ।

असम्भवे तु तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।

तदभावेऽप्युदामीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

‘भित्तवः’ त्रिदण्डा यतयः, धानिनो वानप्रस्थाः ‘उदामीनः’ दातुर-
सम्बन्धी मित्रारिभावगृहस्था वा । प्रथमन्तावत् सर्वात्कृष्टत्वेन भित्तव
एव याज्ञा इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तदन्नाभं वानप्रस्थाः । तेषा-
मप्यसम्भवे वेदपारगा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । तेषामप्यभावे पङ्क्तिपात-
नत्वादिगुणयुक्तगृहस्थाः ।
ब्रह्मैवैर्त्ते ।

योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धेषु प्रयतात्मभिः ।

तदभावे वेदविदः पाठमात्रास्ततः परं ।

विनियोज्या महानेष पात्रमाध्या विधिर्मतः ॥

गृहस्थानामपि मध्ये ‘योगिनः’ ब्रह्मविदः, मुख्याः । तदभावे
‘वेदविदः’ वेदार्थज्ञाः । तेषामप्यभावे ‘पाठमात्राः’ वेदस्य पाठमात्रं
ये कुर्वन्ति ।

निहन्तकारोऽपि वेदविदां प्रशंसामाह ।

स्थाणुरयम्भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपात्रा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्थाणुर्भारहरो विप्रः पठन्नर्थं^(१) न वेत्ति यः ।

स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनं ॥

अतोविद्वत्तमाद्यैव ह्यकव्यानि दापयेत् ।

अधीतमात्रवेदन्तु तदभावे नियोजयेत् ॥

ओत्रियत्वं ओत्रियपुत्रत्वञ्चेति मिलितमुभयं श्रेष्ठहेतुतया
पूर्वमुक्तं । इदानीमन्यतःपात्रे किञ्चायमिति मंशये मनुराह ।

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥

ज्यायाममनयोर्विद्याद् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रमस्य जनार्थन्तु मन्त्रारमितरोऽर्हति ॥

एकस्य तु पिता अपठः, स्वयन्तु मातृवेदाध्यायी । इतरस्य तु
पिता वेदपारगः, स्वयन्तु अपठः । तयोः कः श्रेयानिति मंशयस्य
मिद्वान्तमाह । अनयोर्दयोरमध्ये यस्य पिता श्रोत्रियस्तं 'ज्यायामं'
आदूयाग्यं, विद्यात् । 'इतरः' स्वयमेव यः श्रोत्रियः, सोऽपि 'मन्त्र-
मपूजनार्थं' तेन ये तन्वा अधोताः तन्मन्त्रानार्थं, पूर्वाभावे 'मन्त्रारं'
आद्वे भोजनीयत्वम् अर्हति । यस्तु श्रोत्रियगोत्रप्रसूतोऽपि वृक्षहीनो
न तस्य विहिताक्रियया कुलमात्रेण श्रेष्ठः ।

तदुक्तमग्निपुराणे ।

किं कुलेन विज्ञानेन वृक्षहीनस्य देहिनः ।

कमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

जातुकर्णोऽपि ।

अपि विद्याकुलैर्युक्तान् वृत्तहीनान् द्विजाधमान् ।

अनर्हान् हव्यकव्येषु वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

यस्य तु कुले कश्चिद्गरीयान् गुणो न विज्ञायते न च कश्चिद्दो-
षोऽपि श्रूयते स्वयञ्च विद्यावृत्तसम्पन्नः सोऽपि विख्यातवंशस्य विद्व-
त्तमस्याभावे याज्ञः ।

आह मनुः ।

किं ब्राह्मणस्य पितरं किंवा पृच्छमि मातरं ।

श्रुतञ्चेदस्ति वेद्यं वा तत् मातापितरौ स्मृतौ ॥

प्रश्रवचनादेव सम्बन्धकुलदोषापरिज्ञानमवगम्यते । 'श्रुतं'
शास्त्रं, 'वेद्यं' शास्त्रावबोधं कर्म, वानुष्ठेयतया यद्यस्ति तर्हि तावेव
मातापितरौ किमस्य मातापितृविज्ञानेनेति । विद्यावृत्तयोर्वृत्तं
ज्याय इत्याह मनुः ।

गायत्रीमारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

गायन्त्रितस्तुर्वेदौ सर्वाणौ सर्वविक्रयो ॥

अन्पतरविद्योऽपि खानुष्ठाननिष्ठः श्रेष्ठः, वज्रतरविद्यो यद्येष्टचेष्टो
नेति वाक्यार्थः ।

कृत्यपुराणे ।

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।

भैरवतत्त्विकियात्रांश्च स राजन् केतनत्तमः ॥

केतने निमग्नत्वे क्षमो योग्यः 'केतनत्तमः' ।

स्कन्दपुराणे ।

मदाचारपरा नित्यं स्वल्पविद्या अपि द्विजाः ।

पितृणान्तेऽपि कुर्वन्ति तृप्तिं भुक्ताः कुलोद्भवाः ॥

कुलाचारमोपेतान् तस्माच्छाद्धे नियोजयेत् ।

ब्राह्मणान् नृपशार्दूल मन्दविद्याधरानपि ॥

ये स्वल्पदोषा अपि वज्रगुणाः, ये च निर्विद्या अपि सुखानु-
ष्ठानशीलाः, ये च मदोषा अपि प्रायश्चित्तपूतात्मानस्तेषामपि सर्व-
गुणमम्यन्नपात्रालाभेऽनुग्रह उक्तो महाभारते ।

आद्धे ये च विनिर्दिष्टाः^(१) ब्राह्मणा भरतर्षभ ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहात्पुनः ॥

चौर्यव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्यं च कर्षुकाः ।

सावित्रीज्ञाः^(२) क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥

सत्रधर्माणमप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजं ।

नन्वेव वणिजन्तात आद्धेपु परिकल्पयेत् ॥

अग्निहोत्रो च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।

अस्तेयश्रुतिभीरुश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

सावित्रीं जपते यश्च द्विकालं भरतर्षभ ।

भित्तावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

उदितास्तमिते होमो नित्यं कर्मपरायणः ।

अहिंसश्चान्यदोषयुः^(३) स राजन् केतनक्षमः ॥

(१) देवे च निर्दिष्टा इति ग० ।

(२) सविज्ञाना इति क० ।

(३) अहिंसश्चान्यदोषयुः इति ख० ।

गृहस्थवृत्तिर्यस्यापि ब्राह्मणो भरतर्षभ ।

संवृत्तिः शुद्धवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

अग्रणी कितवः स्तेनः प्राणविक्रय्यथो वणिक् ।

पश्याच्चेत् पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।

पश्यान्तपो निषेवेत स राजन् केतनक्षमः ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।

भवेत्सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ।

असम्बन्धिनां आद्वे भोजनीयत्वमभिधाय गार्हपत्याणि ।

उदासीनेष्वलक्ष्येषु भोज्याः सम्बन्धिनोऽपि हि ।

मातुलः श्यालयाज्यत्विक्शिष्याचार्यादयोऽपि च ॥

‘मातुलः’ मातुर्भाता । ‘श्यालः’ पत्नीभाता । ‘याज्यः’ यस्या-
त्विज्यं क्रियते । ‘ष्टत्विक्’ याजकः । ‘शिष्यः’ अध्याप्यः । ‘आचार्यः’
वेदाध्यापकः ।

आपस्तम्बः ।

भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदोऽपि निगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्
गुणहान्या तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः एतेनान्ते-
वासिना व्याख्याताः । ‘ब्रह्मविदः’ वेदार्थज्ञान् अध्यात्मज्ञाननिष्ठान्
वा, योन्यादिसम्बन्धरहितान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । ‘परेषां’ यो-
न्यादिसम्बन्धरहितानां, यदि वृत्तविद्यादिगुणहानिः तदा ‘समुदेतः’
सकलगुणोपेतः, सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमङ्ग पुनः व्यवहित-
सम्बन्धाः श्याल-श्वशुर-जामाह-मातुलादयः । ‘एतेन’ समुदितेन

सोदर्थेण, 'अन्तेवासिनः' समीपवासिनः, व्याख्याताः । तेन भोज-
येदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

शिष्यांस्यैके सगोत्रांसु भोजयेदूर्ध्वं चिभ्योगुणवतः ।

चण्डाद्याज्याद्यांसु द्वितीयचण्डात्समानार्थेयांसु । 'ऊर्ध्वं
त्रिभ्यः' इति मुख्यास्तयस्तावदसम्बन्धिन एव निमग्नणीयाः । अस-
म्बन्धिनस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं पक्षिपावनगुणयुक्तं शिष्यादिकं भोजयेदि-
त्यर्थः । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । सगोत्रेषु मध्ये चिभ्यः पुरुषेभ्य ऊर्ध्वं
गुणवान् भोजनीय इति ।

अत्र वसिष्ठः ।

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

'गुणवतः' गुणप्रकर्षवतः । अपिशण्डादन्तेवासिनोऽपि ।

मनुकृष्णपुराणयोः ।

मातामहं मातुलसु स्त्रस्तौयं शशुरं गुरुं ।

दौहित्रं विटपतिं वन्धुमृगिण्याज्यांसु भोजयेत् ॥

'मातामहः' मातुः पिता । 'स्त्रस्तौयः' भगिन्याः पुत्रः । 'गुरुः'
उपाध्यायः । विश्वः प्रजाया दुहितुः पतिरिति व्युत्पत्त्या 'विटपतिः'
जामाता । अतिथिर्षी विटपतिः । स हि गृहाभ्यागतः सन् प्रार्थनां
विश्वं लोकनिष्ठ इति मेधातिथिः । आहूयद्विजमसिधावतिथिर्भा-
जनीय इत्युक्तं । यदि तु आहूये भोक्ताः प्रकृष्टगुणा न स्युः आहूये
एवासौ भोजनीय इत्यनुकल्पः ।

वन्धुमातुलव्यालादिरसगोचराद्या गुणी ।

कामं आहूयेऽर्च्योन्नतं नाभिरूपमपि त्वरि ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलं ॥

‘अभिरूपमपि’ विद्वांसमपौत्यर्थः । काममित्यभिधानादनुकल्पो-
ऽयमिति गम्यते ।

आद्भुसम्यद इत्यनुवर्त्तमाने याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्त्रीयश्चलिक्जामाहयाज्यश्चश्वश्वरमातुलाः ।

चिणाचिकेतदौहिचश्रियसम्बन्धिवान्धवाः ॥

वायुपुराणे ।

मातापितृपरस्मैव स्वस्त्रीयः सामवेदवित् ।

श्चलिक्पुरोहिताचार्यमुपाध्यायश्च भोजयेत् ॥

मातुलः श्वशुरः श्यालः सम्बन्धी द्रोणपाठकः ।

एते आद्भे नियोक्तव्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

मत्स्यपुराणे ।

भोजयेच्चापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुं ।

विट्पतिमातुलवन्धुमृत्विगाचार्यश्यालकान् ॥

गुरुरत्र शिन्पादिशास्त्रोपाध्यायः ।

प्रभासखण्डे ।

दौहित्रश्चलिक्जामाहस्वस्त्रीयाः श्वशुरस्तथा ।

मातापितृपरा भोज्याः श्रियसम्बन्धिवान्धवाः ॥

चिणाचिकेतादीनभिधायोक्तं विष्णुपुराणे ।

श्चलिक्स्वस्त्रीयदौहित्रा जामाहश्चश्वश्वरास्तथा ।

मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पितृमाहस्वसुः पतिः ॥

श्रियः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ।

एतान्नियोजयेच्छाङ्गे पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।

ब्राह्मणान् पितृकुलार्थमनुकल्पेनन्तरान् ॥

पूर्वोक्तांस्त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । एतान् ऋत्वि-
गादीन् तदनन्तराननुकल्पे नियोजयेत् ।

अत्र शङ्खधरेणोक्तं ।

कुष्ठकुणित्वादिदोषरहिताः सन्धोपामनमात्रगुणा एते मातृना-
दयोऽनुकल्पतया नियोज्याः । यदि तु विदाम एते भवन्ति तदा
मुख्यकल्पत्वेनैवेति । तदेतस्याः कल्पनायाः किं मूलमिति न विद्मः ।
वयन्तु ब्रूमः । उल्लृष्टगुणोदामीनाभावे प्रतिनिधायन्ते स्वन्वते ।
प्रतिनिधाय प्रथमन्तावत् समदृष्ट एवेति तदन्तर्भेदोऽस्मदृष्ट एवेति ।
उल्लृष्टगुणोदामीनानामुल्लृष्टगुणा एव मातृनादयः समदृष्टा इति
प्रथमतः प्रतिनिधायन्ते^(१) । तदभावे मध्यमगुणाः । तेषामण्यभावे
हीनगुणा इति । एवं मतिः गुणवत्त्ववेदपारगत्वादीनि तद्विशेषणा-
न्यपि समञ्जमानि स्युः ।

ननु यद्येते प्रतिनिधायस्तर्हि सुखाभावे सादृश्यात् स्वयमेव
प्राप्यन्ति इत्यनुकल्पवचनानामानर्थक्यमेव^(२) स्यात् । न । पृथक्वच-
नवन्निर्णयमार्थत्वापपत्तेः । यथा सोमाभावे बज्रं समदृष्टं प्राप्तेषु
वचनेन नियमः क्रियते, पृथिका एवाभिघातव्या इति । एवंमहापि
नियमार्थानि वचनानि भविष्यन्ति । तदुक्तं जैमिनिना “नियमार्थः
कचिद्विधिः” इति । नियमस्यैवं अत्र यद्येवोल्लृष्टगुणानामुदामीना-

(१) प्रथमतो विधीयन्ते इति ख० ।

(२) इत्यनुकल्पवचनमनर्थमेव इति ग० ।

नामभावे प्रथमं गणोत्कर्षसादृश्यादुत्कृष्टगुणा मातुलादयः प्राप्ताः ।
 एवमौदसीन्यसादृश्या मध्यमगुणा उदासीनाः प्राप्ताः तत्र नियम्यते
 मातुलादय एव याच्या इति । एवं च सति वक्ष्यमाणानि सम्बन्धि-
 नमतिक्रम्य^(१)वचनान्यपि नियमार्थानि स्युः । मुख्यब्राह्मणाभावे मातु-
 लादीनतिक्रम्यान् न याच्या इति । तत्र अशुरानपीति । किं पुनर्न्याये-
 नार्थवादत्वेन नेयं । अमूर्खानिति तु पाठे सर्व्वमनवद्यमेव । अथवा शेष-
 मन्नमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणाभ्यनुज्ञातश्राद्धोपयुक्तशेषान्नप्रति-
 पत्त्यर्थं यदिष्टभोजनं तद्विषयाणि मूर्खानतिक्रमवचनानि ।

आह गार्ग्यः ।

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरे तथा ।

न चाज्ञातकुले दद्यात् यथा कन्या तथा हविः ॥

अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत् ।

असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि ॥

कूर्मपुराणे ।

अभावे ह्यन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।

अथ सगोत्रशब्देन यथैकगोत्राः अमन्मन्विनोऽनुज्ञायन्ते तथा
 अपिण्डसमानोदकाद्याः सम्बन्धिनोऽप्यनुज्ञायन्त इति गम्यते ।
 तत्र विशेषमाहाचिः ।

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक् न आद्वीयास्तु गोत्रिणः ।

भ्यस्तु परतो भोज्या आद्वे स्युर्गोत्रजा अपि ॥

ये वज्रः परे न भवन्ति त इहार्वाक्शब्देन गृह्यन्ते ।

ततश्च गोर्धे षट्पुरुषाः आहुते न भोजनीया इति तद्वचनार्थः ।
गुणवतां तेषामभावे श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सप्तमादयोऽपि भोजनीयाः ।
अथ एङ्किपावनानन्तरं बोधायनः ।

तदभावे रहस्यविदृचो यजूंषि सामानीति आहुतस्य महिमा
तस्मादेवंविद्यं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

‘रहस्यवित्’ वेदान्तार्थवित् । यस्माद्ग्यजुःसामानि आहुतस्य
‘महिमा’ महत्त्वापादकानि, तस्मात् ‘एवंविद्यं’ अग्न्यजुःसामविदं,
सपिण्डमपि भोजयेत् । तथायं सपिण्डशब्दः साप्तपुरुषमात्रपिषयः ।
त्रिभ्य ऊर्द्धं सपिण्डानां भोजनीयत्वदर्शनात् । तदुक्तं गौतमेन ।

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति । चतुर्थादर्व्याश्चतु न भोज-
नीया एव ।

तदाह सुमन्तुः ।

पिता पितामहश्चैव आहुतेषु प्रपितामहः ।

पितुः पितृव्यः स्वस्त्रीयो न भोज्याश्च सुतादयः ॥

पितुः सुतादय इति सम्बन्धः । अथ पितृपितामहानामुद्दिष्टमा-
नाधिष्ठानभूतत्वेन आहुतभोजनं निषिध्यते । न पुनरन्वाधिष्ठानी-
भूतत्वेनापि पृथक् आहुतादिषु । “विप्रवदापि तं आहुते स्वकं पितर-
माश्रयेत् । पितामहो वा तत् साक्षात् भुञ्जीत आहुतमर्चित इत्या-
दिभिस्तेषां आहुते भोजनीयत्वदर्शनात् । अत्रिस्तु पितादीनां गुण-
वत्तराणां वैश्वदेवे नियोज्यत्वमुक्तवान् ।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाय सपिण्डकः ।

न परस्परमर्हाः स्युः न आहुते ऋत्विजस्तथा ॥

अन्विकृन्नादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणाः सुरताः ।

वैश्वदेवे नियोज्यया यद्येते गुणवत्तराः ॥

अतो यदापस्तम्बेन समुदेतस्य सोदर्यस्य भोजनीयत्वमुक्तं तदपि
वैश्वदेवे इति मन्त्र्यं । सगुणानामनुकल्पानामलाभे निर्गुणानामनुक-
ल्पतया स्वीकारमाह वसिष्ठः ।

आनृशंसं परो धर्मा याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सौदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥

आनृशंसं पर उत्कृष्टो धर्मस्तेन सगुणानामभावेऽपि निर्गुणायापि
याचते यत् प्रदीयते तदप्यनुकल्पो भवति अयाचतः सौदमानान्
अयाचनशीलान् कुत एव कारणात् सौदतो निर्गुणानपि सगुणानाम-
लाभे मन्त्रयेत् । सर्वोपायैरिति यादृशैस्ते निमन्त्रणमभ्युपगच्छन्ति
तादृशैरुपायैरित्यादरेण निमन्त्रणं तदयाचनेन सौदतामलाभे याच-
मानाय प्रदानमिति दर्शयति । एवंविधेषु विधेषु मदाचारविकल्प-
दर्शनेऽपि निन्दा न कार्येत्याह स एव ।

युगे युगे तु ये धर्मास्तु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

‘युगे युगे तु ये धर्माः’ युगानुरूपरागद्वेषादितारतम्यनिबद्धा
ये ये असत्यभाषणादयो दुःखभावाः, ‘तेषु धर्मेषु ये द्विजाः’ तेषु
दुःखभावेषु वर्त्तमाना ये द्विजाः, युगानुरूपविप्रेष्वपि यथासम्भवं श्रेष्ठा
एव याव्याः । प्रथमकल्पशक्तस्य तु अनुकल्पानुष्ठातुर्दाषमाह मनुः ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे तु वर्त्तते ।

न सम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥

‘प्रभुः’ सम्पादने समर्थः । ‘सम्परायः’ उत्तरकालः । सम्पराय-
शब्दस्य तदावकताया अमरसिंहेनाभिहितत्वात् । एवं वाच्यमर्थः ।
‘सम्पराये’ भविष्यकाले भवं स्वर्गादिकं फलं न विद्यते इति ।

इत्यनुकल्पनिरूपणं ।

अथ सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

तत्र शातातप-पराशरसूक्तयोः ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्वतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं ॥

अत्रैकग्रामनिवासिनां तुल्यगुणानां दिशानां मध्ये स्नेह्या
आदूपर्याप्तेषु गृह्यमाणेषु दैवात् केषाञ्चिदतिक्रमोभवन्नपि न दोषाय
भवतीति । बुद्ध्या सन्निहृष्टं ब्राह्मणं नातिक्रमेत् तं परित्यज्यान्व
नोपाददौतत्यर्थः । यस्मादतिक्रामन् ‘आसप्तमं’ स्वप्रभृति सप्तमपुरु-
षपर्यन्तं स्वकुलं, ‘दहति’ निरयाग्निना भस्मीकरोति ।

षड्चिंशन्मते ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दानेषु दहेत् त्रिपुरुषं कुलं ॥

‘त्रिपुरुषं’ त्रिपुरुषपर्यन्तं । अधौतवेदस्य सन्निहृष्टस्यातिक्रमे दोषोऽपि
उक्तः सोऽन्यस्यातिक्रमे नास्तीत्यर्थात् सिद्धमपि व्यास-वशिष्ठ-जाता-
तपैर्हृष्टपन्यासेन दृढीकृतं ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्तृज्य न हि भस्मानि ह्रियते ॥

‘वेदविवर्जिते’ वेदाध्ययनरहिते विप्रेऽतिक्रान्ते अनुपान्ते सति तच्छ

तदतिक्रमकृतप्रकृतप्रयोजनहानिप्रत्यवायादिरूपो न कश्चिद्दोषो जा-
यते । यस्मान्नामौ हविःप्रतिष्ठापनयोग्यः । यथा वज्रं विहाय भस्म-
नि हविः प्रक्षेपयोग्यं न भवतीति दृष्टान्तः ।

भस्मिष्यत्पुराणे ।

व्यतिक्रामं न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित् ।

द्विविधोऽत्र सन्निकृष्टः समीपगृह्वासी शरीरसम्बन्धी मातुला-
दिश्च । ननु द्विविधस्यापि सन्निकृष्टस्यातिक्रमो निषेद्धुं न शक्यते ।
यस्मादसन्निकृष्टापेक्षयोक्तमस्य प्रथमकल्पत्वादेवानतिक्रममिद्धेः समस्य
तु सन्निकृष्टातिक्रमे कारणाभावादितिन्यायादतिक्रमाप्राप्तेः । न चेयं
प्राप्तिरिति वाच्यं । यत्र साधयेन निमग्नितत्वात्तस्य हीनस्य त्वति-
क्रमोनिषिध्यमानः सर्वानपि योग्यायोग्यविधिनिषेधान् बाधेत ।
तस्मादतिक्रमस्य निषेधोऽनुपपन्नः । अस्तु तर्हि नेत्यदादित्यवत्पर्युदा-
सोऽयं व्यतिक्रमादन्यत् कर्त्तव्यमिति । किं तदन्यत् निमग्नत्वं, नैतदेवं,
निषेधपक्षोक्तविकल्पदूषणैरेव निरस्तत्वात् । अतो न पर्युदासोऽपि
सम्बन्धिषु व्यतिक्रमनिषेधस्य सम्बन्धनिषेधानुकल्पविधिभ्यां विरोध-
श्चापरोदोषः । अतोऽतिक्रमनिषेधसम्बन्धनिषेधानुकल्पविधौनामवि-
रोधेन वक्तव्यो विषयविभागः । उच्यते । यदा सर्वोत्तमगुण उदा-
सीनो न लभ्यते तदानुकल्पविधिस्तदानीमेव मध्यमगुणोदामीनगुणे
प्राप्ते उत्तमगुणा वा मध्यमगुणा वा सम्बन्धिनः पूर्वं गृहीतव्याः ।
हीनगुणेषु तु उदासीनेषु मध्यमगुणा वा हीनगुणा वा सम्बन्धिन
एव याच्याः । सोऽयमतिक्रमनिषेधस्य विषयः । उक्रमधीयानस्य सन्न-
िकृतस्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः अनधीयानस्य च कर्त्तव्य इति ।

इदानीमनधीयानस्यापि सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युच्यते ।
भविष्यत्पुराणे ।

अरुण उवाच ।

एवमेतज्जगन्नाथ देवदेव जगत्पते ।
किन्तु यन्मे पुरा देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥
गदतो नारदस्येह शृणु त्वं ग्रहनायक ।
गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्ममर्थं सुखावहं ॥
सन्निहृष्टं द्विजं यस्तु शुक्रजातिं प्रियम्बदं ।
मूर्खं वा पण्डितं वापि वृत्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा ।
सप्तपूर्व्यान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥
अतिक्रम्य द्विजो घोरे नरके पातयेत् खग ।
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् ॥
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा सम्बन्धिनः खग^(१) ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् स्वस्थितानपि गोपते ।
अतिक्रम्य महागौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्रभावस्ये ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् मूर्खानपि वरानन इति ।

(१) बन्धून् खगाधिप इ ग० ।

महाभारते ।

गायत्रीमात्रमार्गेऽपि ब्राह्मणः पूजितः खग ।

गृहामन्त्रो विशेषेण न भवेत्पूजितः स चेत् ॥

यस्मिन् ब्राह्मणे गायत्रीमात्रमेव सर्वविद्यामारभृतं ब्राह्मण्यमारभृतं
नास्ति सोऽण्यमुकल्पत्वेन आहुतौ पूज्यतां प्राप्नोत्येव । यदि नामैव-
विधौ भूत्वा स्वगृहप्रत्यासन्नगृहवामी भवेत्तदासौ प्रत्यासन्नत्वेन विशे-
षतः पूज्यतां लभते । विशेषेणेति वचनं तस्यानतिक्रमं सूचयति ।

अयन्तु भविष्यत्पुगणाद्युक्तेनिर्गुणसन्निहितब्राह्मणानतिक्रमो गुण-
युक्तामन्निहितब्राह्मणालाभ एव लाभे व्यतिक्रम एव ।

तथा च मध्यभागे ।

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ ॥

‘अधिकः’ वेदाध्ययनवृत्तादिगुणसम्पदा ।

अधिकग्रहणाद्यदि तु समस्तदा सन्निहितातिक्रमो न कर्त्तव्य
इति गम्यते ।

निश्चयाय गुणोपेतं ब्राह्मणं माधुमयदं ।

दूराद्गत्वा च संस्कृत्य यत्नतश्चापि पूजयेदिति ॥

सन्निहितं वेदाध्ययनवृत्तादिगुणरहितं ब्राह्मणमतिक्रम्य गुणयुक्तं
दूरमपि कृते आहुतिरूपे कर्माणि भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनोऽप्याह ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे वापि बज्रश्रुतः ।

बज्रश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरतश्च गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

‘व्यतिक्रमो नास्ति’ व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यर्थः । ‘एकगृहे’ इत्यनेन चैतत् सूच्यते एवंविधे विषये अत्यन्तमन्निधिरणतिक्रम-
प्रयोजको न भवतीति । यत्तु दूरस्य गुणाद्ये मद्यपि मन्निहितस्य
निर्गुणस्यातिक्रमो न कर्तव्य इत्युक्तं भविष्यत्पराजने ।

यस्त्वामन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्य भोजयेन्मूढो गुणाद्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं^(१) गुणान् वा विततान् खग ।

तस्मादामन्वयेत् पूर्वमामन्नं ब्राह्मणं बुधः ॥

तत् पूर्वोक्तवृत्तरवाक्यविरोधाद्यानतिक्रमणमध्ये मन्निहितान-
तिक्रमदर्शनार्थं, न तु दूरस्य गुणाद्यलाभेऽप्यनतिक्रमार्थमिति व्याख्येयं ।
अथवायं पूर्वोक्ततिक्रम्य गृहप्रत्यासन्न-तत्समानाधिकरण-शरीरप्रत्या-
सन्नत्वविशिष्ट-ब्राह्मणविषयो वर्णनीयः । दैवविषयत्वेन वा वर्णनीयः ।
तच्च हि परीक्षानिषेधमुखेन गुणिनो गृहस्यस्य वक्ष्यमाणत्वान् ।
ईदृशो वा वचनानां व्यवस्था । यः सम्बन्धनिषेधः स पिच्छं, य-
कल्पत्वेन विधिः स वैश्वदेविके ।

तदाह्वाचिः ।

(१) तथा न चिन्तयेज्जातिमिति ग० ।

पिता पितामहोभ्राता पुत्रो वाथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्हाः स्युः न आद्वे ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तरा इति ॥

अथवा यः सम्बन्धानतिक्रमः स आद्धादन्यस्मिन् दैवे मानुषे
वा कस्मिंश्चिदभ्युदयादिकालिके भोजने अथवा आहुप्रयोगोत्तरका-
लिके शेषान्नप्रतिपत्तिभोजन इति सर्व्वमनवद्यं ।

इति सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

अथ वर्ज्या ब्राह्मणाः ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।

महाभारते ।

अत ऊर्द्धं विमर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ।

‘विमर्गः’ विमर्जनं त्याग इति यावत् ।

अत्र याज्ञब्राह्मणलक्षणाभिधानेनैव तदन्येषामर्थादग्रहणे सिद्धेऽपि
यदर्जनायं दोषाभिधानं तत् पूर्व्वोक्तानां गुणवतामस्त्राभे कदाचिदे-
तद्दोषरहितानां ग्रहणार्थं । दोषवतां ग्रहणे इदं सिद्धमपि प्रकृत-
कर्त्तव्यमात्रं स्पष्टमाह सत्यव्रतः ।

विधिहीने फलं किञ्चित् दुर्ग्राह्यमस्ते न च ।

दुर्ग्राह्ये प्रदत्तमेवेह मामुच तद्भवेत् ॥

विधिना यथोक्तद्रव्यैः पुत्रेण गुणवन्तो ब्राह्मणा भोजनीया इत्या-
स्ताम् । तत्र विधिहीनं यथोक्तद्रव्यादिहीनमपुत्रेणापि क्रियमाणं

आहुं किञ्चित् फलं ददात्येव । वक्ष्यमाणे दोषदूषिते दुर्ब्राह्मणे तु
भोजिते सर्वथा आहुं विनश्यतीत्यर्थः ।

यमः ।

ऊषरे तु यथेष्टां वीजमाहुं विनश्यति ।

तथा दत्तमनर्हभ्यो हव्यं कव्यञ्च नश्यति ॥

‘ऊषरं’ चारमृत्तिकोद्देशः ।

महाभारते ।

यथोषरे वीजमुप्रां न रोहेऽत्र वास्योप्रा च प्राप्नुयाद्वीजभागं ।

एवं आहुं भुक्तमनर्हमाणेन चेह मामुच फलं ददाति ॥

व्यामशातातपौ ।

प्रस्तरे वापितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनं ।

भस्मन्यपि ऊतं हव्यं तदद्धानमसाधुषु ॥

मनुः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हानभिज्ञानात् सोऽपि धर्माच्च हीयते ॥

दोषवतां ग्रहणे न केवलं प्रकृतकर्माविनाशः किन्तु प्रत्यवायो-
ऽपि भवतीत्येतत् ज्ञापनमपि दोषाभिधानस्य प्रयोजनं । प्रत्यवायस्य
दर्शितो वायुपुगणे ।

न आहुं भोजनीयाः स्युर्निन्दिता ब्राह्मणाधमाः ।

यैर्भुक्तं नश्यति आहुं पितृन् दातृन् पातयेत् ॥

‘पातयेत्’ प्रत्यवायेन संयोजयेत् ।

ब्रह्मपुगणे ।

असताम्प्रग्रहे यत्र सताञ्चैवावमाननं ।

दण्डो दैवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ।

दक्षः ।

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतियज्ञं ।

न केवलं हि तद्द्याति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

विष्णुः ।

यथा प्रवेनौपलेन निमज्जत्युदके नरः ।

दातृप्रतियहीतारौ तथैवान्यौ निमज्जतः ।

तथाह वसिष्ठः ।

विद्वद्भोज्यान्यविदांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

तान्यनावृष्टिमृच्छन्ति महदा जायते भयं ॥

‘मृच्छन्ति’ प्राप्नुवन्ति ।

कथञ्चिद्गुणहीना अपि दोषवन्तः पङ्क्तिपावनमिश्रिततयोपवे-
शिता नानर्थवद्वाः । “अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः”
इति मनुनाभिहितत्वात् । अतएव सुमन्तुना कथञ्चिद्गृह्यमाणानां
दोषवतां पङ्क्तिपावनमिश्रणमुक्तं ।

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्चाप्यचर्माणः कचैर्विना ।

सर्वं आद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥

‘काणाः’ एकाकाः । ‘कुण्डाः’ बहुमणालमचरणाः । ‘मण्डाः’
वक्रजङ्घाः । ‘अचर्माणः’ दुश्चर्माणः । ‘कचैर्विना’ खलतय
इत्यर्थः ।

काश्यपेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः ।

काणादीन् भोजयेद्देवे आहुते दाने तु वर्जयेत् ।

आहुते प्रसक्तौ वैश्वदेविके भोजयेत् । दाने तु वर्जयेत् । पक्लि-
पावनामिश्रितेषु प्रमादाद्दोषवत्सु भोजितेषु दोषतारतम्यवशादेनमि
“गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति” वचनात् यथायथं प्रायश्चित्तं
विधेयं । एतच्च वीक्षान्धो न च ते काणा इत्येतन्मनुष्माकाभिप्रायं
वर्णयता मेधातिथिना समुद्भेदितं । अयोग्यस्य आहुते भोक्तुरपि
प्रत्यवायमाहुः यम-मनु-शातातपाः ।

यावतो यमते पिण्डान् हव्यकथ्येष्टमन्त्रवित् ।

तावतो यमते प्रेत्य दौप्तान् षष्टीनयोगुडान् ॥

‘पिण्डान्’ यासान् । ‘अमन्त्रवित्’ वेदरहितः । ‘दौप्तान्’ अग्निस-
क्तप्तान् । ‘षष्टिः’ आयुधविशेषः । ‘अयोगुडाः’ अयोगोलकाः ।
यमः ।

देवतानां पितृणाञ्च हव्यकथ्यविनाशकः ।

विप्रोऽधर्मपरोमुखो न लोकान् प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

तदेतत् सर्व्वमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येनेकं ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयदृष्टता ॥

वर्ज्या निरूप्यन्त इति प्रतिज्ञातं । तच्च मित्रादयस्तावत् मनुः ।

न आहुते भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संयत् ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्सं आहुते भोजयेद्विजं ॥

सत्यामेव श्रोत्रियत्वादियुष्मन्सन्निदि मैत्र्यानिमित्तेन प्रतिषे-
धोऽयं । मनोवाक्कायेरनुकूलैकप्रवृत्तिः ‘मित्रं’ ।

‘मंगहः’ चित्तानुरञ्जनं । ‘अरिः’ शत्रुः । यो रागद्वेषयोरद्वेषस्तं भोजयेत् ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आर्द्धेषु च हविःषु च ॥

पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयं । मित्रशब्दो भावप्रधानः मैत्री-प्रधानानीत्यर्थः । ‘हवींषि’ हव्यानि । प्रेत्येति परलोकवाचकमव्ययं असमानकर्तृकत्वेन क्त्वप्प्रत्ययानुपपत्तेः ।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहात् आर्द्रानि मानवः ।

स स्वर्गात् प्यवते लोकात् आर्द्रमित्रं द्विजाधमः ॥

‘सङ्गतानि’ सख्यानि । ‘मोहात्’ शास्त्रार्थमजानन् । ‘स्वर्गाद्यवते’ स्वर्गेण न सम्बध्यत इत्यर्थः । आर्द्रं मित्रं मित्रलाभहेतुर्यस्य । द्विजग्रहणं प्रदर्शनार्थं, शूद्रेणापि मित्रीभूता ब्राह्मणा न याच्या इति मेधातिथिना वञ्च प्रपञ्चितं ।

सम्भोजनी याभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरवे पैकवेश्मनि ॥

सम्भोजनी या सहभोजनी । मैत्र्या हि सहभोजनौ प्रवर्त्तते ।

पिशाचानामयं धर्मी यच्छ्राद्धे मित्रसंग्रहः ।

सा दक्षिणा इहैवास्ते मित्रार्जनफला हि सा ।

मित्रार्जनमात्रफला भवतीत्यर्थः ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

पितृषु देवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

आर्द्धेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।

विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा

स्वर्गालोकाद्भ्रमति आहुमिषः ॥

देवयानशब्दः पिष्टयाणस्यायुपलक्षणं । वाग्नश्च उपमार्थः । 'पिप्पलं'

पिप्पलफलं ।

शरीरतः ।

आहुतेन यः कुर्वते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।

वृक्षाद्युतं पिप्पलं बन्धनाद्वा

लोकात् स्वर्गात् च्यवते आहुमिषः ॥

यमापस्तम्बौ ।

सम्भोजनी नाम पित्राचभिषा

नैषा पितृन् गच्छति नेत देवान् ।

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या

ब्राह्मणान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥

आहुमधिकृत्य गौतमः ।

न च तेन मिषकर्म्म कुर्यात् ।

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

यस्य मिषप्रधानानि आहुनि च हवीषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नैव खादित्यन्योन्यभोजनात् ॥

महाभारते ।

यस्य मिषप्रधानानि आहुनि च हवीषि च ।

न प्रीणाति पितृन् देवान् न स्वर्गं स च गच्छति ॥

यस्तु आद्वैः कुरुते सङ्गतानि

न देवदानेन पथा स याति ।

स वै मुक्तं पिप्पलं बन्धनादा

स्वर्गाहोकाचरवते आहूमिषः ॥

तस्मान्मिषं आहूतमाद्रियेत

दद्यान्मिषेभ्यः संयहायै धनानि ।

यं मन्यते नैव ब्रह्मं न मित्रं

तं मध्यस्थं भोजयेत् आहूकल्पे ॥

उक्तष्टगुणोदासीनाभावे कदाचिदुक्तष्टगुणं मित्रं याह्यं । शत्रुस्त्व-
नुकल्पतयापि न याह्य इत्याह मनुः ।

कामं आद्वैऽर्चयेन्मिषं नाभिरूपमपि त्वरिं ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपं’ योग्यं ।

सम्भवत्युदासीने मित्रं न याह्यमेवेत्युक्तं बार्हस्पत्यसंहितायां ।

उदासीनमतिक्रम्य यः आद्वै मित्रमाग्रयेत् ।

परस्परस्य दानाद्वि तस्य नामुच तत्फलं ॥

वायुपुराणे ।

न भोजयेदेकगोचान् समानप्रवर्तिस्तथा ।

एतेभ्यो हि हविर्दत्तं भुञ्जते न पितामहाः ॥

कूर्मपुराणे ।

न आद्वै भोजयेद्विप्रान् सगोचान् ब्राह्मणान् क्वचित् ।

स गोत्रैर्हि हविर्भुङ्क्षमिदं परिर्वर्त्तते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

न भोज्या योनिसम्बन्धा गोचसम्बन्धिनस्तथा ।

मन्त्रान्तेवासिसम्बन्धाः आह्ने विप्राः कदाचन ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

त्रिव्यास ऋत्विजो याज्याः सुहृदः ब्रह्मवस्तथा ।

आह्नेषु असुरः श्याला न भोज्या मातुलादयः ॥

इति मित्रादयः ।

अथानधीयानादयः ।

तत्र मन-व्यास-यमाः ।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव ब्राम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि क्लृयते ॥

यथा स्नेहादयः पङ्क्तिदूषकाः, एवमनधीयानस्तत्कल्पदोष इत्येवमर्थं पुनर्वचनं । यथा दण्डाग्निर्न ब्रह्मोति हवींषि पतुं ऊतमात्रे च हविषि 'ब्राम्यति' क्षीणशक्तिर्भवति, एवमनधीयानोमूर्खः ।

यथेरिणे वीजमुष्मा न वप्रा लभते फलं ।

तथानृचे हविर्दद्यान् दाता लभते फलं ॥

'ईरिणं' ऊषरं । 'अनृचे' वेदरहिते ।

ज्ञातातपः ।

नाविदत्सु प्रदेयन्तु हव्यं वा कथमेव च ।

महाभारते ।

यथा प्रज्ञाने व्यसने जुहोति
 तन्नैव देवास्त पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नृत्यते गायते च
 याज्ञानृचे दक्षिणामात्रयेति ॥
 उभौ क्षिप्रं न भुनक्ति चैवा
 वा चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
 अथायनीगर्भमेवा पतन्ती
 तेषां प्रेतान् पातयेद्देवयानात् ॥

‘उभौ’ दातृ-भौक्तारौ । ‘न भुनक्ति’ न पासयति । ‘अयनी’

पापगतिः ।

ऋष्यपुराणे ।

अथ वेदस्य वेदी च विष्ण्व्येते त्रिपौरुष ।
 च वै सुत्राङ्गणो गार्हः आह्नादिषु कदाचन ।

आपः ।

अग्न्याहीने व्रतध्वष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
 दीयमानं वदत्यन्नं किं मया सुष्कृतं हतं ॥

विष्णुः ।

न वार्यपि प्रयच्छेत विशास्वतित्ते द्विजे ।
 न वक्तव्येति पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
 विष्ण्व्येतेषु अह्नं विधिनोपार्जितं धनं ।
 दातुर्भवत्यनर्थाय परादातुरेव च ॥

असः ।

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमाचोपजीवनी ।
नैषां प्रतिग्रहे देयो न त्रिला तारयेच्छिर्षा ॥

तथा ।

राजधानी यथा शून्त्या यथा कूपस्य निर्जलः ।
यथा ऊतमनग्नौ च तथा दत्तं दिजेऽनृचे ॥

वायुपुराणे ।

प्राह वेदान् वेदभृतो वेदाद्यस्योपजीवति ।
उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च ॥

वेदप्राप्तये दत्तवेतनः 'वेदभृतः' । 'वेदोपजीवनं' चटिकाश्र-
यनादिद्रव्यग्रहणं ।

महाभारते ।

अनुयोक्ता च यो विप्रो योऽनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥
यस्यादेवपूर्वकं हि स्वाध्यायमात्मनोऽब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैतान् श्राद्धेषु भोजयेत् ॥

अमुं वर्गममुमध्यायं पठेत्यादिष्टाः सन्तो येऽधीयते ते इक्षानु-
योगाः ।

ये कुर्वन्ति यदन्नं निजं कुरुते इदं च यत् ।
विधिवत्तेन पापेन महच्छ्रमं पतन्ति ते ॥
अभोजनीयास्तैः सङ्गिस्तैः चाभोज्यास्तथा स्मृताः ।
तेभ्यो दाता च भोक्ता च महादोषानवाप्नुयात् ॥
सकर्मकुलशुद्धानां सत्यत्मानां महात्मानां ।

मंसत्स्यवहार्यास्ते^(१) स्त्रीशूद्रकृतमिस्रयाः ॥
 अमंस्कृताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ।
 तमोविश्रन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥

सौरपुराणे ।

वेदान् ये निगदन्तीह लोभान्मोहात् फलार्थिनः ।
 ब्रह्मविक्रयिणस्ते वै श्राद्धकर्मणि वर्जिताः ॥

यमः ।

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।
 शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संग्रयः ॥
 इत्यनधीयानादयः ।
 अथ शरीरदोषिणः ।

तत्र वसिष्ठः ।

भोजयेद्दिर्गम-शूक्र-विक्रव-श्यावदन्त-कुनखि-वर्जं ।
 'दिर्गमः' दुश्कर्मा खलतिरित्यपरे । 'शूक्रः' श्वेची । 'विक्रवः'
 कुष्ठौ । 'श्यावदन्तः' स्वभावत एव कृष्णदन्तः । 'कुनखी' कुम्भि-
 तमखः ।

ब्रह्मलिखितौ ।

न वै दुष्टान् भोजयेत् । दुश्कर्मा-कुनखि-कुष्ठि-श्विचि-श्यावदन्ता
 ये चान्ये क्षीनातिरिक्ताङ्गास्तानपि वर्जयेत् ।

'दुश्कर्मा' गजचर्मरोगौ । कुष्ठौ प्रसिद्धः । 'श्विचि' श्वेतकुष्ठ-
 बान् । 'क्षीनं' परिमाणतः सञ्ज्ञया वा न्यूनं, 'अङ्गं' अवयवो यस्य स

(१) सदस्यव्यवहार्यास्ते इति ग० ।

‘हीनाङ्गः’ । एवमतिरिक्ताङ्गः । हीनत्वं चाङ्गानां स्वभावतः छेदा-
दिना वापि भवति । तच्चोभयमपि संयुज्यते । आमन्त्रयेदित्यनु-
सौ कात्यायनः ।

दिर्नम्र-शृङ्ग-विक्लव-श्यावदन्त-विद्वप्रजनन-व्याधित-व्यङ्ग-सिचि-
कुनखि-वर्जं ।

‘विद्वप्रजननः’ विद्वद्भिन्नः । ‘व्याधितः’ दक्षिकित्थरोग-
देवलोकपापरोगवान्वा । ‘व्यङ्गः’ हीनाङ्गः ।
ब्रह्मपुराणे ।

भोक्तुं श्राद्धे न चार्हन्ति देवोपहतचेतसः ।

घण्डोमूकस्य कुनखी खल्वाटोदन्तरोगवान् ॥

श्यावदन्तः पूतिनासः क्षिन्नाङ्गस्याधिकाङ्गुलिः ।

गन्धरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गस्य सञ्चरः ।

खञ्जतृवरमण्डास्य ये चान्ये हीनरूपिणः ॥

‘घण्डः’ घोट्टा पूर्वोक्तलक्षणः । ‘मूकः’ वायहितः । ‘खल्वाटः’
केशरहितः । ‘पूतिनासः’ पूतिवन्नामाक्षिरोगी । ‘गन्धरोगी’ गन्ध-
गण्डादिकण्ठरोगवान् । ‘गडुमान्’ कुलः । ‘खञ्जः’ कुष्ठः । ‘यौवने-
ऽप्यजातगमश्रुः’ तृपरः ।

स्कन्दपुराणे ।

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य खल्वाटाः श्यावदन्तकाः ।

कुनखाः कुठिनस्यैव दिर्नम्रा विद्वमेहनाः ॥

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य मूकान्धवधिरा जडाः ।

अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिम्यूला भृशं कृशाः ॥

निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ।

एतान्निवर्जयेत् प्राज्ञः आह्वेषु श्रोत्रियानपि ॥

‘जड़ाः’ मूकमनसः ।

बालहायनः ।

अविद्वकर्णैर्यदुक्तं सम्मकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णस्य यदुक्तं तद्वै रक्षसि गच्छति ॥

सम्मकर्णसत्त्वमाह गोभिलः ।

अविद्वकर्णः कृष्णस्य सम्मकर्णस्तथैव च ।

वर्जनीयाः प्रबलेन ब्राह्मणाः आह्वकर्षणि ॥

शरीतः ।

हनुस्त्रलादधः कर्णा समौ तु परिकीर्त्तितौ ।

ह्यङ्गुलौ च्यङ्गुलौ ब्रह्मौ तेन ज्ञातातपोऽब्रवीत् ॥

इति शरीरदोषिणः ।

अथ निन्दिताचाराः ।

व्यास-ज्ञातातपौ ।

ऊचरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि ऋयते ।

क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तस्य नाशोविधीयते ॥

‘क्रियाहीनाः’ विहितानुष्ठानशून्याः ।

भविष्यपुराणे ।

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणेऽक्रिये ।

न ब्राह्मणब्रूवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं ॥

अब्राह्मणादीनां लक्ष्णान्यक्तानि संज्ञाप्रकरणे ।

हारीतः ।

विक्रयी शंसते पण्यं क्रयी निन्दति तद्गुणम् ।

व्याव्योपायञ्च कितवमश्राद्धेयं प्रजापतिः ।

‘व्याजः’ क्लृप्तं, ‘कितवः’ धूर्त्तः ।

यमः ।

नाश्रन्ति पिशुने देवा नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

न खरैरुपयातस्य न रक्ताम्बरवामसः ।

द्यङ्गलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥

‘पिशुनः’ परदोषप्रकाशकः । ‘भार्याजितः’ भार्यापरतन्त्रः ।

‘उपपतिः’ नित्यजारः । रक्तमान्तरं वामः परिधानवस्त्रं यस्य स रक्ताम्बरवासाः । वेधस्थाने ताम्रपत्रादिप्रवेशेन यस्य कर्णपाशातङ्गुल-
द्वयादधिकं प्रवृद्धौ स ‘द्यङ्गलातीतकर्णः’ ।

आपस्तम्बः ।

नीलीकर्षणकर्त्ता तु नीलीवस्त्रानुधारकः ।

किञ्चिद्गृहं दातव्यं चाण्डालमदृशे हि मः ॥

यः चेत्ते नीलीवीजानि निवपति स ‘नीलीकर्षणकर्त्ता’ ।

मनुः ।

अव्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ।

अपाङ्गैर्यदन्यैश्च तदै रक्षाभिः भुञ्जते ॥

हारीतः ।

आमपात्रे पयो यदङ्गमन्येव ज्ञतं यथा ।

क्षुद्रकर्मण्यवत्तस्ये तद्विद्धं प्रणश्यति ॥

यमः ।

मोहादृक्तामि नश्यन्ति कव्यानि च हवीषि च ।

विप्रेभ्यो भस्मभूतेभ्यो वीजानि च तथोषरे ॥

शान्ते यथाग्नौ घृतमाजुहेति

तदेव देवान्नपितृनुपैति ।

तथा दत्तं मृत्यते गायते च

याज्ञानृचे दक्षिणां वै ददाति ॥

कामं विप्रं वृत्तवन्तं नियुञ्ज्या-

न्न त्वेवमन्येभ्यस्तथा प्रदेयं ।

क्रौञ्चत्यन्नमृचे दीयमानं

तस्मै दत्तं यातुधाना हरन्ति ॥

तस्मात् तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं दद्यात् प्रयत्नतः ।

विद्यातपःसमृद्धा हि तारयन्ति द्विजातयः ॥

अविवाहिकजातस्य हविर्दद्याच्च यो नरः ।

न तस्य पितरो देवाः प्रतिगृह्णन्ति तद्धविः ॥

दैवे वा यदि वा पैत्रे यच्च भुङ्क्ते तु मद्यपः ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च^(१) दातुस्तन्नोपतिष्ठते ॥

मद्यपाय न दातव्यं दैवे पित्र्ये तथा हविः ।

तस्मै नश्यति तद्वत्तं यथा भस्मनि वै ज्ञतं ॥

दातुस्तु क्षिद्यते हस्तो भोक्तुर्जिह्वा च भिद्यते ।

(१) देवतानां पितॄणाञ्चेति ग० ।

ज्वलितान् यमते यामान् आहुतमदनृतं भवेत् ।
 मद्यपस्य निषादस्य यत्र भुङ्क्ते द्विजाधमः ॥
 न तत्र भुञ्जते देवा न पिवन्ति हविस्तथा ।
 वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवीषि च ॥
 न प्रीणन्ति पितृन् देवान् दाता स्वर्गं न गच्छति ।

हारीतः ।

वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवीषि च ।
 देवानां नोपतिष्ठन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः ।

ये ह्यपेताः स्वकर्माभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्त्तिताः ।
 कथं ददाति यस्तेभ्य स्तस्य तत् प्रत्य नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्तमेधसः ।
 पुरीषं भुञ्जते सर्वे षतवर्षाणि सुव्रत ॥
 तस्माद्धि दातुकामेन दैवं आहुतस्य मय्यज्ञः ।
 प्रश्नान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाश्नान्तेभ्यः कदाचन ॥
 नष्टं देवस्यैकं दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाङ्मते ।
 यस्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुच तद्भवेत् ॥
 भस्मनीव ऊतं ह्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ।
 सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयघोषितं ।
 स्त्रिया तु पतिते चैव कृतघ्ने विषमुच्यते ॥
 इतरेषु त्वपाङ्गेषु यद्योदिष्टेष्वपाधुषु ।
 मेदस्वङ्गाममज्जादि भवति प्रतियाचितं ॥

वायुपुराणे ।

वृथा दारांश्च योगच्छेत् याजयेच्चावृतोऽध्वरे ।
 नार्हत्यमावपि आहुं द्विजो यस्यैव नास्तिकः ॥
 आत्मायं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यमावपि आहुं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
 सदा रक्ताम्बरा ये च परिवादरताश्च ये ।
 अर्थकामरता ये च न तान् आहुषु भोजयेत् ॥

महाभारते ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
 योविद्यया हन्ति यज्ञः परेषां ।
 ब्रह्मन् स आचरति ब्रह्महत्यां
 लोकास्तस्य ह्येतदन्ता भवन्ति ॥
 सर्व्वं च वेदाः सह वद्विरङ्गैः
 साङ्गं पुराणं च कुले च जन्म ।
 नैतामि सर्व्वानि गतिर्भवन्ति
 वीर्य्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥
 आकर्षणं ऋषिनिर्व्वर्णं च
 कृषिर्व्वणिज्यं पशुपालनञ्च ।
 शूभ्रवृषश्चाप्यगुरोरहेतोः
 कार्य्यं नैतद्विद्यते^(१) ब्राह्मणस्य ॥
 एते द्विजा निन्दितमाचरन्तः

पिबे च दैवे च विवर्जनीयाः ।

तान् निन्दितान् मोक्षवन्नेन गृह्यन्

सहात्मना मज्जयते पितृंश्च ॥

इति निन्दिताचाराः ।

अथान्नमवाद्याः ।

कार्ष्णाजिनिः ।

चत्वार आम्नसाः पुण्याः आहुते दैवे^(१) तथैव च ।

चतुरान्नमवाद्ये तु आहुं नैव प्रदापयेत् ॥

प्रचेताः ।

आम्नसाद् ये वद्विर्भूता दिक्कूपेषु राक्षसाः ।

तेभ्यो ह्यन्नं न दातव्यं न हि भक्षयिष्यते ॥

देवस्यः ।

चतुरान्नमवाद्याय हस्तं भवति निस्पृहं ।

वायुपुराणे ।

यक्षिष्ठेद् वायुभक्तस्तु चतुरान्नमवाद्यातः ।

अयतिर्भौकवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकाः ॥

‘अयतिः’ अक्षयतेन्द्रियः ।

उपोष्य तपसा युक्तः श्रोत्रियोऽपि वज्रश्रुतः ।

अनाम्नसे तपकोपे तं विप्रं न निमज्जयेत् ॥

चौपपत्तिस्तथा ब्राह्मो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

ध्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥

‘औपपत्तिः’ उपपत्तिवादी शुद्धतर्कैः ब्राह्मसाहचर्यात् ।

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कार्पटिकास्तथा ।

निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च^(१) सर्वभिर्ज्ञांश्च वर्जयेत् ॥

मुण्डजटिलकाषायान् आह्वे यन्नेन वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

बुद्धश्रावकनिर्घन्याः पञ्चरात्रविदेजिनाः ।

कार्पाटिकाः^(२) पाशुपताः पाषण्डा ये च तदिधाः ॥

यस्याश्रमि हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।

न तस्य यद्भवेच्छाङ्गं प्रेत्य चेह फलप्रदं ॥

अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमाश्च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

आदित्यपुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः ।

वृथाकर्मपरित्यागः आह्वे तं दूरतस्त्यजेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

ब्रह्मज्ञानापदेशेन ये कुर्वन्त्यशुभं महत् ।

सर्वकर्मसु वर्ज्यास्ते चाण्डाला द्विजहृषिणः ॥

सर्ववस्त्रा द्विजा ये ते ब्रह्मविद्यापदेशतः ।

देशास्त्रिर्वासनौघास्ते राज्ञा वै धर्मचारिणः^(३) ॥

पद्मपुराणे ।

(१) निर्घृणान् बिरताश्चैव इति ग० ।

(२) कार्पाटिका इति ख० ।

(३) सङ्गरचारिण इति ख० ।

मिथ्यासङ्गस्मिन् सर्वे दुर्हन्ता वा दिजातयः ।
 मिथ्यातत्त्वविदो वर्ज्या दाम्भिकाः सर्वकर्मसु ॥
 ब्रह्मोपदेशं कुर्वन्ति जनानामर्थलिप्साया ।
 स्वयं मूढास्तु मूढानां धूर्ता वै विप्रलम्भकाः ॥
 ब्रह्मविक्रयिणः पापान् प्रीत्यावापि न पूजयेत् ।
 वर्षाश्रमविरुद्धानां कर्मणां ये तु सेवकाः ॥
 मुण्डान् जटिलकाषार्यास्तांस्तु आद्वे विवर्जयेत् ।

कालिकापुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डौ वृथा च यः ।
 वृथाकाषायधारी यः आद्वे तं दूरतस्थजेत् ॥
 ये सन्यासापदेशेन दुरात्मानो जडाधमाः ।
 परित्यजन्ति कर्माणि तेऽपि वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 अदृष्टत्वा अपि ये कर्ममार्गादहिः स्थिताः ।
 पतितास्ते न सन्देहः सन्याशाः सर्वकर्मसु ॥

विष्णुपुराणे ।

पुमां जटाधरणमुण्डवतां वृथैव
 महाश्रिणामखिलब्रौचविवर्जितानां ।
 तोयपदानपिष्टपिण्डवह्निष्कृतानां
 सम्भाषणादपि नरोनरकं प्रयाति ॥

इत्याश्रमवाच्याः ।

अथ केतनानर्हाः ।

तत्र महाभारते ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।

दैवे वाप्यथवा पित्र्ये राजस्मार्हन्ति केतनं ॥

‘पतिताः’ पातित्यहेतुपातकवन्तः । ‘उन्मत्ताः’ उन्मादरोगिणः ।

श्विषी कुष्ठी च क्लीवश्च तथा पक्षहतश्च यः ।

अपस्मारी च यस्यान्धोराजस्मार्हन्ति केतनं ॥

‘क्लीवः’ गण्डसकः । पक्षाघातरोगेण कर्माक्षमदेशाद्धः ‘पक्ष-
हतः’ ।

चिकित्सका देवलकाः दृथानियमधारिणः ।

सोमविक्रयिणस्यैव राजस्मार्हन्ति केतनं ॥

‘देवलकाः’ मूर्खेन देवपूजकाः । ‘दृथानियमधारिणः’ दाम्भि-
काः । ‘सोमविक्रयिणः’ सोमसताविक्रेतारः ।

गायका नर्तकास्तैव श्रवका वादकास्तथा ।

कथका बोधकास्तैव राजस्मार्हन्ति केतनं ॥

‘श्रवकाः’ नाटिकाः । ‘बोधकाः’ वैतालिकाः ।

हेतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा ।

तथा वृषलशिष्याश्च आह्वे नार्हन्ति केतनं ॥

ये शूद्रान् व्याकरणादिशास्त्रमध्यापयन्ति ते वृषलाध्यापकाः ।
एवं वृषलशिष्याः ।

येन कामात् कृतः पूर्व्यं वर्णान्तरपरिग्रहः ।

ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजस्मार्हन्ति केतनं ॥

येन ब्राह्मणादिकुमारीरपरिणीय मुख्यतया वर्णान्तरपरिग्रहः
कृतः ।

अनग्नयस्य ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।

स्तेनाश्च पतितास्यैव राजस्यार्हन्ति केतनं ॥

‘अनग्नयः’ अनाहिताग्नयः । मृत्युनेन प्रेतनिर्धारकाः ‘मृतनिर्या-
तकाः’ । ‘स्तेनाः’ चौराः ।

अपरिज्ञातपूर्व्याश्च गणपूर्व्याश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्व्याश्च आहुते नार्हन्ति केतनं ॥

अपरिज्ञाताः पूर्वं पूर्वजा येषान्ते ‘अपरिज्ञातपूर्व्याः’ । गणेषु
सङ्घेषु पूर्वा मुख्याः ‘गणपूर्व्याः’ । ‘पुत्रिकापुत्रपूर्व्याः’ पुत्रिकापुत्र-
सन्ताननीयाः ।

ऋणकर्त्ता च यो राजन् यस्य वार्द्धुषिको द्विजः ।

प्राणविक्रयवृत्तिश्च राजस्यार्हन्ति केतनं ॥

योऽनावश्यकव्ययार्थं ऋणं कुरुते सः ‘ऋणकर्त्ता’ । ‘वार्द्धुषिकः’
धान्यवृद्धिजीवी । ‘प्राणविक्रयवृत्तिः’ सेवकः ।

त्रिपूर्वः काण्डपृष्ठस्य यवनो भरतर्षभ ।

अक्रियो ब्राह्मणस्यैव आहुते नार्हन्ति केतनं ॥

‘त्रिपूर्वः’ त्रिजातः । ‘काण्डपृष्ठः’ पूर्वोक्तलक्षणः । ‘यवनः’ यव-
नदेशोत्पन्नः ।

इति केतनानर्हाः ।

अथापाङ्क्त्याः ।

आहोशनाः ।

अथापाङ्क्त्या भवन्ति । तथा जड-बधिरान्ध-श्विचि-कुष्ठि-कुणि-
श्यावदन्त-वार्द्धुषिक-देवसक-वणिक्पण्डगणाभ्यन्तर-चिकित्सक-पौन-

भव-काण-श्चिन्पोपजीवि-पतित-सम्प्रयोक्तृ-कितवानृत-दाम्भिक-परप-
रिभाविताद्याः ।

विधिनिषेधप्रतिपत्तिमूढः 'जडः' । ओचेन्द्रियविकल्पः 'वधिरः' ।
अचक्षुः 'अन्धः' । श्वेतकुष्ठवान् 'श्वित्री' । 'कुष्ठो' प्रसिद्धः । कुक्षितहस्तः
'कुणिः' । स्वभावतः कृष्णदशनः 'श्यावदन्तः' । मत्थन्यस्मिन् जीविको-
पाये धान्यवृद्धिजीवनः 'वार्द्धुषिकः' । मूढेन देवतापूजको देवद्रव्य-
भोक्ता वा 'देवलकः' । क्रयविक्रयव्यवहारोपजीवी 'मणिक्' । 'घण्टः'
षोढा संज्ञाप्रकरणे कृतलक्षणः । 'मणः' मङ्गलः, ये मदैकया क्रियया जीवन्ति
तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, तदन्तर्गतस्यातुर्विधोऽपि ब्राह्मण, 'गणाम्यन्तरः' ।
धनार्थं रुजां प्रतिकर्मा 'चिकित्सकः' । धर्मार्थिनस्तु तस्य प्रशस्तत्वा-
दिति मेधातिथिः । पुनःपरिणीता 'पुनर्भूः', तस्या अपत्यं पौनर्भवः ।
एकेनान्तर्गण विकल्पः 'काणः' । तिर्थक्षेत्रेण वा 'काणः' । गृहप्रा-
सादादिनिर्माणवृत्तिः 'श्चिन्पोपजीवी' । महापातकिसंमर्गदूषितः
'पतितः' । 'सम्प्रयोक्ता' द्यूतकारौ । कृष्णप्रयोक्ता 'कितवः' । असत्यवद-
नशीलः 'अनृतः' । लोकप्रोत्थर्यं कृद्गना धर्मानुष्ठाता 'दाम्भिकः' ।
गुरुतरपातकाभियोगेन परैः परिभवं प्रापितः 'परपरिभावितः' ।

आह मनुः ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

ताम् ह्येकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥

जटिलश्चानधोयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च आहू न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणने च जीवन्तः^(१) वज्रांस्ते इत्यकव्ययोः ॥
 प्रेक्ष्यो यामस्य राजस्य कुमस्वी श्वावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोस्त्वैव त्यक्तग्निरार्द्धवी तथा ॥
 यक्ष्मी च पशुपालस्य परिवेत्ता निराहतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिवित्तिस्य गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुशोलवोऽवकीर्णः च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवस्य काणस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापितस्य यः^(२) ।
 शूद्रशिक्ष्या गुरुस्त्वैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणात् परित्यक्ता माता पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मैर्येनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 आगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्द्यो च तैलिकः कृटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानस्य कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिषक्तस्य दाम्भिको रमविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्त्ता च यस्यायेदिधिषूपतिः ।
 मित्रभुक् द्यूतवृत्तिस्य पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रयो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धस्य वज्राः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोश्वोद्गमको नक्षत्रैर्यस्य जीवति ।

(१) जीवन्तीति ग० ।

(२) भृतकाध्यापितस्येति ख० ।

पचिणां पोषकोयश्च^(१) सुद्धाचार्यस्तथैव च ॥
 खोतसां भेदकोयश्च^(२) तेषाञ्चावरणे रतः ।
 ग्रहसंवेष्टको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
 शक्तीही ध्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च मणानाञ्चैव याजकः ॥
 आचारहीनः क्लौवश्च नित्ययाचनकस्तथा ।
 हृषिजीवी स्त्रीपदौ च सङ्गिर्निन्दित एव च ॥
 चौरभिक्षो माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्घापकश्चैव^(३) वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 एताम् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरोविद्वान् उभयत्र विवर्जयेत् ॥

'स्तेनाः' ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्तारः । इतरेषाम् पतितपदेनै-
 वाभिधानात् । 'पतिताः' सहापातकिनः । 'क्लौवः' नपुंसकः, "मा क्लैवं
 गच्छ कौन्तेय" इति स्निग्धदर्शनात् । "सत्त्वशून्यः क्लौवः" इति हरि-
 हरः । नास्ति दत्तं नास्ति ज्ञतं नास्ति परलोक इति ये म्रियमप्रज्ञाः तेषां
 'वृत्तिः' आचारोऽश्रद्धावन्ता 'नास्तिकवृत्तिः' सा वृत्तिर्येषां ते 'ना-
 स्तिकवृत्तयः' । उत्तरपदलोपो समासः । अथवा नास्तिकं वृत्तिः
 जीवनं येषास्त एवमुच्यन्ते । मनुग्रहणं प्रतिषेधादर्थः । जटिलो ब्रह्म-
 चारौति मेधातिथिः । स चानधौयानोऽप्रारब्धाध्ययनोऽत्र निषिध्यते ।
 प्रारब्धाध्ययनस्य तु ब्रह्मचारिणो विहितत्वात् । न च मर्त्ययाध्य-

(१) पालकायश्चेति ख० ।

(२) भेदकश्चेति क० ।

(३) प्रेतनिर्घापकश्चेति ग० ।

मर्षपञ्च राजमर्षपो विवक्षितो न तु मर्षपमात्रं, कुसुमं राजमर्षप
इति स्यत्यन्तरे विशेषप्रतिषेधात् । तस्य च शेषाभ्यनुज्ञार्थत्वात् ।
अतः सामान्यवचनं मर्षपविशेषे सङ्कोच्यं । सामान्यानि हि विशेषं
प्रति साकाङ्क्षाणि विशेषमनुरन्धन्ति । न तूपलक्षणीभूय विशेषः
सामान्यानुमायी भवति । सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वात् ।
अन्यथैकस्मिन्नपि वाक्ये सामान्यशब्दोविशेषमुपलक्षणीकृत्य शब्दवि-
शेषव्यवहारं हन्यात् । को ह्येकवाक्यगतस्य वाक्यान्तरगतस्य वा
विशेषशब्दस्यास्ति विशेषः । यदि तु स्याद्विशेषः तर्हि चतुर्द्धाकरणं
नाग्नयपुरोडाश उपसंह्रियेत । अतः मर्षपोऽत्र राजमर्षप एव । अतश्च
गौरमर्षपो यावद् एव । 'कृष्माण्डं' कर्कारु । 'अलावु' तुम्बिनीफलं ।
तच्च वर्तुलमेव वर्ज्यं । अलावु वर्तुलञ्चेति वचनान्तरे विशेषदर्शनात् ।
'वार्त्ताकं' क्षुद्रवार्त्ताकीफलं । पालङ्का' मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः ।
'कुसुमं' प्रमिद्धं । कुसुमस्य चाकण्टकिना नित्यनिषिद्धत्वात् कण्ट-
किनाऽपि कोमलावस्यस्य शाकलसम्भवान्निवृत्त्यर्थः प्रतिषेधः ।

विष्णुवचने पाठान्तरं ।

पिप्पली-सृमक-भृशृणामुरी-मर्षप-सुरम-कृष्माण्डालावु-वार्त्ताक-
पालङ्का-तन्दुलीयक-कुसुम-पिण्डमूल-महिषीतौराणि वर्जयेदिति ।

'सृमकं' खदिरशाकं । 'आसुरी' राजमर्षपः । आसुरी चामौ मर्षप-
श्चेति वा विग्रहः । तथा च गौरमर्षपो न वर्ज्यः ।

हारीतोऽप्याह ।

पालङ्का नालिका-पौतौक-शिशु-सृमक-वार्त्ताक-भृशृण कफेष-
माष-मसूर-कृतलवणानि च आहु न दद्यादिति ।

नालिका नाम दीर्घनाला शिरोभागावस्थितस्त्रन्पप्लवा जलाश-
योद्गवा शाकत्वेन प्रसिद्धनालदलावलिः । 'पैतीक' पैतिक आपाद-
केतिपर्यायाभिधेयं शाकं । 'कफेक्षः' 'आरण्यविशेषः' काश्मीरेषु प्रसिद्ध
इति हारीतस्मृतिभाष्यकारः । 'क्षतलवणानि' क्षत्रिमलवणानि ।

आह शङ्खः ।

भृस्तृणं सुरसं शिग्रुः पालङ्ग्या ससुकं तथा ।

कृष्णण्डालावु-वार्त्ताक-कोविदारांस्य वर्जयेत् ॥

पिप्पलं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकं ।

क्षतञ्च लवणं सर्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥

'वंशाग्रं' वंशाङ्गुरः, न त्वयमात्रं ।

शाव्यायनोऽप्याह ।

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।

असुरान्ममिदं सर्वं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

'मारिषः' जीवशाकसंज्ञकस्तन्दुलीयकसदृशस्तदपेक्षया मूलतरः
शाकविशेषः । 'कलम्बिका' वेणुपद्माकृतिपल्लवा जलजैव, रक्तेतिविशे-
षणात् श्वेता न प्रनिषिध्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्यास्याभिषवा नित्यं क्षतपुष्पा गवेधुका ।

जम्बीरजं फलवर्ज्यं कोविदारञ्च नित्यञ्च ॥

सर्षप-स्रवणादियुक्तेषु जल-तक्र-काश्चिका द्रवेषु निक्षिप्य त्रिपञ्च-
सप्ताहादिकालेनाञ्जलारादिरसान्तरमप्युक्तं । अतो विकल्पः प्रशस्त-
जम्बूफलविषयो वा निषेधो वर्णनीयः । यस्य फलमूलाच्चादेरपि

केनचित् कृतं कृतं तदवलुनमित्युच्यते, यस्योपरि केनचिद्रोदनं कृतं तदवहृदितं । उपलक्षणश्चैतदपवित्रस्त्रेष्वादिषंसर्गापादकानां निष्ठीवना-
दिप्रियाप्रसङ्गानां ।

उभयना अपि ।

नालिका-शण-कृत्राक-कुसुमालावु-विड्भवान् ।

कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्गृञ्जनं श्राद्धे काञ्चिकं पिण्डमूलकं ।

करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

‘कृत्राकं’ शतपुष्पा, वर्षाकाले भूमौ वृक्षेषु वा समुद्भूतं कृत्रमि-
त्यपरे ।

“भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्राकं भवत्यन्ति ये । ब्रह्मघ्नान्स्तान्विजा-
नौयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्” इति । यमस्मरणात् ।

‘विड्भवान्’ विष्ठाषंसर्गदूषितभूप्रदेशोद्भवान् । उपलक्षणश्चैतद-
पवित्रभूप्रदेशसम्भवानां । ‘कुम्भी’ श्रीपर्णीका । ‘कम्बुकं’ वृत्ताकारमला-
वुफलं । अलावुशब्दस्तु पचादेः शाकत्वप्रतिषेधार्थोक्तः । कम्बुकमित्य-
चाम्बुकमिति पाठान्तरं । ‘वृन्ताकं’ श्वेतवृन्ताकं । ‘गृञ्जनं’ गाजर-
इति प्रसिद्धम् । ‘काञ्चिकं’ ख्यातं । करञ्जं, मक्कमालफलं । एवमन्येऽपि
ये ‘रसगन्धोत्कटाः’ आहत्योपरसगन्धयुक्ताः तेऽपि वर्जनौघाः ।

भारदाजः ।

मक्रोद्भूतस्तु यत्तोयं पल्लवाम्बु तथैव च ।

खलपन्तु कृष्णान्डफलं वज्रकन्दस्य पिप्पली ॥

तन्दुलीयकश्चाकश्च माहिषश्च पयो रधि ।

शैम्भिकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकं ॥
कुलत्थ-शण-जीराणि करम्भाणि तथैव च ।
अज्जादन्यद्रूपं शिपुः क्षारस्तथैव च ॥
नीरमान्यपि सर्वाणि भोक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आहुकर्मणीति ॥

‘नक्तोद्धृतं’ रात्रौ जलाशयात् उद्धृतं पृथक्कृतं । ‘पल्ललाम्’ घासे
वा अरण्ये वा स्वल्पतरुनिम्बावटद्रीणादिमभृतं जलं । पल्ललाम्बुनो
विशेषणं स्वल्पमिति एकस्या अपि गोस्तृप्तेरपर्याप्तं । ‘वञ्चकन्दः’ आर-
ण्यसूरणः । माहिषमिति पक्षोदधिविशेषणमाहिषमात्रं पयोदधि
वर्ज्यमिति गम्यते । मसूरं, हृष्णाङ्गी, हृष्णनिष्पावं, हृष्णचणकं,
हृष्णेतरमाष-हृष्णेतरमुद्गादीनि शिम्भिकान्यानि शैम्भिकानीत्युच्यन्ते ।
‘करीरः’ पत्रशून्योवदराकृतिफलोजाङ्गलोद्भवोवृक्षविशेषः । ‘जीरकं’
हृष्णजीरकं, सत्यन्तरे विशेषितत्वात् । ‘करम्भाणि’ दधिमिश्राः सक्तवः ।
अज्जशब्दोजलजातपुष्पजातिविशेषवचनः । ‘क्षारः’ सर्जिकायवक्षारादिः ।
‘नीरमानि’ मन्दरमानि निरुष्टरमानि वा । ‘भोक्ष्याणि’ दन्तैरवखण्ड्याव
गीर्याणि, अवखण्डनमन्तरेणान्यवहारयोग्यानि ‘भोज्यानि’ । सर्वस्मि-
न्निति नित्यश्राद्धादन्यत्र सर्वस्मिन् । प्रतिदिनं हि कुशाक्षादिद्रव्य-
वर्जनपूर्वकमन्ननिष्पादनस्याशक्यत्वात् । अतएव नित्यश्राद्धं विषयी-
कृत्य रामायणादावुच्यते ।

इन्द्रदेवदरैर्विन्त्यैरामस्तर्पयते पितृन् ।

यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता इति ॥

आह सुमन्तः ।

बीजपूरकमाषाणि आद्धे न दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तालं करुणकाकोले बज्रपुत्रार्जुनीफलं ।
जम्बीरं रक्तविन्ध्यं शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥
अलाबु तिलपणीं च कुष्माण्डी कटुपर्जिका ।
वार्त्ताकं शिम्बिजातिश्च लोमशानि जटीनि च ॥
कालिङ्गं रक्तचारश्च चोणकं धृतचारकं ।
आद्धकर्मणि वर्ज्यानि गन्धचिर्भटिकं तथा ॥
कपालं काकमाचीश्च करम्भं पिण्डमूलकं ।
मृश्मनं चुक्रिकां चुक्रं गाजरं पोतिकां तथा ॥
जीवकं शतपुष्पाश्च नालिकां याम्यशूकरं ।
हलं मृत्तं सर्षपश्च पलाण्डुं लशुनं त्यजेत् ॥
माणकन्दं तन्दुलीयं विषकन्दं गताम्रिणं ।
पुरुषालं सपिण्डालं आद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥
गोयगन्धश्च दातव्य कोविदारकश्चिपुको ।
अथस्थं पिच्छिलं ह्रस्वमन्यश्च मुनिसत्तम ॥
न वै देयं गतरसं मद्यगन्धश्च यद्भवेत् ।
क्षिद्रूयगन्धापमसं भृनिम्बनिम्बराजिके ।
कुस्तुम्बरं कलिङ्गात्वं वर्जयेदमृवेतमं ॥

तथा ।

कुसुमभाकं जम्बीरं शिपुकं कोविदारकं ।
पिष्ठाकं क्षिपुषाश्चैव मसूरं मृश्मनं शणं ॥

कोद्रवं कोकिलाक्षं चक्रं कम्बु च पद्मकं ।
 चकोरश्चेनमामंश्च वर्तुलालावुनालिनीं ॥
 फलं तालतरुणाश्च भुक्ता नरकमृच्छति ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्तैः माद्रे प्रजेत् पूयवहं नरः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नाहरेत् विचक्षणः ।
 निषिद्धानि वराहेण स्वयं पित्र्यमादरात् ॥

‘करुणं’ करुणस्य फलं गूर्जरदेशे प्रसिद्धं । ‘काकोलं’ काकोली-
 फलं उत्तरापथे प्रसिद्धं । ‘बहुपुत्रा’ शतावरी तस्या मूलं किम-
 लयश्च । ‘अर्जुनीफलं’ ककुभलताफलं । ‘शालः’ मर्जः । ‘तिरुपर्णी’
 कटुकगेहिणी । ‘कटुपत्रिका’ राजिका । ‘शिम्विजातिः’ कुलत्यममूरा-
 दिशिम्विधान्यानि । ‘रोमशानि’ कपिजम्बूफलानि । ‘रक्तसारं’
 लेहितचारुफलं । ‘धृतचारकं’ चिरमंश्चोतसारबीजं । ‘कपालं’
 नालिकेरं । गडमधुकाञ्चिकमम्बादिद्रवद्रव्य धान्याद्युष्मणि अहमप्रा-
 हादिकालमवस्थाप्यातिगृह्णतां नीतं ‘चक्रं’ इत्युच्यते । ‘गाजरं’ गाजर
 इति लोके प्रसिद्धं । ‘जावकः’ काकोल्यादिजावनीयादिके पठिते
 जावकमज्जयेवोत्तरापथे प्रसिद्धः । ‘हलं’ लाङ्गली । ‘मृत्यं’ नटी ।
 ‘उगमन्था’ वचा । ‘भृनिम्बः’ किराततिरुक्तः । ‘पिण्णकं’ यक्षस-
 माहृत्यैलानां तिलानां कल्कः । ‘कोकिलाक्षः’ ईशुरः, कोलिमा
 इति लोके प्रसिद्धः । ‘पद्मकः’ स्वनाम्नैव प्रसिद्धः । ‘चकोरश्चेनौ’,
 पक्षिविशेषौ ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

लगुनं गृह्णन्त्येव पम्पाण्डुं पिण्डमुत्तमम् ।

करम्भं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्णतः ॥

गन्धारिकामलाधूनि लवणान्यौषराणि च ।

वर्जयेत्तानि वै आद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥

‘गन्धारिका’ गंजाधिका सङ्गीत्यर्थः । यच्च वाचेति । दात्रा प्रदानकाले सत्कारार्थं वाचा यन्न स्त्रियते तदपि आद्धसाद्गुण्याय न भवतीत्यर्थः ।

तथा ।

पूति पर्युषितश्चैव वार्त्ताकाभिषवास्तथा ।

वज्रनीयानि वै आद्धे तथा वसु च लोहितं ॥

‘पूति’ दुर्गन्धं, ‘लोहितं’ वसुकाख्यं शाकं । यदा लोहितवर्णं वसु द्रव्यं करवीरपुष्पादि । अन्ये तु तथा वत्सश्च लोहितमिति पठन्ति । कूर्मपुराणे ।

पिप्पलीं रुचकश्चैव तथा चैव मसूरकं ।

कुम्भाण्डालावुवार्त्ताकभृस्तृणं सुरभं तथा ॥

कुसुमं पिण्डमूलञ्च तन्दुलीयकमेव च ।

राजमाषांस्तथा जीरं माहिषाख्यं विवर्जयेत् ॥

आङ्गीं कोविदारञ्च पालङ्गा मरिचं तथा ।

वर्जयेत् सर्वयत्नेन आद्धकाले द्विजोत्तमः ॥

‘रुचकं’ सौवर्चलं ।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

पद्म-विल्बक-धुस्तूरपारिभद्राङ्गरूपकाः ।

न देयाः पिष्टकार्येषु पयसाजाविकं तथा ॥

‘पारिभद्रः’ निम्बः । ‘आहुकल्पकः’ सिंहास्यः ।

महाभारते ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु मालानं लग्नुमं तथा ।
पलाण्डुमौभाञ्जनकौ तथा गृध्रनकादयः ॥
किष्किण्डजान्यलाबूनि कृष्णं स्रवणमेव च ।
ग्राम्यं वराहमांसञ्च यच्चैवाप्रोषितं भवेत् ॥
कृष्णाज्जि विटस्यैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्गुराद्यास्तथा वर्ज्या गृहशृङ्गाटकानि च ॥
वर्जयेन्नवणं सर्वं तथा जम्बुफलानि च ।
अवततावरुदितं तथा आद्वेषु वर्जयेत् ॥

किष्किण्डजान्यलाबूनीत्यत्र कुकुण्डकान्यलाबूनीत्यपि पठन्ति ।
व्याचक्षते च ‘कुकुण्डकानि’ कृत्राकसमानप्रकृतिद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । ‘कृष्णं स्रवणं’ मौवर्चलं । शाकादिमंस्कारद्रव्येषु मध्यं हिङ्गु-
वर्जनीयं । यत्तु हिङ्गुनो ग्राह्यत्वमुक्तं आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठस्यैव कर्पूरं मरिचं गुडं ।

आहुकर्मणि शस्तानि मैश्वरं त्रिपुमन्त्येति ॥

तद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पेनेति मन्तव्यं । अन्ये तु तच्छेत्तुं हिङ्गु-
विषयं वर्णयन्ति । लोहितान् वृत्तनिर्यामान् वर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे-
दर्शनात् । अन्ये च शाकमंस्कारद्रव्यान्तरालाभेऽनुकल्पत्वेन हिङ्गु-
पादेयमित्याहुः । अपरे च शाकरूपादि हिङ्गुविषयं वदन्ति ।
हिङ्गुस्रवणमरिचानाममिश्रत्वेन प्रत्यक्षाणां निषेधादिति । एतच्च
हिङ्गुनः पृथक्भूतस्थानुपयोऽप्यत्राववणस्यैव च प्रत्यक्षस्य निषेधादयुक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुगन्धं पञ्चशिम्वच्च कलायाः सर्व एव च ।

वांशं करीरं सुरममर्जकं भृस्तृणानि च ।

भक्ष्यत्वेन निषिद्धञ्च न देयं श्राद्धकर्मणि ॥

‘सुगन्धं’ गन्धनाकुल्याः पत्रादि । निष्पाव-मसूर-राजमाष-मठ-कुलत्याख्यानि पञ्चशिम्विधान्यानि ‘पञ्चशिम्वं’ । यच्च धर्मशास्त्रेषु भक्षणीयत्वेन प्रतिषिद्धं तदपि न देयं ।

किं पुनस्तदित्यपेक्षायां पैठौनमिराह ।

रन्ताक-नालिका-पौतौक-कुसुमाश्वन्तकास्तेति शाका न भक्ष्याः इति ।

‘रन्ताकं’ श्वेतरन्ताकं ।

तथा च देवलः ।

कण्डूरं श्वेतरन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत् ।

‘कण्डूरं’ कण्डूरायाः प्राच्येऽण्वापरनामधेयायाः फलं । तथा-त्यन्तकण्डूतिजनकबङ्गरोमयुक्तं भवति । ‘कुम्भाण्ड’ कुम्भवद्वर्तुलमदौ-र्घालावुसदृशं फलं । ‘कुसुमं’ कण्टकरहितं । स्मृत्यन्तरे विशेषित-त्वादिति देवस्वामी ।

कुसुमादीनां भक्षणे दोषमाहेशनाः ।

कुसुमं नालिकाशकं रन्ताकं पौतौकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः । ॥

भविष्यत्पुराणे ।

(१) अपि दाता तथा द्विजः ।

लघुनं गृह्णन्श्चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकं नालिकासावु ह्यवेयाञ्जातिदूषितं ॥

एतज्जात्यैव दूषितं 'अवेयात्' जानीयात् ।

हारीतः ।

न वट-प्रतोदम्बर-दधित्य-नीप-मातुलिङ्गानि भक्षयत् ।

'दधित्यं' कपित्थफलं । 'नीपं' कदम्बपत्रं ।

आह मनुः ।

लोहितान् वृत्तनिर्यामान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलु गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयत् ॥

'शैलुः' कृष्णातकः । प्रसृताया दशाहं पयः 'पीयूष' ।

इति वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।

अथ यावद्वाणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

कूर्मपुराणे ।

क्षीरं क्षीरविकारश्च पायसं शर्करा मधु ।

देवं आद्धेपु यत्नेन सर्वदा पितृहृत्प्रियं ॥

पद्मपुराणे ।

अश्वश्च सदधिक्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितं ।

मांसं प्रोणाति वै सर्वान् पितृनित्यब्रवोदजः ॥

पितरस्तृणन्ति इत्यनुवृत्तौ मनु-देवल-कात्यायनाः ।

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

मनुः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौद्धमैकसफं तथा ।

आविकं मन्धिनीक्षीरं विवक्षायाश्च गोः पयोः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगानां माहिषं घना ।

स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्रानि चैव हि ॥

इह अनिर्दशादृश गोः क्षीरमिति पाठे अनिर्दशादृशब्दानुवृत्तौ
उद्गादीनामपि दाशाहिकः प्रतिषेध आशङ्क्येत। तत्रात्यन्तिकतत्प्रतिषे-
धार्थं समाचार आश्रयणीयः। अनिर्दशाया इति स्त्रीलिङ्गपाठे आश-
ङ्क्येव नास्ति। न हि तद्धितान्नैरौघमित्यादिभिरनिर्दशाया इत्यन्वेति।
यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनपक्वान्तानि सा गौरनिर्दशा। उद्गाः
करभ्या इदम् 'श्रीष्ट'। एकशफादीनाम् वड्वाप्रभृतीनां इदं 'ऐकशफ'।
अविकानामिदम् 'आविकं'। उत्तरत्र पुनः क्षीराग्रहणसमाचाराच्च औष्ट्रै-
कशफाविकानिर्दशगवादिक्षीराणि भविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते। मन्धिन्या
अवक्षायाश्च गोः क्षीरमेव। वृषभेण क्रान्ता 'मन्धिनी'। मेधातिथि-
स्वाह। या उभयोः कालयोः प्राप्तदोहा कथञ्चिदन्यतरत्र दुह्यते, साय-
मदुग्धा प्रातर्दुग्धा प्रातरदुग्धा सायं वा दुग्धा सा 'मन्धिनी'। अन्या
तु खल्पदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमाना अप्र दोहशब्दस्य
सन्धानात् मन्धिकर्षात् मन्धिनीशब्दप्रवृत्तौ सन्धाशब्दात् मन्धिशब्दाद्वा
ब्रीह्यादिपाठादिनिः। कस्यिदाह या मृतवत्सा वत्सान्तरमन्धानेन दुह्यते
स मन्धिनीति। मन्धिनीशब्दस्यावस्थाविशेषवचनत्वात्तदवस्थाया एव
क्षीरं वर्ज्यं। नोत्तरकालमपि विवक्षायाः। मृतवत्सायास्तु गोर्वत्सवि-
रहजनितश्लोकशान्तिपर्यन्तं पयोवर्ज्यं। या तु जीवदत्सापि वत्समन्त-
रेणैव तुष-रूक-पिप्पलाकादिना दुह्येत तस्या अपि विवक्षायाः पयो
वर्ज्यं। पयोग्रहणञ्च समासान्तर्गतस्य क्षीरपदस्योत्तरचान्वयात्। आर-

एषानां मृगाणामित्यत्र पुंलिङ्गस्य पयः प्रकृतिभावेनान्वयासम्भवाज्जा-
तिमात्रविवक्षायां सामर्थ्याच्चमरीप्रभृतौनां पयोवर्ज्यमिति लभ्यते ।
'माहिषं विना' आरण्यमाहिषीवीरमन्तरेण । 'स्त्रीवीरं' मानुषीवीरं ।
तदपि नित्यं वर्ज्यं । सर्वाणि श्रुतान्यपि वर्ज्यानि ।

षमः ।

अनिर्दशाया गोः वीरं आजं माहिषमेव च ।
आविकं सन्धिनीवीरं औद्गमैकशफश्च यत् ।
वर्जयेद्गोवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः ॥
आरण्यानान्तु सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषं ।
आविकादीनि वर्ज्यानि सदा स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोः पयः परिवर्जयेत् ।
औद्गमैकशफं ऐषं आरण्यकमथाविकं ॥

वशिष्ठः ।

अग्रामपाश्वरिपयः सन्धिनीवीरं गोमाहिषजानामनिर्दशाहानां ।

गौतमः ।

गोश्च वीरमनिर्दशायाः स्मृतके अग्रामहिष्याश्च नित्यमाविकम-
पेयमौद्गमैकशफश्च स्यन्दिनी-यममू-सन्धिनीनाञ्च याय वत्स्यपेताः ।
'स्यन्दिनी' स्वयमेव वीरं प्रस्यन्दमाना प्रस्यन्दमानया निवा । 'यममूः'
प्रसृतयमला ।

बौधायनः ।

अनिर्दशाहासन्धिनीवीरमपेयं विवत्सायाश्चाविकमैकशफश्चापेयं ।

आपस्तम्बः ।

अपेयं तथैणकं पय उशीनीरं मृगीचारं सन्धिनीलीरं यमसूचीरं
गोश्रानिर्दशायाः ।

हारीतः ।

स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेत् । न चतुमङ्गवति ।
न हतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न दुग्धाया विना वत्सात् ।
यथा ह्यश्वत आच्छिद्यात्मनाश्रीयादेवं तत् । न नवसूतायाः स्रजस्क-
त्वात् । सप्तगात्रादित्येके दशगात्रादित्यपरे मासेनापि पूयं भवतीति
धर्मविदः ।

एवं द्वाहः ।

द्वौ मामौ पाययेद्वत्सं तृतीये त्रिस्तनं दृहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनश्चैव यथान्याय्यं यथाबलं ॥

वृषेण मैथुनमिच्छती 'वृषस्यन्ती' तदौयं पयः । 'चतुमङ्गवति'
चतुमत्याः सम्बन्धि भवतीत्यर्थः । अनेन निरुक्तमैथुनेतगायाः पयो
न निषिद्धमिति गम्यते । 'हतवत्सा' मृतवत्सा । शोकाभिभूतत्वादिति
हेतुः । तेन त्रिस्तनवत्सशोकायाः पयमि न प्रतिषेधः । अस्य हेतुव-
स्त्रिगदार्यवादता सतिचन्द्रिकारेणैव निगृह्यतेति तत्र प्रपञ्चयते ।
वत्साद्विनेति लौगलोभात् । जीवन्तमेव वत्सं अन्यतोनिधाय दुग्धायाः
पयो न पिबेत् । दृष्टान्तेन निषिद्धं द्रष्टव्यम् । यथा 'अश्वतः' भुञ्जानात्,
'अत्र' 'आच्छिद्य' वृष्टात् गृहीत्वा, 'आत्मना' स्वयं, अश्रीयात् । एवं
तदिति । नवसूतायाः पयो न पिबेदिति सम्बन्धः । स्रजस्कत्वादिति हेतुः ।
सप्तगात्रादुपरि पूयं भवतीत्येके । दशगात्रादुपरित्यपरे । मासादुप-

रीति धर्मविदः सत्यन्त इति शेषः । एतेषु सप्ररात्रादिपक्षेषु यथा
रजोनिवृत्तिवद्व्याख्या । धर्मविदग्रहणं मामान्ते रजोनिवृत्ति-
संशयोऽपि नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन यदा सप्ररात्रादावपि रजोनि-
वृत्तिनिश्चयः तदा पयःपानेऽपि न धर्महानिः ।

शङ्खस्त्रिखितौ ।

माहिषं गव्यमाजघ्न भक्ष्यं क्षीरन्तु निर्दशं ।

शङ्खः ।

सर्वाभां दिस्तवीनां क्षीरमभोज्यं अजावर्जमिति ।

आपस्तम्बस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन कापिलं पयो न पेयमित्याह ।

क्षत्रियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत् कापिलं क्षीरं ततोऽन्योनास्त्यपृच्छत् ॥

तेन ब्राह्मणव्यतिरिक्तः कपिलाया गोः क्षीरं श्राद्धादिकर्मोप-
युक्तशेषमपि प्रयत्नेन वर्जयेदित्यर्थः । ब्राह्मणस्य ऋतुशेषव्यतिरिक्ता-
पिलक्षीरपाने दोषोभविष्यत्पुराणं दर्शितः ।

कापिलं यः पिबेत् शूद्रो नरके च विपश्यते ।

ऋतुशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति ॥

ऋतुशेषे पीते विप्रस्य जन्मान्तरेऽपि विप्रत्वं भवति ।

तथा ।

ऋतुशेषव्यतिरिक्तापिलक्षीरे पीते विप्रस्य जन्मान्तरे पशुत्वं
भवतीत्यर्थः । क्षीरवर्जनविधानादेव क्षीरविकारस्यापि कृत्तिकादे-
र्वर्ज्यत्वं सिद्धं । कृत्तिकादिविकारेऽपि क्षीरमस्य सद्भावात् । अतएव
क्षीरे वर्जयितव्ये तद्रमवतः पायसादेरपि वर्जनं कार्यमिति मौमांसायां

प्रतिपादितं । अतएव निषिद्धचौरविकाराणां भक्षणे निषिद्धातिक्र-
मस्य कृतत्वात् प्रायश्चित्तमाह शङ्खः ।

चौराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ।

सप्तगात्रघ्नं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहित इति ॥

आद्धेषु महिषौचौरस्य निषेधेऽपि वचनान्तरेण प्राशस्त्यप्रति-
पादनान्महिषौघृतं ग्राह्यमेव ।

भविष्यत्-पुराणे ।

आद्धेषु महिषौचौरमजाचौरस्य वर्जयेत् ।

गवाञ्चानिर्दशाहानां सन्धिनीनां पयस्यजेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

न च गोव्यतिरिक्तानां पयः आद्धेषु शस्यते ।

सविकारं गवामेव पितृणां हृत्पये पयः ॥

सुमन्तुः ।

पयोदधि घृतस्यैव गवां आद्धेषु पावनं ।

महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः कश्चित् ॥

देवलः ।

अजावि-महिषीणान्तु पयः आद्धेषु वर्जयेत् ।

विकारान् पयस्यैव माहिषं तु घृतं हितं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मार्गमाविकमौष्टस्य सर्वमैकशफस्य यत् ।

माहिषश्चामरस्यैव धेन्वा गोश्चाप्यनिर्दशं ॥

पित्र्यं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यथाप्युपाहृतं ।

वर्जनीयं सदा सद्भिः तत्पयः आहुकर्माणि ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माहिषशामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवं ।

ऐणमौष्टं याचितश्च दधिबीरं त्यजेत् घृतं ॥

घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

मगुडं मरिचाक्तु तथा पर्युषितं दधि ।

दीर्णं तक्रमपेयश्च नष्टास्वादश्च फेनवत् ॥

अयमर्थः । 'घृतात् फेनं' घृतादुद्धृत्य फेनं अपेयं । 'घृतान्मण्डं' घृतादुद्धृता मलानिका । तथा 'चार्द्रगोः पीयूषं' यावत् प्रसृतागौरा-
र्द्रयोनिस्तावत् बीरमपेयं । तथा पयोदधिगुडमरिचमिश्रितं यत् पर्यु-
षितं तदपेयं । तथा यत्तत् 'दीर्णं' दूर्वाधट्टन-गुण्याग्नितापादिना
स्वतोवा स्फुटितं । यच्च 'नष्टास्वादं' गुणं नष्टमं । यच्च बहुदिनस्थित्या
सञ्जातफेनं तदपेयम् ।

इति याज्ञाणि वर्ज्यानि च बीरादीनि ।

अथ याज्ञाणि मांसानि ।

तत्र तावत् सामान्यतः आहुते मांसदानविधिः ।

मनुः ।

मुन्यस्त्रानि पयोमोमा-मांसं यच्चानुपसृतं ।

अक्षरस्त्वणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

पूर्वं व्याख्यातः श्लोकः ।

पितृणां मामिकं आहुते अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तदेतत्प्रतिमासममावास्यायां विहितं आहुं तत्पितृणामन्वा-
हार्यमिति मुनयो मन्यन्ते । तदेतदामिषेण मांसेन कर्त्तव्यं । प्रशस्तेना-
प्रतिषिद्धेन द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेत्यादिविशेषविहितेन वा । अयञ्च
मुख्यः कल्पः । तदभावे दधिघृतसृपादि विधायिष्यते । मांसञ्च
व्यञ्जनं भक्तादेर्भोज्यस्य न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं । येन वक्ष्यति ।
गुणांश्च सूपशाकाद्यानामिति । तथा यावन्तश्चैव यैश्चान्नानि इति
स्मृत्यन्तरे ।

विना मांसेन यत् आहुं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

कव्यादाः पितरो यस्मादभावे ^(१) पायसादयः ॥

पुराणे ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं मधु चान्यत्तथैव च ^(२) ।

इति सामान्यतः आहुं मांसदानविधिः ।

अथ मांसभक्षणे विधिरुच्यते ।

मनुः ।

यत्प्रोक्षितं भवेत्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामेव चात्यये ॥

पशुं प्रोक्षतौत्यादि विहितप्रोक्षणादिमंस्कारयुक्ताग्नौषोमीयादि-
पशुप्राकृतिकं मांसं प्रोक्षितमित्युच्यते । 'ब्राह्मणकाम्यया' ब्राह्मणे-
ष्क्या । काम्यश्चः कान्दशः ।

(१) यस्मादभावे इति क० ।

(२) मुन्यन्नमेव चेति ग० ।

यदा ब्राह्मणाः प्रार्थयन्ति तदा प्रोक्षणाहप्रकृतिकमण्यप्रोक्षितं
कृताभक्षणमङ्गुल्योऽपि भक्षयेत् । 'यथाविधि' यथाशास्त्रं, मधुपर्कयज्ञ-
आह्वेषु 'नियुक्तः' नियोगमङ्गीकारितः मांसं भक्षयेत् । अतः आह्वे
भोक्तव्य इत्युपेत्य इदमश्रामोदं नाश्रामोति नार्हति वक्तुं । यतिब्रह्म-
चारिभ्यां तु नियुक्ताभ्यामपि मांसं न भक्षणीयमिति प्रतिपादितं
प्राक् । 'प्राणानामव्ययं' अश्रान्तराभावात् भावप्राणापसूमनिश्चये
देवपितृकार्यापयुक्तशेषादन्नादपि निषिद्धमपि पौनःपुन्येनापि ब्रह्मचर्ये-
ऽपि मांसं भक्षयेत् । मर्त आत्मानं गोपायदिति वचनादात्मघात-
पातकपरिहारमन्वायकार्यताच्च ।

यमोऽपि ।

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं भक्षत् ब्राह्मणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आह्वेषा वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

अनियमे पृथ्व्यादव्यक्तनियमाभावे मांसं विवर्जयेत् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ ।

प्राणाव्ययं तथा आह्वे प्रोक्षितं द्वित्रिकाम्यया ।

देवान् पितृन् समन्यर्च्य खादन्मांसं न दूष्यति ॥

देवलः ।

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न निष्यते ।

श्रावधार्यमश्रकौ वा नियोगाद्यञ्जकारणात् ॥

रुद्रह्मपतिः ।

रोगी नियुक्तो विधिनाहितं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याश्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगी’ मांसभक्षणैकपरिहार्यरोगवान् । नियुक्तः श्राद्धादौ ।
विधिनाहितं कृतशेषं । ‘विप्रवृतः’ विप्राभ्यर्थितः । ‘चतुर्द्धा परिमञ्ज्या’,
चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण नियम इत्यर्थः ।

हारीतः ।

वृथामांसं भक्षयन्तु पुष्पकच्छरद्बुधः ।

काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नीयात् ॥

‘यथाकामं’ यावदिच्छं ।

विष्णुः ।

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

‘शाश्वतं’ नित्यं वैदिकमित्यर्थः ।

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयौत यथाविधि ।

न भक्षयेद्दृथामांसं वृथामांसं विवर्जयेत् ॥

श्राद्धे मांसं समश्नीयात् यदातिथ्यं निवेदयेत्^(१) ।

इति मांसभक्षणविधिः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणे प्रत्यवाय उच्यते ।

पैठीनमिः ।

निमन्त्रितो योनाश्राति श्राद्धे मांसं द्विजोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यावन्ति हतस्य पशोः रोमाणि तावत् सञ्ज्ञानि च वर्षाणि नरके
व्रतन्तीत्यर्थः ।

(१) यदातिथ्यनिवेदितमिति ग० ।

मनुः ।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मां नान्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिं ॥

‘सम्भवान्’ जन्मानि ।

वशिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदि आद्वे दैवे मां समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरेमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ ७

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः आद्वे दैवे मां समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरेमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

इति नियुक्तस्य मांसाभक्षणं प्रत्यवायनिरूपणं ।

अथ प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

प्रशस्तेनामिषेण आद्रं कुर्यादिति मनुवचनं पूर्णमुक्तत्वात् ।

तत्राह शङ्खः ।

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलं ।

वाध्र्माणं वर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः मदा ॥

‘तित्तिरः’ चित्रपक्षः । ‘मयूरः’ शिखण्डो । ‘लावकः’ प्रसिद्धः ।

‘कपिञ्जलः’ शरुर्बभ्रुवर्णः पक्षी । ‘वाध्र्माणः’ क्षणयोव, इत्यादिना

द्वादशवार्षिकवृत्तौ वन्द्यमाणलक्षणः । ‘वर्त्तकः’ वृत्ताकृतिश्चित्रविन्दु-

लाञ्छितः तुल्यपुच्छः पक्षिविशेषः ।

मनुः ।

पाठोनगोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्ययकथयो ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च मशन्कांश्चैव सर्वशः ॥

‘पाठीनः’ वज्रदंष्ट्रोमक्यः, महस्रदंष्ट्रः पाठीन इत्यभिधानात् ।
 ‘रोहितः’ रक्तवर्णोमक्यः । एतावुभौ ह्यव्ययनियोगेन आद्वादौ
 भक्षणीयौ । ‘राजीवाः’ पद्मवर्णा मक्या इति केचित्, राजीभिः
 रेखाभिर्युक्ता इत्यपरे । ‘मिहत्तुण्डाः’ मिहमुखाकृतिमुखाः । ‘मशन्काः’
 पृष्ठप्रतिष्ठितगुक्ताकारमक्याः, राजीवाद्याः सर्वशोऽनियुक्तेनापि भक्ष्याः
 तथा ।

श्याविदं शन्यकां गोधां खड्गं कृर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखानाङ्गरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥

‘श्याविदः’ श्यभनकोव्याघ्रविशेषः । ‘शन्यकः’ शनलीमंजतनूरुहः
 श्यापदविशेषः । ‘गोधा’ दीर्घाकृतिर्विलेशयः प्राणिविशेषः । ‘खड्गः’
 गण्डकः । ‘कृर्मः’ कच्छपः प्रभिद्धः । शशः पञ्चनखानां मध्ये श्यावित्प्र-
 मृतीन् भक्ष्यानाङ्गः । सत्यन्तरे तु खड्गं विकल्पः ।

तथाच वर्णिष्ठः ।

खड्गे तु विवदन्त इति ।

उद्धवर्जितानेकविभागस्थितदन्तपङ्क्तीन् गोजाविमृगान् भक्ष्या-
 नाङ्गः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

मक्याः महस्रदंष्ट्रा गोजाविमृगा वृहद्विग्रहाः तित्तिरिरोहितग-
 जीवाः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मक्याश्चाविकृताः ।

वर्गिष्ठः ।

यावि च्छत्यकशशकच्छपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः अनुदाः पशूनां
अदन्ताश्च ।

देवलः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधाकृर्मशशाः यावित शन्यकश्चेति ते स्मृताः ॥

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

पत्तिणः तित्तिरि-कपोत-कपिञ्चल-लाव-टणमयूर-वारणाचार-
णा,वर्णा पञ्च विष्किराः ।

‘कपोत’ प्रसिद्धः । विष्किराणां मध्ये एते पञ्च भक्ष्याः । ‘वार-
णाचारणौ’ कपोतभेदौ ॥

शङ्खलिखितौ ।

माहिषश्चाजमौरभं मार्गं रौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं ममुद्दिष्टं यच्च वै पार्यतं स्मृतं ।

वराहाय तथा भक्ष्या महारण्यनिवासिनः ॥

महिषस्येदं ‘माहिष’ । उरभस्य मेघस्य मांसं ‘औरभम्’ ।

मृगस्य ताम्रहरिणस्य ‘मार्ग’ । रुरो लणमारुहस्य बह्वृट्कस्य वा

मृगस्य मांसं ‘रौरव’ । पृथतस्य विन्दुवतो मृगस्य ‘पार्यतं’ । ‘वराहाः’

शृकराः ।

हारीतः ।

ग्राम्यारण्यानां पशूनामृच्छन्ति यथाजमेघ-हरिण-खडग-रुह-
पृषत-सृष्ट-वभ्रु-महारण्यवासिनश्च वराहास्ताया शशक-शन्यक-मेधा-

गोधा-कूर्म-वर्जक-तित्तिर-मयूर-वार्ध्रीणम-लावक-कुरर-कपिञ्जलान्
मशकांश्च मत्स्याद्यायोपपन्नान् भक्षयेत् ।

इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

अथ मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

मनुः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कदाचनः^(१) ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याद्वैदिकं^(२) विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षणादिस्कारमन्तरेण ये निहितास्तान्नाद्यात् । ये तु वैदि-
कैर्मन्त्रैः संस्कृतास्तानेव भक्षयेत् ।

पुनस्त्योऽपि ।

वर्जयेद्दूरतः आह्ने यदप्रोक्षितमाभिषं ।

राज्ञानुत्पादितं यच्च व्याधिनाभिहतञ्च यत् ॥

‘अप्रोक्षितं’ प्रोक्षणादिरहितं मांसं, आह्ने ब्राह्मणादिर्दाता वर्ज-
येत् । राज्ञा तु मृगख्येन स्वयं यदनुत्पादितं । व्याधिनाभिहतात्
पशोर्यद्गृहीतं तत्सर्वं वर्ज्यं । अयमप्रोक्षितप्रतिषेधा ग्राम्यपशुविषयः ।
आरण्यास्तु प्रोक्षणमन्तरेणापि प्रशस्ता एव ।

ब्रह्मपुराणे ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां प्रोक्षणं ब्रह्मणा कृतं ।

अतएव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः ॥

व्यासेऽपि ।

(१) कथञ्चन इति ग० ।

(२) शास्त्र-मिति ख० ।

प्रजानां हितकामेन अगस्त्येन महात्मना ।

आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोचिताः सर्वशोभगाः ।

तस्मादप्रोचिता एव प्रयोज्यास्ते मदा बुधैः ॥

आरण्यानां पशूनां अगस्त्येन ब्रह्मणा च सर्वार्थतया प्रागेव प्रोचणस्य कृतवादन्यैर्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । असंस्कृतान् पशून्नाद्यादित्ययं फलविशेषकामस्य पर्युदामवचनो^(१) न प्रतिषेधः । अतः फलार्थित्वाभावेऽसंस्कृतमपि मांसं भक्षणायमेवेति । तन्न । यतः प्रतिषेधत्वे सम्भवति पर्युदामत्वं फलकल्पना चेति न न्याय्यं । “न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा जन्तूनां^(२) निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यादिवचनोक्तन्यायादिति चेत् । न । अस्य वचनस्य मन्त्ररहितशूद्रादिविषयत्वेनैवोपपत्तेः । अतो विप्रोमन्त्रसंस्कृतमेव मांसमद्यान्नान्यत् । येन हि मांसेन देवाश्च पितरश्चार्चयन्ते तन्मन्त्रसंस्कृतमेव भवति । देवपित्रर्चनमम्बदूस्मैव ब्राह्मणभोज्यत्वेन विहितत्वात् ।

तदुक्तं मनुना ।

देवान् पितृन् ममभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति ।

विधिपूर्वकभक्षणे गुणमभिधायाविधिपूर्वकभक्षणे दोषमाह स एव ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पित्रास्वत् । '

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिर्नैव पीयते ॥

तथा

(१) मांसविशेषवर्जनवतोऽपदेशः इति ग० ।

(२) भूतानामिति ब० ।

यज्ञाय जगधिर्मांसस्यैष देवोविधिः स्मृतः ।

ततोऽन्यथा प्राकृतस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥

‘जग्धि.’ भक्षणं ।

विष्णुः ।

नाद्यद्विधिना मांसं विधिज्ञोनापदि दिजः ।

अगध्वा तु विधिना मांसं प्रेत्य तैरर्च्यते तु सः ॥

तैः पशुभिरर्च्यते ।

द्वारगत-शातातपो ।

विषकृद्गृहं मांसं व्याधिभिर्जग्धितञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति तैः श्राद्धं यच्च मन्वावर्जितं ॥

‘विषण्’, ‘कृद्गृहं’ कृत्यन्तादिप्रकारेण, हतस्य तथा व्याधिभिः
सिंह्याप्रत्यतिरिक्त्यापदैश्च हतस्य पशोर्यन्मांसं यच्च मन्वावर्जितं
तच्छ्राद्धादौ न प्रशंसन्ति अर्हं न मन्यन्ते ।

आपस्तम्बः ।

हिंसार्थिनामिना च्छिन्नं तदभोजं विदुर्बुधाः ।

इति मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

अथ निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

तत्राह मनः ।

कथादः शकुनान्^(१) सर्वान् तथा यामर्निशामिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभांश्च विवर्जयत ॥

(१) कथादान् शकुनानिति ख० ।

कलत्रिङ्गं भवं हंसं चक्राङ्गं^(१) घामकुक्कुटं ।
 मारमं रज्जुबालञ्च दाह्यहं गृकमारिके ॥
 प्रतुदानं जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मक्यादान् भौनं वधूरमेव च ।
 बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जराटकं ।
 मक्यादानं विटवरगांश्च मक्यानेव च मज्जः ॥

कथं मांसमदन्तीति 'क्यादः' केवलमांसमन्नका काक्यपादयः ।
 'घामनि' 'मिनः' अक्यादा अपि पागवतादयः । 'एकगफा' अथाश-
 तागदभादयः । 'अनिर्दिष्टा' श्रुतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः । यदृक्तास्ते
 तत्र भक्ष्याः । यथा "नाश्वरादवमालभेत गौरं वा गर्दभं प्रजाकामस्य
 च मांसमश्नाथात्" इति । 'टिडिभा' श्रुत्युत्तरशब्दोपलजिताः ।
 कदूतकाणनामानः पक्षिविशेषाः । 'टिडिभा' । 'कलत्रिङ्ग' ।
 घामचटका निगमं दृष्टं । तस्य घामवामिन्यत्र प्रसिद्धं । मक्यामपि
 पुल्लिङ्गशब्देन पुनस्तत्प्रतिषेधः तत्तत्तियायाभ्युद्धानार्थम् । अत्र तु
 कलत्रिङ्गं 'अस्य' चटकजातिमात्रवचनत्वं मन्यमाना आरण्यनिरूप्यर्थं
 तत्प्रतिषेधं वर्णयन्ति । 'अवः' जलकुक्कुटः । 'हंसः' मरुतः । 'चक्राङ्गः'
 चक्रवाकः । प्रवहमचक्रवाकानां वर्ज्यमानजालपादप्रतिषेधात् सिद्धं
 प्रतिषेधं निवृत्त्यर्थं वचनं । अतश्चापादानां निवृत्त्यर्थेन भक्ष्यत्वं तस्यते ।
 घामग्रहणादारण्यकुक्कुटोभक्ष्यः । 'मारमः' पुष्कराण्यः । स च दीर्घ-
 गलजङ्घनीलाङ्गः पक्षी । 'रज्जुबालः' रज्जुमदशदीर्घकेशः पक्षी ।

(१) चक्राङ्गमिति क० ।

(२) कदूतकाणनामा पक्षिविशेषा इति ग० ।

रज्जुदाल इति तु पाठे वृक्षकुटकोज्यः । 'दात्यूहः' कालकण्डः ।
 'शुकः' कौरः । 'मारिका' 'मारिका' एवं नामप्रसिद्धा । प्रतुद्य
 प्रहत्य चञ्चा ये भक्षयन्तीति 'प्रतुदाः' । जीव-जीवक-भृङ्गाङ्ग-
 लदार-कोकिल-हारित-कपोत-शतपत्रादयः । 'जालपादाः' जालम-
 दृशपादाः । चापादयः । 'कोयष्टिः' आरण्यपत्तिविशेषः । नखैर्विकीर्य
 भक्षयन्ति यं ते 'नखविष्कराः' वातीकवर्तीरक्तवर्त्मककुभोपच-
 काङ्गचकोरकुरगाङ्गककचकरणानर्द्धगिरिवर्त्तकशागपदेद्राभवाडादयः ।
 निमज्ज्य यं मत्स्यान् भक्षयन्ति जलवायमप्रभृतयः तेऽपि वर्ज्याः ।
 यत्र मांसविक्रयार्थं पशवो हन्यन्ते सा मृना । आपणोमांसस्येत्येके ।
 सुनायां भवं 'मौनं' । 'वक्त्र' मंशोष्य स्यापितं कागादिमांसं ।
 वकः प्रसिद्धः । 'वलाका' विकण्टका^{१)} । 'काकोलः' कृष्णकाकः ।
 'खच्चरगोटः' खच्चरः । या वर्षासु शिखोद्गमेनाह्वयो भवति । बकव-
 लाकाकाकोलानां निमज्जन्मत्स्यार्थं मह पौनरुक्त्यं परिहर्तुं यं कदा-
 चिदन्मज्ज्य न भक्षयन्ति यं च केवलान् मत्स्यान्नेवादन्ति तत्र मक-
 रादयो मत्स्यादशब्देन गृह्यन्ते । विद्वराहप्रतिषेधादारण्यस्याभ्यनुज्ञा ।
 पूर्वसूत्रस्थितस्य ग्रामनिवाभिश्चब्दस्य प्रकरणात् पत्तिविशेषणत्वे मिद्धे
 विद्वराहविषयात्वाभावादपौनरुक्त्यम् । 'मत्स्याः' मोनाः । 'मर्वशः'
 मर्वदा । उत्सर्गाऽय ।

यमः ।

मत्स्यानशक्तान् वै सर्वान् वेदाध्यायो विवर्जयेदिति ।

'अशक्तान्' प्रथमभागे शक्करहितान् । 'वेदाध्यायो' त्रैवर्णिकः ।

देवलः ।

बलाकोहंम-दातृह-मृग्रा 'वक-चित्रकाः ।

उलूक-कुरर-येन-गृध्र-कुक्कुट-वायमाः ॥

चकोरः कोकिलोरज्जुबालकशाय-मङ्गुकी ।

पारावत कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

'मङ्गुग्राजः' तैवेव नाम्ना प्रसिद्धः । 'चित्रकाः' मयूरः । 'उलूकः' कौशिकः घृक्षः । 'कुररः' कौशिकः । 'चकोरः' चन्द्रिकाक्षरो लोहि-
तचक्षुचरणचक्षुः पक्षी । 'कोकिलः' कुहकण्ठः । 'शायः' किकादिभिः ।
'मङ्गुः' जलवायमः ।

देवलः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो खरोशाय कुक्षराः ।

मिह-याघर्त-शरभ-मर्षाजगरकाम्बयाः ॥

आरवु-सृकर मर्जार नकुल-गाम्बसकराः ।

श्व-सृगाल-कपि-दोषि गोलाङ्गुलक मर्कटा इति ॥

'खरः' गर्दभः । 'च्छः' भक्षुः । 'शरभः' अष्टचरणः मिहशत्रुः ।
'आरवुः' मृलोन्दुरः । 'नकुलः' वधुः । 'सृगालः' जम्बुकः । 'कपिः'
श्वशूः । 'दोषी' महाथाघः । 'गोलाङ्गुल' गोपुच्छमदृशपुच्छो वान-
रविशेषः । 'मर्कटः' लोहितमुखः शाखासृगः । अत्रोक्ताः 'पञ्चनखा'
श्रवित्प्रभृतिपञ्चनख्यतिरिक्तपञ्चनखोपलक्षणार्थाः । अतएव न
भनयदित्यनुवृत्त्या आह मनः ।

सर्वान् पञ्चनखांस्तथेति ।

इति निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

अथ कालविशेषावच्छेदेन तप्तिकराणि द्रव्याण्युच्यन्ते ।

तत्राह मनः ।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैर्गङ्गमूलफलेन वा ।

दत्तंन मामं प्रोथन्ते विधिवत् पितरौ नृणां ॥

द्वौ मामौ मय्यमामेन वीन्मामान् हारिणेन तु

आभ्रणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥

षण्मामान् क्रागमामेन पार्थतेनाथ सप्त तु ।

अष्टात्रिणेन मामेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मामांस्तु तण्णन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मामेन मामानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पथमा पाथमेन वा ।

वाप्राणमस्य मामेन तप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशक्कः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्यार्थैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

आहुविधिमाश्रित्य दत्ततिलादिद्रव्यैर्लोककारं माममेक पितर-
स्तुष्टुनृत्त्या प्रोथन्ते । अत्र द्विजातिकर्तृकस्य मुख्यस्य आहुस्य
ब्राह्मणभोजनात्मकत्वादन्नाकाङ्क्षायां तत्प्राप्तियोग्यानां तिलव्रीह्या-
दीनां तप्तिमाधनत्वेन विधीयमानानां दृष्टदारेण माधनत्वोपपत्तये
स्वविकारभूतान्नद्वारेणैव तप्तिमाधनत्वं तेषां च तत्प्रथमं समुचित-
नामेव भोजनस्य लोकोक्तः समुचितनानाविधान्नफलमूलादिमाध्यत्वा-
वगमात् । अलाभं तु तप्तिकरत्वयोग्यान्नप्रकृतिभूतस्यैकस्यापि आहु-
द्यभोजनसाधनत्वं । लौकिकोपायसाधनकं हि भोजनं समुचितालाभे

एकेनापि दृश्यते । एवं चामश्राद्धेऽपि समुत्थयाममुक्तयो वेदितव्या,
तत्रापि तेषां भोज्यान्नप्रकृतिभावात्पमत्त्वान्नैवोपकल्पितत्वात् । उक्त-
न्यायादन्नद्वारेणैषां साधनत्वमामश्राद्धे च वचनादपेक्ष्यत इति नैष
दोषः ।

अन्नद्वारेणैषां आहुमाधनत्वमुक्तं प्रचेतम् ।

हरित-मुद्ग-कृष्णमाष-ग्यामाक-प्रियङ्गु-गोधूमैर्नुविचारंश्च दद्या-
दिति । विधीयन्ते चापूपपायमादौल्यन्नानि आहु । तानि ४ प्रकृति-
द्रव्यमाकाङ्क्षाणि । अतोत्रोद्दिपुर्गोष्ठमथोरिच तिलव्रीक्षादीनां पदानां
प्रकृतिविकारभावेनायमभिद्धिः । न विकल्पो दोषवाङ्म्यात ।

काव्यायनवचने चाद्याभृतानामेतेषां दक्षिमाधनं स्पष्टं भवि-
ष्यति । मर्यापि समुत्थये अद्भिर्मूलफलैर्न चेति विकल्पाच्चन ब्राह्मण-
तृप्तिपर्याप्तान्नमाधनोभतव्रीक्षाद्यन्नामेनकल्प्यरूपपदानामभिप्रायेणेति
काव्यायनव्याख्यानं च दर्शयिष्यते ।

सामदक्षिणाणि तु मूलफलानि मार्कण्डेयेन प्रपञ्चितानि ।

निदार्यस्तु पुरुषैस्तु पिमैः प्रहृष्टाटवै माथा ।

कस्युर्केशु तथा कन्दैः कर्कशैर्वदरैरपि ॥

पालवतैरारुक्केशु अतोष्टैः पनमैमाथा ।

काकोल्या तीरकाकोल्या तथा पिण्डालुर्कैः शुभैः ॥

लाजाभियु मधानाभिः त्रपुमैर्यारुचर्मटैः ।

मर्षपाराजशाकाभ्यामिन्द्रदेराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः फल्गुभियु विलम्बकैः ।

वंशाङ्कुरैस्तालकन्दैः कुकिकातीरिकाधवैः ॥

वोचैः समोच्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैस्तु संसृतेः ॥

रागघाटवचोय्यैश्च त्रिजातकममन्वितैः ।

दत्तैस्तु मामं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरौ नृणां ॥

‘कन्दः’ सूरणः । अर्शापः सूरणः कन्द इत्यभिधानात् ।
 ‘वदरः’ वदरौफलं । ‘काकोली-लीरकाकोल्यौ’ गौडदेशे प्रसिद्धौ ।
 मर्यापेति स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः कान्दमः । ‘राजशाकं’ राजवृत्ताख्यं
 शाकं । ‘दङ्गदी’ तापमतम् । ‘राजजम्बुः’ जम्बुविशेषः । ‘मुख्यान्या-
 मलकानि’ मूलामलकानि । ‘फलगूनि’ चुद्रामलकानि । ‘विलम्ब-
 कानि’ पटोलानि । ‘वंशाङ्कुरः’ प्रसिद्धः । ‘लीरिका’ फलाध्यक्षं ।
 राजादनः फलाध्यक्षे लीरिकायामित्यमरमिथेनाभिधानात् । ‘मोचं’
 कदलं । ‘लकुचः’ लिङ्गुचः । स च जम्बोरफलतुल्यस्वर्षफलवान्
 गन्धविशेषः । ‘बीजपूरः’ मातुलिङ्गः । ‘मुञ्जात’ गौडदेशे प्रसिद्धं
 फलं । ‘पद्मफलं’ पद्मबीजकोशकणिकेति यावत् । मुद्गाढक्या-
 दानि मांसानि वा मूलफलादीनि निष्काव्य गृहीता रसाः शर्करा-
 मन्वादिद्रव्यमङ्गनमधूरीकृताः ‘रागाः’ । अस्मद्रव्यमयोगनास्नीकृतास्तु
 ‘पाशवाः’ उच्यन्ते । ‘चोख्याणि’ वक्ष्यमाणलज्जणानि । ‘त्रिजातकं’
 लवङ्गलापवकाणां समाहारः । एतद्रव्यैर्मामसकं पितरः प्रीयन्ते ।
 एवमनिषिद्धं मन्थ्यमांसेन दौ मांसौ । ‘हरिणः’ ताम्रमृगः तस्य
 मांसं ‘हारिण’ । उरभ्रोमेष तस्य मांसं ‘औरभ्रं’ । शकुनिः पक्षी ।
 स चाचारणकुक्कुटनित्तिगादिगनिषिद्ध एव विवक्षितः । तस्य मांसं
 ‘शकुनं’ ‘कागः’ वस्तु । पृषतः चित्रमृगः तस्यर्द्रं ‘पार्षतं’ । एणः

कृष्णमृगः । तस्येदमेण । एणः कृष्णमृगो ज्ञेयत्वासोहरिण उच्यते
इत्यभिधानात् । येत्वष्टावेण्यमांसेनेति पठन्ति तत्र हरिणामांसेनेत्यु-
च्यते । 'रुरुः' बह्वृष्टङ्गोमृगः । तस्य मांसं 'गोरवः' । 'वराहः' अरण्य-
सुकरः । यामसुकरस्य निषिद्धत्वात् । 'महिषः' लुलापः । 'आमिष'
मांसं । अत्र माहिषाणि च मांसानि श्राद्धेषु परिवर्ज्यादिति
विष्णुपुराणदर्शनात् माहिषमांसस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पो
वेदितव्यः । स च तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तान् प्रयत्नतः कृतिं विना
मांसेन यत श्राद्धं कृतमण्यकृतं भवेदित्यादिवचनावगतावश्यकज्ञाभासस्य
मांसान्तरस्याभावे माहिषस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमन्यदा नेत्येकरूपं दातुं
केचित् । तद्विचारणीयं । अप्रशस्तस्य क्षुद्रगतत्वेन मर्त्या प्रतिषेधं
गृह्यमाणस्य प्रशस्तहरिणोरभ्युक्तागादिमांसस्योधिक माहिष्यमुच्यमानं
विरुद्धं स्यात् । 'शशः' प्रसिद्धः । 'कृष्णः' कच्छपः । श्रुतमन्वन्धवली-
यस्त्वान्माहिषेण पयमेति भस्वन्धा न मांसेनेति ।

शङ्खधरस्ताड ।

गव्यं प्रकरणान्मांसमेव ।

अनएव व्याम ।

गवयस्य तु मांसेन तृप्तिमांसं मदेव तु ।

सामानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।

गव्ये तु दत्तं श्राद्धेषु संवत्सरमिहाच्यत इति ॥

तत्र कल्पो गवान्मस्य निषिद्धत्वात् नाकविद्विष्टत्वाच्चेति ।
पयसा मिद्धमोदनं 'पायसं' पयस्यविकारो दध्यादि च । 'वाध्राणमः'
कृगविशेषः पतिविशेषो वा ।

तथा च निगमविष्णुधर्मात्तरयोः ।

त्रिःपितृन्विन्द्रियक्षीणं श्रेतं बद्धमजापतिं ।

वार्ध्वाणमनु तं प्राङ्मर्याश्रिताः श्राद्धकर्मणि ॥

यस्य पितृताजलं कर्णा स्पृशतः स किल कर्णाभ्यां मुखेन पितृ-
मोति 'त्रिःपितृः' । 'क्षीणेन्द्रियः' संभोगाक्षमः । 'अजापतिः' अज
इत्यर्थः । पाठान्तरे ।

त्रिःपितृन्विन्द्रियक्षीणं यूयस्याग्रचरं तथा ।

रक्तं वर्णनं राजेन्द्र अजं वार्ध्वाणमं विदुः ॥

तथा निगम एव ।

लृण्णमोवोरक्तशिराः श्रेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्ध्वाणमः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

कालशाकादीनि धान्यप्रकरणे व्याख्यातानि । इह सर्वत्र प्रौढ्य-
तिशया विवक्षितः । न तु यथाश्रुत एव कालः । तथा सति द्वादश-
वर्षपर्यन्तं पितृणां तत्पत्न्यात् श्राद्धाकरणे प्राप्तं सति न "प्रतिवर्षे
यत्रात् कार्यं" इत्येतदचनं विरुद्धत इति हरिहरादयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ तृप्तिर्गम्याभिरुषधोभिर्मांसं तृप्तिगारण्याभिर्वा तदन्ताभे
मूलफलैर्गृहीतं महान्नोत्तरास्तर्पयन्ति । क्वागोस्त्र-मेषा आन्तश्चय्याः
शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानां वाहृत्य पचेन्नामदयं मात्स्यैः,
चौन्मासान् हारिणमृगमांसेन, चतुरः शाकुनेन, पञ्च गौरवेण, षट्
क्वागंन, सप्त कौर्मण, अष्टौ वाराहेण, नव मेषमांसेन, दश माहिषेण,
एकादश पार्षतेन, संवत्सरं गर्ब्येन पायसेन पयसा वा, वार्ध्वाणमस्य

मांसेन च द्वादशवर्षाणि अन्तया तप्तिः । खड्गकालशाकलोद्भागेन-
हास्यस्कोवर्षासु मघासु च आहुं हस्तिष्ठायायासु ।

‘याम्याभिः’ शालियवगोधूम-मुद्गाद्याभिः, ‘ओषधीभिः’ सहस्र-
भिर्मांसं तप्तिर्भवति । ‘आरण्याभिः’ अरण्यौषधीभिः मांसमेव तप्तिः ।
यत्तारण्यानामेव सत्यन्तरे तप्तिमाधनत्वमुक्तं, तद्वागप्रस्थादिकर्षक-
आहुविषयं । ‘तदलाभे’ याम्यारण्यानामोषधीनामलाभे, मूलफलैर-
द्विस्र मांसमेव तप्तिः । मूलादीनां केवलानां तप्तिमाधनत्वं धनिराकर्तु-
माह सहास्रेनेति । ‘उत्तराः’ मूलफलादयः । ओषधीनामुपरिष्ठाप्ति-
र्दिष्टत्वादुत्तराः अन्नेन सहैव दत्ताः सत्यक्षर्पयन्ति न केवलाः, तद-
स्त्रोपमर्जनीभूता एव तप्तिकारित्वेन लोके प्रसिद्धाः ।

नन्वोषधीनामलाभे मूलादीनां प्रदेयत्वमन्नसाहित्यस्येति विप्र-
तिषिद्धम् । मैत्रं । इह हि सम्पूर्णतप्तिमाधनौभूतान्नसम्पादनपर्याप्ताना-
मोषधीनामलाभे स्त्रन्पात्रसहितानां मूलादीनां तप्तिमाधनत्वमुच्यत
इत्यविरोधात् ।

अथ चोत्तराः सत्यस्रे सहास्रेन, असति तु तस्मिन् केवला
इत्यनुमन्त्रेयं ।

अथ सैव व्याख्या । याम्यौषधिसिद्धास्त्रालाभे मूलफलैर्द्विस्र-
सहिताः ‘उत्तराः’ आरण्या ओषधयः, ‘अन्नेन’ अन्नद्वारा, मांसं तर्पयन्ति ।
यद्यपि याम्यौषधिसिद्धास्त्रसाहित्यं शाकत्वेन मूलादीनामस्यैव तथा-
प्यारण्यानां मन्दरमत्वात् शाकसाहित्यमपेक्षिततर्गमिति प्राधान्येन
तत्रोक्तमिति मन्तव्यं । अन्नादिभिर्मांसं तप्तिमुक्त्वा मांसैर्दिशामादित्यपि
प्रतिपादयिष्यंस्तदुपादानविधिं तावदाह । ज्ञानोक्तमेषा आलम्ब्या

इत्यादि । 'उत्सः' अनङ्गान् । प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकं संज्ञपनं 'आलम्भः' ।
एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेणापि
स्वयं परेण वा हतानां कयाद्युपायसम्पादितं मांसं आद्धादाबुप-
योजनीयं ।

तथा चाहतुः शरीतश्चातातपौ ।

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

मनुः ।

कौत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

देवान् पितृन्सार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

गौतमः ।

ध्याल्लहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेति ।

आहोशनाः ।

तत्र ब्रौह्मिवैर्माषैरर्चिता मांसं पितरस्तृप्ता भवन्ति, मामद्वयं
मात्स्येन मांसेन, अयं हरिणमृगमांसेन, चतुरोमासान् कृष्णमारङ्गेन,
पञ्च शाकुनेन, षट् कागेन, सप्त पार्षतेन, अष्टौ वराहेण, नव रुद्रेणा,
मेघेण दश, एकादश कूर्मेण, पायसेन पयसा गव्येन संवत्सरं, वार्षी-
णसस्य मांसेन द्वाविंशदशवार्षिकी । खड्गमांसेनानन्यमपि चोदा-
हरन्ति ।

खड्गस्य कालशाकस्य लोहकागस्तथैव च ।

महाशस्त्रस्य मन्त्रं पिब्येनन्याथ कल्प्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरं ।
 मात्स्य-हारिण-कौरभ्र-शाकुन-ह्यग-पार्वतेः ॥
 ऐण-रौरव-वाराह-शाश्वेमांसैर्यथाक्रमं ।
 मासवृक्षाभितृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
 खड्गामिषं महाशक्तं मधु मुन्यन्नमेव च ।
 लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्निमस्य च ।
 यद्ददाति गयास्त्रस्य सर्वमानक्यमश्रुते ॥

‘हविष्यं’ हविष्योग्यं तिलव्रीह्यादि, तत्प्रकृतिभेदान्नेन सहहन्नेन
 मासपर्यन्तं पितृणां तृप्तिर्भवति । तत् ऊर्द्धं तु यथाक्रममेकैकमास-
 वृक्षा मात्स्यादारभ्य शाश्वपर्यन्तैर्मासैस्तृप्तिर्भवति । मत्स्या अग्निषिद्धा
 रोहितादयः । ‘शाश्व’ शश्वमांसं । ‘मुन्यन्नं’ नीवारादि ।
 यमः ।

अग्निर्मूलफलैः शार्कैः पुष्पैर्ब्रह्मिषैस्त्रिस्तैः ।
 प्रीणाति मासं दत्तेन आह्वेनेह पितामहान् ॥
 मत्स्यैः प्रीणाति मासौ द्वौ चीन्मामान् हारिणं तु ।
 शन्यकस्तुरो मासान् हस्तः प्रीणाति पञ्च च ॥
 शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ।
 अष्टौ मासान् वराहस्तु मेषः प्रीणयते नव ॥
 माहिषं दशमासांस्तु गावयं रुद्रमश्वितान् ।
 गव्यं द्वादशमासांस्तु पयः पायसमेव वा ॥
 वार्ध्निमस्य मांसे तु तृप्तिर्द्वादशवार्षिकौ ।
 आनक्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृव्ये ।

पितृक्षयो गया क्षेया^(१) तच्च दत्तं महाफलं ॥

कालशाकस्य खड्गस्य लोहकागस्तथैव च ।

महाशक्तास्य मत्स्यास्य पित्र्येऽनन्याय कल्पिताः ॥

यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं तदानन्याय कल्पयेत् ।

उपाकृतम् विधिना मन्त्रेणान्नं तथाकृतं ॥

गवयोनामारण्यो गवा महात्यक्तसदृशः पशुस्तस्य मांसं 'गावयं' ।

'रुद्रसन्निधानं' एकादशेति यावत् । 'पितृक्षये' पितृणां क्षयो मृत्युः,

तच्च गयासंज्ञकं तीर्थं । 'उपाकरणं' वैदिकसंस्कारविशेषः ।

देवलः ।

अङ्गिर्मूलफलैः शकैर्ब्रह्मिमाषयवैरपि ।

मामं तप्यन्ति पितरः आद्वेष्विह निवेदितैः ॥

तुष्यन्ति मर्त्यैर्द्वा मासौ चीन्मासान् रुद्रभिर्भुङ्गैः ।

शाकुनैश्चतुरो मासान् पञ्च तप्यन्ति पार्ष्णैः ॥

शर्षीः घाण्मासिकी दप्तिः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकी ।

अष्टौ मासान् वराहेन नव तप्यन्त्यजेन च ॥

दश माहिषमासेन तप्यन्त्येकादशविक्कैः ।

संवत्सरम् गव्येन पथसा पायसेन वा ॥

वाध्नीणसस्य मासे तु दप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।

आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥

महाशकलिनो मत्स्याम्हागो वा सर्वलोहितः ।

कालशाककमित्येतदानन्याय प्रकीर्तितं ॥

(१) पितृक्षयाहे सा तच्चेति- ख० ।

आह विष्णुः ।

तिलैर्ब्राह्मणैर्मांसैर्द्भूमूलफलैः शकैः प्रियङ्गुनीवारैः मुद्गैः गो-
धूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । द्वा मासौ मास्यमासेन, त्रीन्मासान् शारिणेन
तु, चतुरस्रैरभ्रेष, पञ्च शकुनेन, षट् क्षागेन, सप्त रौरवेण, अष्टौ
पार्षतेन, नव गावयेन, दश माहिषेणैकादश तूपरेणाजेन, सम्बत्सरान्तु
गव्येन पयसा पायसेन च तदिकारैर्वा । कालश्राकं महाश्रक्त्वा वा
वार्षीणसमांसं खड्गमांसमकथ्याय ।

अथ पितृगीता गाथा भवन्ति ।

कालश्राकं महाश्रक्त्वा मांसं वार्षीणसस्य च ।

विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसुर्यं तान् लभेमहि ॥

‘गाथाः’ श्लोकविशेषाः । ‘आसुर्यं’ यावच्चन्द्रसूर्यादिपदार्थाना-
मवस्थानं, तावत्कालं तान् वयं लभेमहीति पितरः प्रार्थयन्ते ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

खड्गा विषाणैः परिवर्जिता ये तेषां हि मांसेन भवत्यनन्तम् ।

आह पैठीनसिः ।

घृतेन मांसं प्रीणाति । कालश्राकेन दिमांसं, यवार्धपूपलवरेण
चिमांसं, मस्यैस्तुरो मासान्, श्राजेण मांसेन पञ्च, पायसेन वष्मा-
सान्, शकुनेन सप्त मासान्, अष्टौ मासान् गव्येन, नव मासान् पार्षतेन,
दश मासान् गव्येन, एकादशमासान् माहिषेण, द्वादशमासान् क्षाजेन,
खड्गेन त्रयोदशमासान्, सर्वलोहक्षागेनानन्यमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मांसं तप्तिः पितृणाम् हविष्यान्नेन जायते ।

मामद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥
 चीन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृद्वयम् ।
 प्रीणाति चतुरोमासान् शशीयैः पित्रितैः पितृन् ॥
 शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषं ।
 ह्यगलं सप्त वै मासान् षष्टिवाष्टमांसिकीं ॥
 करोति दृष्टिं नव वै दशमांसं न संशयः ।
 गवयस्य मांसं दृष्टिं करोति दशमांसिकीं ॥
 तथैकादश मासांस्तु औरभ्रं पितृद्वयम् ।
 संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ॥
 वार्धिणमामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ।
 दहिचामिषमन्नञ्च दत्तान्यात्मकुलोद्भवेः ॥
 अनन्तां वै प्रयच्छन्ति दृष्टिं गौरीसुतस्तथा ।
 पितृणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धञ्च भो दिजाः ॥
 'दहिचामिषं' खड्गमांसं ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रीहिभिश्च यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्चणकैः शाकैः नौवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितृन् ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारिणेन तु ।
 चौरधेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥
 षण्मासान् मृगमासेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणश्च मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
 शशकृष्णयोर्मामं मामानेकादशैव तु ॥
 मंवत्सरक्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
 वार्ध्रणिमस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनक्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्त्रानि च सर्व्वम् ॥ ६

प्रभामखण्डे ।

गुणैश्च सूपशाकाद्यैर्नानाभक्षैस्तथैव च ।
 अन्नन्तु सुदधिनीरगोधृतं शर्करान्वितं ॥
 मामं प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह बाह्वजः ।
 द्वौ मामौ मत्स्यमांसेन चोन्मामान् शरिणेन तु ॥
 औरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनाय पञ्च वै ।
 सप्त लोहस्य मांसेन तथाष्टावणजेन तु ॥
 पृषतस्य तु मांसेन तृप्तिर्मामान् नवैव तु ।
 दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकृष्णस्य मांसेन मामानेकादशैव तु ।
 मंवत्सरक्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
 वार्ध्रणिमस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
 कालशाकेन चानक्त्यं खड्गमांसेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुमंसिभ्रं गोनीरघृतपायसं ।
 दन्तमन्त्रयमित्याहुः पितरः पृथ्वदेवताः ॥

वायुपुराणे ।

तिलैर्ब्रीहिर्यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन तु पितामहाः ॥
 मत्स्यैस्तृण्यन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 शशस्तु चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं ॥
 वराहेण तु षण्मासान् क्वागस्तं सप्तमासिकं ।
 अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च वै पार्श्वतं भवेत् ॥
 रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः ।
 गवक्षस्तु मासेन दशभिः स्याद्दशमासिकी ॥
 कूर्मस्यैव तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 आर्द्धमेव विजानीयात् गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥
 तथा गव्यसमायुक्तं पायमं मधुमर्षिषा ।
 वार्ध्वाणिसस्य मासेन दशभिर्दशवार्षिकी ॥
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृव्ये ।
 गयायामन्यं आर्द्धं जपोद्दामस्तथैव च ॥
 पितृव्ये हि सा प्रोक्ता तस्मान्तच्चान्यं स्मृतं ।
 कृष्णक्वागस्तथा श्लोह आनन्यायैव कल्प्यते ॥

महाभारते ।

तिलैर्ब्रीहिर्यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन पितरो नृप ॥
 द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिमास्यैः पितृव्यैः सह ।
 त्रीन्मासानाविकेनाऽऽसुतुर्मासान् ब्रह्मेण तु ॥
 आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्च वै पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै ब्राह्मणेन च ॥
 मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
 गवयस्य तु मासेन दत्तिर्मासान् दशैव तु ॥
 मामानेकादश्च प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।
 गव्येन दत्ते आह्वे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥
 यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वार्ध्नीणसस्य मासेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 कालशकश्च लोहसायनम् कागमुच्यते ॥
 गाद्यास्त्रायत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 अपि नः स कुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशो ॥
 आपोमूलफलं मांसमन्नञ्चापि पितृक्षये ।
 यत्किञ्चिन्मधुमंसिञ्च तदानन्याय कल्प्यते ॥

नागखण्डे ।

अणप्नो खड्गमांसस्य तथा वार्ध्नीणसस्य च ।
 मधुना सह दातव्यं पायसं पितृक्षये ॥
 तेनापि वार्षिकी दत्तिः पितृणाञ्चोपजायते ।
 अभावे चापि तस्यापि शिशुमारममुद्भवं ॥
 मांसन्तु तप्तं प्रोक्तं वत्सरं मांसवर्जितं ।
 तदभावे वराहोत्थं दशमासप्रतुष्टिदं ॥
 आरण्यामाहिषोत्थेन दत्तिः स्यान्नवमासिकी ।
 हरोश्चैवाष्टमासान् वै एणस्य सप्तमासिकी ॥

क्वागस्य मामषट्कञ्च शशकस्य च पञ्च वै ।
 चतुरः शन्यकस्योक्तास्तयो विष्किरिकस्य च ॥
 मामद्वयञ्च मत्स्यस्य मांसं कपिञ्चलस्य च ।
 नान्येषां योजयेन्मांसं पितृकार्ये कथञ्चन ।
 एतेषामपि चाभावात् पायसञ्च नराधिप ॥
 योजयेदिति शेषः ।

इति कालविशेषावच्छेदेन दृष्टिकरणानि द्रव्याणि ।

अथान्नानि ।

तत्र धान्यफलमूलादीनां साक्षादभ्यवहार्यभक्षभोज्यलेह्यपेयचोष्य-
 रूप-स्वविकारप्रकृतिभावेन आद्भुसम्बन्धात् धान्यादीनां यादृशत्ववर्ज्य-
 त्वप्रतिपादनं तद्विकारयादृशत्ववर्ज्यत्वपर्यन्तमिति यादृशद्रव्यसाध्यस्यान्नस्य
 यादृशत्वं वर्ज्यसाध्यस्य च वर्ज्यत्वमिति सिद्धमेव । अतो यद्वाद्वाद्वाद्वाद्वा-
 काराणां सामान्यतो यादृशत्वं वचनैः प्रतिपाद्यते तत् स्पष्टत्वायं । यस्य
 विशेषतो विकारविशेषाणामपूपपायसादीनां तदन्येभ्यो विकारेभ्यो-
 ऽपि प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थमिति विवेक्यं ।

तत्र यादृशाण्युच्यन्ते ।

आह प्रचेताः ।

पायस-तिलकृशर-ब्रह्मसुवर्चला-हरित-मुद्ग-कृष्णमाष-श्यामाक-
 प्रियङ्गु-यव-गोधूमेक्षुविकारांश्च दद्यात् । तिलतण्डुलसिद्धोदनः 'कृशरः'
 'ब्रह्मसुवर्चलाः' आदित्यभक्ताः । विकारशब्दः प्रत्येकं प्रकृतिभिः सम्ब-
 ध्यते । विहितद्रव्यप्रकृतिकाभ्यवहार्यान्नेषविकारोपसत्त्वणार्थमिति ।

देवलः ।

ततोन्नं बह्मसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

क्षोध्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

‘बह्मसंस्कारं’ स्रुपकारशास्त्रोपदिष्टैः समृद्धतरगृहजनप्रतिमिद्वैष्टि-
ङ्गुमरिचैलाकपूर्वादियुक्तिजनैरभिन्नरमनीयैर्गतशयविशेषैर्युक्तं । ‘नैक-
व्यञ्जनभक्ष्यवत्’ व्यज्यतेनेनाश्वस्य रस इति ‘व्यञ्जनं’ स्रुपशाकादिकं ।
दक्षैरवखण्डा यद्भुज्यते तद् ‘भक्ष्यम्’ । यस्य श्रोष्ठदशनरमुनादिभि-
र्मिपीडितस्य सफूत्कारेण मुखमारुतं रमोनिष्प्रेष्यते तत् ‘क्षोध्यं’
यथेलुखण्डादिकं । ‘पेयं’ द्रवैकस्वभावं पानकादि । उपलक्षणं चैत-
द्भोज्यलेह्ययोः । यत्वनतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खण्डनानपेक्षं चर्ष्येय-
त्वेन निगौर्यते तत् ‘भोज्यं’ । यत्तु सान्द्रद्रवस्वभावतया दशनानपेक्षेण
रसनाव्यापारेणाश्रयते तत् ‘लेह्यं’ । ‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य ।
‘उपकल्पयेत्’ सम्पादयेत् ।

ब्रह्मपुराणं ।

गुड-शर्कर-मत्स्यण्डो देयं फाणित-मुर्मुगं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ॥

पाकाद्धनौभृतो गोलाकारेणोपनिबद्धं चतुरस्रः ‘गुडः’ । इचुरस्र-
पाकप्रभव एव श्वेतवर्णचूर्णात्मको विकारः ‘शर्करा’ । उल्लिष्टः शर्करा-
भेदः ‘मत्स्यण्डो’ । ईषत्कथितस्य चतुरस्रस्य द्रव एव विकारः ‘फाणितं’ ।
गुडमरिचैनामिश्रो गोधूममूलचूर्णविकारः ‘मुर्मुगः’ । तैलमित्यादि,
तिलसम्भवमेव तैलं देयं नान्यत् । अथञ्च आहार्यप्रदोषप्रवर्त्तकस्य
आह्वीयशकपाकार्यस्याभ्यङ्गादस्य नार्थस्य च तैलस्य नियमायापदेशा-
नुसन्धेयः ।

तथा ।

पायसं शालिसुद्राण्यं मोदकादींश्च भक्तिः ।

पूरिकाश्च रसालाश्च गोक्षीरश्च नियोजयेत् ॥

यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादुन्निग्धानि भो द्विजाः ।

ईषदुष्णकटून्येव देयानि आदुर्कर्मणि ॥

‘मोदकः’ लड्डुकः । ‘पूरिका’ अग्नेनेव मास्त्रा प्रसिद्धः अपूपवि-
शेषः । शर्करात्वगेलामागकेसरमधुमरिचमिश्रमनुद्धृतस्त्रेहभागं वस्त्रे
संघृष्य गालितं गोदधि ‘रसाला’ ।

तदुक्तमायुर्वेदे ।

सिताचतुर्जातमधूषणाण्यं

दधि प्रघृष्टं सरसं रसालेति ।

तथा ।

मृष्टन्निग्धानि यानि स्युरीषत्कट्वस्त्रकानि च ।

स्वादूनि देवभोज्यानि तानि आद्वे नियोजयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सकून् शर्करया सह ।

दद्याच्छाद्वे प्रयत्नेन गृह्णाटविसमेवकान् ॥

किञ्चिदार्द्रैर्लथ्य मृष्टाः शालयः ‘लाजाः’ । शर्करायुतानि मृष्ट-
यवपिष्टानि ‘सक्तवः’ ।

वायुपुराणे ।

भक्ष्यान् वक्ष्ये करम्भश्च दृष्टका घृतपूरकाः ।

हृत्तरं मधु सर्पिस्त्रयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

करम्भस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । दृष्टकाकृतिः स्नाडेष्ट-
काख्यो भक्ष्यविशेषः 'दृष्टका' । घृताकदुग्धालोडितैः शालिगोधूम-
पिष्टसारैर्विहितापूपविशेषाः^(१) 'घृतपूराः' । 'सर्पिः' आज्यं, तच्च गव्यं
माहिषं वा । 'पयः' क्षीरं, तच्च गव्यमेव । 'स्निग्धं' स्नेहद्रव्यसंस्कृतं ।
'उष्णं' ईषदुष्णं । 'अग्निष्टोमः' ज्योतिष्टोमस्याद्या संख्या ।

उष्णं दद्यादित्यस्यापवादः सौरपुराणे ।

विविधं पायसं दद्याद्भक्ष्याणि विविधानि च ।

लेह्यं चोष्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ।

विविधान्यपि मांसानि पितृणां पितृपूर्वकं ॥

अत्राग्निपक्वात् फलादन्यत् फलं विनेति बोद्धव्यं । पक्षस्य कदुष्ण-
स्यैव स्वादुत्वात् तथाविधस्यैव दानं युक्तं । उपलक्षणं चैतदपक्वभ-
क्ष्याणां कन्दमूलादीनां ।

अतएव कूर्मपुराणे ।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय दृष्टता ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥

'पानकानि' गुडमरिचशर्करैलाकपूर्णादिमंस्कृतापक्वद्राक्षाकदला-
दिफलद्रवाः ।

भविष्योत्सरे ।

उष्णमन्नन्तु विप्रेभ्यः अद्रुथा विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानपण्यादिकांस्तथा ॥

(१) पूराविशेषा इति ख० ।

वायुपुराणे ।

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्षान्नाविधानपि ।

दत्त्वा न शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥

‘असंसृष्टं’ असंपृक्तं । महिव्यादिचौरविकारैः अपवित्रद्रव्यान्तरेण वा भक्षवटकमण्डकमोदकादयो लोकसिद्धप्रकारका एव विप्रिष्टतर-
श्राद्धाचरणसमुत्पादितपरिपुष्ट-पारलौकिक-सुखोत्पादक-सुहृतरामि-
त्वादकृतान्यवज्रपुण्योऽपि स्वर्गसुखाभावनिमित्तकं शोकं न करोति ।
तथा ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।

शर्कराचौरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ॥

स्युश्च संवत्सरं प्रीता वर्करैर्मेषकैणकैः ।

सकूलार्जस्तथा पूपान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ॥

सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ।

श्राद्धस्वेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तं ॥

घृतं भूमौ समुत्सृजेदित्यस्य घृतवाङ्मये तात्पर्यं । तथा घृतं
परिवेष्ट्य यथा पात्रमापूर्य भूमावप्युपसर्पति । अङ्गारभृष्टकणिशगलिता
धान्यकणाः ‘पृथुकाः’ । ‘वर्करैः’ तरुणैः । ‘मेघैः’ उरभ्रैः । ‘पूपाः’
पूपलिकादिषष्ठभेदाः । अर्द्धस्निन्नानि धान्यानि ‘कुल्माषाः’ ।
कूर्मपुराणे ।

अथ पिण्डावशिष्टान् विधिवद्भोजयेद्विजान् ।

मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कृसरपायसं ॥

पूषाकफलानोन्नून् पयोदधि घृतं मधु ।

अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकं ॥
 यद्यदिष्टं दिजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ।
 धानास्तिस्रांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥

अथेत्यग्नौकरणकालीनपिण्डप्रदानान्तरं ।

कालिकापुराणे ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां खण्डेन च विमिश्रितं ।
 आदौ पिण्डान् समुद्दिश्य दिजेभ्यस्तदनन्तरं ॥ ५

दद्यादिति शेषः ।

देवलेन तु प्रदेयस्यान्नस्य तिलादिमाहित्यमुक्तम् ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं भोजयेत्प्रयतोद्विजान् ।

भोजनैः सतिलैः स्त्रैर्भक्ष्यपूपविमिश्रितैः ॥

मित्रायणीयसूत्रे तु परिवेषणीयस्य मध्वादिमाहित्यमणुक्तम् ।

तिलवन्मधुमन्नान्नं मामिषञ्च दद्यादिति ।

प्रदेयस्यान्नस्य प्रभृतत्वं तु पिप्पलादसूत्रे प्रतिपादितं ।

मांसैः शाकैर्मर्षैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभृतमन्नमिष्टं
 दद्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

ततस्तिलैर्मर्षैः शाकैः पूषैः कृषरपायमापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन
 दध्ना पयसा च प्रभृतमिष्टमन्नं दद्यात् ।

तत इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । यच्च जीवतः पित्रादेर्भक्ष्य-
 भोज्यादिकं प्रियमासीत् तत्पितृताङ्गताय तस्मै आहुते दयम् ।
 तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्व्यात्तस्य यत्नतः ।

सुदुर्लभं दुस्तरं मार्गं ततोयाति न संशयः ॥

पायमाद्यन्नविशेषदाने फलविशेषाः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्ते ।

सदान्नं पायसं सर्पिमधुमूलफलानि च ।

भक्षांश्च विविधांश्च दत्त्वा परत्रेह च मोदते ॥

नवग्रहानि योदद्याच्छ्राद्धं सत्कृत्य यत्नतः ।

सर्वान् भोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवङ्गतः ॥

भक्ष्यभोज्यानि चान्यानि प्रलेह्यान्यपराणि च ।

सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ।

वैश्वदेव्यञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं वरं इति ॥

प्रभासखण्डे ।

तिलानिचूंसतथा भोज्यं श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।

मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥

भगवतीपुराणे ।

सर्वेषामेव चास्त्रानां परमास्त्रञ्च पायसं ।

सर्वास्त्रदः स तु प्रोक्ता येन दत्तन्तु पायसं ॥

पायसेन पितृन् प्रीणन् प्रीणाति सुधया नरः ॥

कपिलापायसं गव्यं पयः सर्पिस्तथामिषं ।

मधु वेत्यक्त्यां तृप्तिं पितृणां साधयन्ति हि ॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

इत्तमक्षयमित्याहुः पितर पूर्वदेवताः ॥

यत्किञ्चिद्भक्ष्यभोज्यं मधुमिश्रितं गोक्षीरघृतपायसैः सहितमक्षय-
मित्यर्थः ।

पयसा प्राप्नुयाच्चैव गोक्षीरं गोसवे फलं ।

सर्पिषा तु शुभं वतुः षोडशाहफलं लभेत् ।

मधुना तु चिराच्च फलञ्च समवाप्नुयात् ॥

अन्नं नरः प्राप्नुयाच्छुद्धानः सर्वैः कामैर्भाजयेद्यस्तु विप्रान् ।

सर्वार्थदः सर्वविप्राभिवन्द्यः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥

इति याज्ञाण्यन्नानि ।

अथ वर्ज्यान्यन्नानि ।

तत्राह शाखायनिः ।

वर्ज्यन्नं त्रिधा प्रोक्तमाद्यमाश्रयगर्हितं ।

जातितो गर्हितं यच्च यच्च भावादिदूषितं ॥

अभोज्यान्नं विजानौयादन्नमाश्रयगर्हितं ।

लग्नादिकमन्नं यत् ज्ञेयं जातिविगर्हितं ।

दृष्टं भावक्रियावस्थामसंमर्गस्तु तृतीयकं ॥

अभोज्यान्नमिति तच्च परिभाषाप्रकरणे वक्ष्यते । तत्र कारण-
गतजातिदृष्टतया वर्ज्यानि वर्ज्यधान्याभिधानेनैवाभिहितानि भावक्रि-
यामसंमर्गावस्थादृष्टतया वर्ज्यानि वृक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः ।

जातिक्रियादृष्टमसत्संमर्गदृष्टं मल्लक्ष्यं न भक्षयत् ।

आह गोभिलः ।

अतिशुक्लोत्पलवणं विरसं भावदूषितं
राजसं तामसञ्चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥

‘अतिशुक्लं’ यत् स्वयमनन्तं द्रव्यान्तरेण संपृष्टं वा कालवशादु-
त्पन्नातिकृत्स्नितरसं । ‘उत्पलवणं’ लवणाधिक्येन सुखोद्देगकरं । ‘विरसं’
स्वभावतोऽतिमन्दरसं, कालादपगतस्वाभाविकरसं वा । ‘भावदूषितं’
कार्पण्यकुत्साकुत्सितसारूप्यारोपादिभिरन्तःकरणविकारैर्दूषितं । ‘रा-
जसं’ रजोगुणस्य कार्यं कारणं वा । एवं तामसं ।
तच्चोभयमुक्तं भगवद्गीतासु ।

कद्वग्मुलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

यातयामङ्गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥

अतः सात्त्विकमेवास्त्रं प्रशस्तं । तदपि तच्चैव दर्शितं ।

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।

रसाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया इति ॥

‘हव्यकव्येषु’ हव्यकव्यमाध्येषु कर्मसु ।

मह्नाण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।

अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्लं पर्युषितञ्च यत् ॥

दिःस्निग्धं परिदग्धञ्च तथैवाद्यावलेहितं ।

कर्कराकीटपाषाणैः केचिदप्याप्युपद्रुतं ॥

पिष्टाकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

मिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः^(१) प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदृष्टाश्च तथा^(२) दुष्टैश्चोपहता अपि ।

वामसा चोपधूतानि वर्ज्यानि आहूकर्मणि ॥

‘आलनाहूतं’ साक्षादामनस्योपरिस्थापितं, भव्यतिरिक्ताधिकरण-
स्थापितपात्रस्थितं वा । ‘अन्नाद्यं’ अदनाहमन्त्रं । ‘पादोपहतं’ बाह्यात्
भाजनद्वारा वा पादस्पर्शदूषितं । ‘अमेधादागतैः’ अपवित्रस्य दूषितै-
स्तनान्तैः, स्पृष्टम् । ‘शुक्तं’ पूर्वमुक्तं । ‘पर्युषितं’ राक्षसकरितं ।
‘द्विःस्त्रिः’ वारद्वयं पक्षम् । यदस्त्रमवश्यञ्चानं पक्षिक्रियया सिद्धं
सन्मार्दवाय पुनरुदकं निनीयावस्त्रावरणान्तमेव पच्यते तत् द्विःस्त्रिः ।
न तु यत्सिद्धमेव पुनरौष्ण्यनिर्वाहार्थमग्निसन्निधौ स्थाप्यते । “अत्युष्णं
सर्वमन्त्रं स्यात्” इति वचनात् । अतएव पुनर्विलाप्यमानमाज्यमपि
न द्विःस्त्रिः । यस्य तु सूरणादेरधिअयणद्वयेनैव सिद्धिः प्रसिद्धा
तस्य तावदवयव एक एवाभौ पाक इति तत्रापि न द्विःपकता ।
‘परिदग्धं’ द्रवांश्चमंशोषणात् भाण्डाग्निना परिशुष्टं । ‘अघ्रात्रलेहितं’
अग्रे उपरिभागे मार्जारादिभिरवलीढं, पूर्वमन्येनास्त्रादितैकदेशं वा ।
‘शर्कराः’ श्वेताश्चमजातिविशेषः । ‘कौटाः’ पिपीलिकादयः । ‘पाषाणः’
दृषत् । ‘केशः’ कचः । एतैर्दूषितं अन्तःप्रविश्याभक्ष्यतां नीतं ।
‘मथितम्’ आलोडितं दधि । ‘अतिलवणम्’ अतिमात्रलवणयुक्तं ।
‘मिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः’ येषु तैलपक्वगोधूमचूर्णमयवर्जिशोषित-
फल-फाणि-पर्पटकादिरूपेषु भक्ष्येषु चिरकालस्मितेष्वपि पर्युषित-

(१) भक्ष्या इति ग० ।

(२) वासावदृष्टाश्च तथति ग० ।

व्यवहारो नास्ति ते भक्ष्याः मिद्धाः कृता इत्युच्यन्ते । 'प्रत्यक्षलवणी-
कृताः' भोक्तृरि पश्यति लवणेन संयोजिताः । 'वाग्दुष्टाः' निन्दा-
दिरूपया वाचा दूषिताः । 'दृष्टैश्वोपहृताः' श्व-शूकर-काक-कुक्कुटा-
दिभिर्नग्न-पतित-पाषण्डादिभिश्च दर्शन-स्पर्शनादिगोचरीकृताश्च ये
भक्ष्याः । 'वामसा चोपधूतानि' येषामुपरि मल्लिकापगमार्थमौष्ण्य-
निवृत्तये वा प्रसङ्गान्तरेण वा वस्त्रमवधूयते तान्यत्रानि तथोच्यन्ते ।
मनुः ।

केशकीटावपन्नं पदा स्पृष्टं कामतः ।

भूणन्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्यया ॥

पतत्रिणावलीढश्च शुना संस्पृष्टमेव च ।

गवा चाश्वमुपघातं घृष्टाश्च विशेषतः ॥

शूकं पर्युषितश्चैव गृध्रस्योच्छिष्टमेव च ।

वृथालशरसंयावपायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसं देवान्मानि हवींषि च ॥

केशकीटैरवपन्नं संस्पृष्टं 'केशकीटावपन्नं' । केशग्रहणं नखरेखां
दूषिकादिमलानाञ्च प्रदर्शनार्थं । कीटग्रहणं क्षुद्रजन्तूनां कृमि-पत-
ङ्गानां । कीटेषु च मल्लिकादयो मृता एव दूषयन्ति न जीवन्तः, अन्ये
तु जीवन्तोऽपि । 'कामतः' बुद्धिपूर्व, कामकारेण यत्पादस्पृष्टं, अतः
प्रमादस्पृष्टे न दोषः । 'भूणन्' ब्रह्महा, तेनावेक्षितं निपुणमवलो-
कितां प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषां महापातकिनां । स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नान-
विधानादेव सिद्धः । 'उदक्या' रजस्वला, तथा स्पृष्टस्यैव प्रतिषेधोना-
वेक्षितश्च । उदक्यास्पृष्टस्यापि स्नानविधानादेव प्रतिषेधसिद्धौ प्रचा-

लितमपि तदन्नं भोज्यमित्येतदर्थं स्पृष्टव्यं । 'पतञ्जी' पञ्जी स च समाचारात् कव्यादौ गृध्र-वायमादिः, न तु शुक्र-हंसादिः । 'घृष्टान्नं' भुज्यतामन्नं ये केचिदर्थिन इति यदुद्घुष्य दीयते । यद्वान्यस्मै प्रति-श्रुत्यान्यस्मै दीयते । प्रतिज्ञाने ह्ययं धातुः पद्यते । 'शूद्रस्य' शूद्रस्वा-मिकं यदन्नं । 'उच्छिष्टं' भुक्तावशिष्टं । तिलैः सह सिद्धौदनः 'लघ्नः' । 'मंयावः' तिलसर्पिर्गुडादिसहित-गोधूमशकलनिर्मिता भक्ष्यविशेषः सुदेषु प्रसिद्धः । पयसि सिद्धौदनः 'पायसः' । 'अपूपः' अस्त्रेह-पक्वो गोधूमविकारः । वृथाशब्दः सर्वानुषज्यते । यदात्मार्थं क्रियते देवान् पितृनतिथीन् वानुद्दिष्य तद्वृथा । 'अनुपाकृतम्' अप्रोक्षितं मांसं । 'देवान्नानि' देवस्त्रीभृतान्यन्नानि । 'हवींषि' देवतार्थमुप-कल्पितानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अनर्चितं वृथामांसं केचिकीटसमन्वितं ।

शुक्रं पर्युषितोच्छिष्टं^(१) सस्पृष्टं पतितेक्षितं ॥

उदक्यास्पृष्ट-मंघुष्ट-पर्यायाश्रयं वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं कामतः ॥

तथा ।

वृथाश्रयमंयावपायसापूपशकुलीः ।

'अनर्चितं' अर्चार्थाय यदवज्ञया दीयते । 'वृथामांसं' देवस्य च न शिष्टं न भवति, आत्मार्थमेव यत्साधितं, तच्च प्राणायत्यादिव्यति-रेकेण वर्जयेत् । 'सस्पृष्टं' शुक्रा स्पृष्टं । अन्यसम्बन्धव्यपदेशेन यद्दी-

(१) पर्युषितं शिष्टमिति ख० ।

यते तत् 'पर्यायान्नम्' । पर्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं
गण्डूषयहणं यस्मिन् भुज्यमाने तत् 'पर्याचान्तं' । पार्श्वचान्तमिति
पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं, भस्मोदकादिवि-
च्छेदो न कृतश्चेत् । 'शकुनः' कव्यादपत्नी । स्नेहपक्वागोधूमविकारः
'शष्कुली' ।

यमः ।

उदक्यथा च संस्पृष्टं गवाघ्रातश्च यद्भवेत् ।
काक-कुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्रश्च कृमिसंयुतं ।
अभोज्यश्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥
यवागूं कृशरश्चैव पायसापूपशष्कुलीः ।
अजीषपक्वामसश्च मत्स्यानण्यनुपाकृतान् ॥
वर्जयेत्सर्वशुक्रानि देवान्नानि हवींषि च ।
स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

तथा ।

अवधूतमवज्ञातं मरोषं विम्रयाश्वितं ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितं ॥
अवघुष्टं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।
अश्रद्धया कृतं दत्तमभोज्यश्च द्विजातिभिः ॥

तथा ।

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिमक्रुकान् ।
दिवा दधित्यधानाषु रात्रौ च दधिमक्रुषु ।
कृष्णातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

यवागूप्रभृतीन्यात्मोद्देशेन साधितान्यभक्ष्याणि । अनवश्रावितो-
विरलद्रव ओदनः 'यवागूः' । 'अज्जीषं' पिष्टपचनभाण्डं । अनग्निक
उष्मा 'अज्जीषं' तेन धान्यराश्यादिगतोष्णपक्वमिति स्मृतिचन्द्रिकायां ।
'अवधूतं' वाससा । 'दधित्यं' कपित्थं । 'धानाः' भृष्टयवाः ।
देवसः ।

अभोज्यं प्राङ्गराहारं शुक्लं पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यत्र मधु-सक्तभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥
नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चैव स्वपेषिणि ।
न चीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्तनम् ॥

गौतमः ।

उद्धृतस्त्रेहविलयन-पिष्ठाक-मथितप्रभृतीनि चाम्रवीर्याणि ना-
श्रीयात् ।

'विलयनं' भक्तमण्डः ।

आपस्तम्बः ।

विलयनं मथितं पिष्ठाकं मधुमांसं वर्जयेत् । कृष्णधान्यञ्च
शूद्रास्तं ये चान्ये नास्य मश्मताः । अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधः
स्मृतिमिच्छन् यशोमेधां स्वर्गं बुद्धिं दादशैतानि वर्जयेत् ।

तथा ।

अप्रयतोपहतमश्रमप्रयतमभोज्यं । अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यं ।
यस्मिंश्चात्रे केशः स्यादन्यदा मेध्यममेधैरवस्पृष्टं कौटो वाऽमेध्यः । मदा
मूलकलिङ्गं वा पदा चापहतं शिवया शुना वायपाचंण वा वृष्टं
शुषा वोपहतं भुञ्जानं वा शूद्रो वा उपस्पृष्टेनर्हद्भिर्वा समानपक्वौ

भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा कुम्भयिला वा
यत्रान्नं दद्युः गोभिरवघ्रातमन्यैर्वाऽमेधैः ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्रीयात्तथा रसानां मांसं मधुलवणानि परि-
ह्राप्य तैल-सर्पिषी तूपयोजयेत् । उदके वधाय कृतान्नं पर्युषितमप्यद्यात्
तत्रानाद्यं शुक्रं चेत्यपराणि च प्रयुक्तपुलकरम्भतरुजमकुशाकमांस-
पिष्टनीरवृक्षौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जं शुक्रञ्चापरियोगं ।

शङ्खलिखितौ ।

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि वर्जयेदमेधपतितचण्डालपुक्कभरजस्वलाकु-
णपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्रीयान्न दिःपर्कं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र रागसु-
कखाडवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ।

अश्रीयादित्यगृक्षौ हारीतः ।

न रजस्वलादन्नं न पुंस्रत्या न कुडूया न मलवदाससा नापरया
दारापन्नं न दिःपर्कं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टमकुस्त्रेहगो-
रसतैलादिषु पक्वास्त्रैलदध्यक्षपानं नावलुतान्नं न जुगुप्सितं ।

गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नं रजस्वलाक्षणाश्रकुनिपदापहतं भूष-
ण्णावेवितं गवाभ्रातं भावदुष्टं शुक्रं केवलमदधि पुनःसिद्धं पर्युषिता-
न्यन्नाकभक्ष्येष्वेहमांसमधूनि ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वञ्चितः ।

अन्नं पर्युषितं भावदृष्टं सकृन्नेखं पुनःसिद्धमामृतजौषपकस्य कामं
तु दध्ना धृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।

तथा ।

उच्छिष्टमगुरोर्न भोज्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतस्य यदसनकेश-
कीटोपहतस्य ।

वृहस्पतिः ।

नाद्याश्चास्त्रनिषिद्धान् भक्ष्यभोज्यादिकं दिजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव शूक्तं बज्रविधं तथा ।

अत्यम्बं शूक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ॥

यमः ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्मस्यच्युतं ।

यमस्तदशुचि प्राच्य तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदन्ताश्च ये स्नेहा व्यञ्जनं लवणानि च ।

दातारं नेपतिष्ठन्ति भुक्त्वा भुञ्जीत किस्त्रिषं ॥

एकेन पाणिना दन्तं शूद्रदन्तस्य यज्जवेत् ।

धृतं तैलञ्च लवणं पाणीयं पायमं तथा ॥

वर्क्यमिति शेषः । दर्शयन्मन्त्रार्हाय सात्वाहस्तेनैव यद्दन्तं तद्दन्तदन्तं ।

तथा हस्तेन दन्तं शौद्रं यदपि किमानीयतां तदपि शौद्रं शौद्रं

शूद्रैः परिग्रहं भवति । अथवा शौद्रं शूद्रोचितं आह्वारोग्यमिति

यावत् । यदप्योदगाद्यन्नं किं तत्तदर्थमानीयतामिति शूद्रा आनीतं

तदपि शौद्रम् ।

भविष्यपुराणे ।

सुरालशूनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितं ।

संसर्गात् दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

इति वर्ज्यान्नानि ।

अयेतेषु वर्ज्यत्वेनोक्तेष्वन्नेषु केषाञ्चित्प्रतिप्रसवः क्रियते ।

तत्राह मनुः ।

दधि भक्ष्यं शुक्लेषु सर्वं दधिमन्त्रं ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥

तथा ।

यत्किञ्चित्तेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं सर्वशः ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्त्रेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसस्यैव विक्रियाः ॥

‘दधिमन्त्रं’ उदश्चिन्मधुकिलाटकृचकादि । शुक्लान्युच्यन्ते । यानि मधुररसान्यपि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वात्यस्त्रीभावमापद्यन्ते, यथासद्रातादीनि, यानि तु स्वभावतोऽग्न्यानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि नैव शुक्लानि यानि चाप्राप्तपाकान्यासादीनि । न ह्ययमम्लपर्यायः शुक्लशब्दः । तेषु च केवलानि कालतः शुक्लानि प्रतिषिध्य द्रव्यान्तरैर्मूलादिभिः मिश्रितान्यनुज्ञायन्ते । तथा च गौतमेनोक्तम् केवलमदधीति ।

उदकेन संसृज्य परिवासनं ‘अभिषवः’, पुष्पादिभिः सह यान्यभिषूयन्ते । ‘भक्ष्यं’ धानाशक्कुन्यानि । स्वरविशदभोज्यमोदनादि । अगर्हितमनपेतगन्धवर्णरसं तस्मैत्तेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं तदा भक्षणीयं ।

अभिघारणस्नेहसंयुक्तस्यापि हविःशेषस्य पृथक्ग्रहणमादरार्थं । 'चिर-
स्थितं' द्विचिराच्च न्नरितं । 'यवगोधूमजं' अपूप-मक्तादि, अग्नेहाक्तमपि
भोज्यं । 'पयसः', 'विक्रियाः' विकाराः दधि-मथितादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरमंस्थितं ।

अग्नेहा अपि गोधूम-यव-गोरमविक्रियाः ॥

बृहस्पतिः ।

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिमभवं ।

अक्षौषपक्वं भक्ष्यं स्यात् समर्पिष्कमिति श्रुतिः ॥

तथा ।

यवगोधूमजं सर्वं विकाराः पयसश्च ये ।

राग-खाड्यचुक्राद्यं भक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥

अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटक-मक्ताः ।

शाकमांसानि पृषञ्च सृपं कृशमिव च ॥

यवागूं पायमञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहमयुतं ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

वशिष्टः ।

अपूप-धाना-करम्भ-मक्त-वटक-तैल-पायम-शाकानि , विना

शुक्तानि वर्जयेत् । अन्यांश्च क्षीरयवपिष्टविकारान् ।

पैठौनमिः ।

कामं दध्ना घृतेनाभिघारितं पर्युषितान्नं भुञ्जीत ये ह्यत्र शुक्त-
पर्युषितादीनां प्रतिप्रमवास्तेषां पुरुषार्थैकरूपत्वाच्च आह्वानत्रिप-

यत्वं । न उष्णं न स्निग्धं दद्यात् न द्विःपक्वं दद्यात् । प्रातः पाकं
समारभेदिति आह्वयदिन एव पाकारम्भविधानाच्छुद्धपर्युषितादिप्रस-
क्त्यभावाच्च ।

यस्य नापणीयमन्नमश्रीयादित्यस्य यमेनापवाद उक्तः ।

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पुण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेदिति ।

सोऽयमपूप-सक्तु-धानाव्यतिरिक्तेषु सम्भवत्प्रसङ्गेषु तक्रादिष्ववतिष्ठते ।

इति वर्ज्यान्नप्रतिप्रसवाः ।

अथ पाश्चाण्यदुकानि ।

आह मनुः ।

आपः शुद्धा भूमिगता वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तास्त्रेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

विष्णुः ।

भूमिम्यमुदकं शुद्धं वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं त्रेदमेध्येन तददेव शिलागतं ॥

भूमिष्ठमुदकं शुद्धेष्कुचितोयं शिलागतं ।

गन्धवर्णरसैर्दुर्दृष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत् ॥

उग्रनाः ।

आपः शुद्धा भूमिगता वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तास्त्रेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

देवनाः ।

अकिमन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
 उद्धृता वा प्रशस्यन्ते शुद्धैः पानैर्यथाविधि ।
 एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥
 अनुद्राणामपां नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणं ।
 स्लोकानामुद्धृतानाञ्च कश्मलैर्दूषणं भवेत् ॥
 तत्र क्षुद्रतडागानि नद्यो वायु मरामि च ।
 कश्मलाश्चुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शुचिगोदप्लवित्तोयं प्रकृतिस्यं महीगतं ।

अदुष्टानभिधाय वशिष्ठः ।

क्षितिम्याश्चैव या आपो गवां तप्तिकराश्च याः ।

परिमृष्टाय ताः सर्वा शुचीनाञ्च प्रजापतिः ॥

शुचिरङ्गिरिति चानुवृत्तौ वसिष्ठः ।

प्रदरादपि^(१) या गोस्तर्पणाय स्युर्न वर्णमदुष्टास्ताभिर्यास्य न
 स्युरशुभागमाः ।

शङ्खलिखितौ ।

आपो रूप-रस-गन्धवत्यः परिशुद्धा जीवचर्मकरण्डैरनभ्युद्धृताः^(२)
 भूमिगता मेधा यत्र गौर्विदषा भवेत् ।

पैठीनमिः ।

(१) प्रदरोगतं इति पारिजाते ।

(२) कुर्यैरहिता इति ग० ।

गन्ध-वर्णगुद्धा आपो भूमिगताः विद्वन्ना यत्र गौर्भवेत् ।
विपर्यस्तं महोदकमपि वज्रं ।

यमः ।

प्रपामरणी च घटञ्च कृपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।

कृतेऽपि गृद्धान्तदण्डेयमाह्वयपद्मतो भूमिगतं पिवेत् ॥

हारीतः ।

भूमिष्ठाः पुण्या आपोऽगृभवर्जमथापि ब्राह्मणं देवानां वागेषा
मत्स्यापः प्राविशंस्ते देवा अद्भ्यो वाचमैच्छंस्तानापोऽब्रुवन् यदस्माकं
प्रजाभ्यो यदन्येभ्योऽगृभं तत् पावयध्वं ततो वाचं दास्याम इति तथेति
देवाः प्रत्याहस्ता अग्निं प्राविशंस्ताः अग्निपूता अभवंस्तस्मादेता यत्र
तिष्ठन्ति तदृहन्ति ताः वायुं प्राविशंस्ता वायुपूता अभवंस्तस्मादेता
यतो यन्ति ततो दारयन्ति ताः सोमं प्राविशंस्ताः सोमपूता अभवंस्त-
स्मादेता स्निग्धाः शैत्यरमवत्यः कल्पन्ते । अमावादित्यो ब्रह्मा यज्ञः
मर्मा देवतास्ता अन्वहं देव-गवादिभ्योऽग्निभिरपाययंस्तस्मादेता अहनि
गुद्धाः पूताः गुद्धौ कल्पन्ते । तस्माद्यद्यन्मोमांसं स्यात् तत्तदद्भिः
संस्पृशेच्छुर्भिर्वति । रात्रावेताश्चापो वरुणं प्राविशंस्तस्मान्न रात्रौ
गृह्णीयाद्भ्रातृ धाम्न इत्यग्निमुपरिष्टाद्धारयन् गृह्णीयात् ।

कात्यायनः ।

अपो निशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

विष्टत्याग्निमुपर्यामां धाम्नो धाम्न इतीरयन् ॥

अस्तमित आदित्यमुदकं गृह्णीयादापदि रात्रौ यदि गृह्णीया-
दग्निमुपरि धारयन् धाम्नो धाम्नो राजन्निति यजुर्जपन् गृह्णीयात् ।

बौधायनः ।

अस्मिन्नादित्य उदकं गृहीयान् गृहीयादिति मौर्माभन्तेन
गृहीयादित्येके आर्ज्वलवादिना गृहीयादित्येतदपरे यावदुदकं
गृहीयात्तावत् प्राणमायच्छंदग्निर्ह वा उदकं गृह्णाति ।

उशनाः ।

नद्यः कृप-तडागानि सर्गमि मरितसाया ।
असंवृतान्यदोषाणि मनः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

पराशरः ।

अन्यैरपि कृतान् दोषान् कृपमेतुपथेषु च ।
तेषु वेगेषु यत्तायं सम्यक् संवपथेषु च ।
प्रतिग्राह्याश्च पेयाश्च न दृष्टान् मनुरब्रवीत् ॥
इति ग्राह्याण्युदकानि ।
अथ वर्ज्याण्युदकानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गन्धि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै पल्लोदकं ।
न लभत् यत्र गोमृष्टं नक्त यच्चैव गृह्यते ॥
यत्र सर्वाय चोत्सृष्टं यथाभोज्यं निपानजं ।
तद्वर्ज्यं मलिलं तात मदेव पितृकर्मणि ॥

‘यत’ कृपादिकं, तत्कर्तृभिः सर्वप्राण्युपजीवनार्थं ‘नोत्सृष्टं’ न
परित्यक्तं, तत्सलिलपितृकर्मणि वर्ज्यं । कृपममुद्रुतं पश्चादिपेयोदकधार-
णार्थं जलाशयः ‘निपानं’ ‘तज्जं’ तत्र स्थितमपि, मलिलं वर्ज्यं नोय ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

अयाह्यास्त्वयिमा आपो नद्याः प्रथमवेगगाः ।

प्रचोभितासु केनापि यासु तीर्थान्नयोद्धृताः^(१) ॥

‘अयिमाः’ प्रथमवृष्टिमभूताः, ता नद्याः कलुषतरैकद्वित्र्यादिदिन-
स्थायिवेगगता एव न याह्याः । निवर्त्तमाने तु प्रथमवेगे प्रसादवत्यो-
याह्याः । द्वितीयादिवेगे च वेगानिवृत्तावपि याह्याः । नदीव्यतिरि-
क्ताशयसंभृतास्त्वयिमाः दशरात्रमयाह्याः ।

तथा च वचनं ।

अजा गावो महिष्यसु ब्राह्मण्यसु प्रसृतिकाः ।

दशरात्रेण शुष्यन्ति भूमौषु च नवोदकं ॥

यासु केनचित् सङ्गोभ्य कलुषीकृताः यासु तीर्थाञ्जलावतरण-
मार्गदुद्धृतास्ता अपि न याह्याः ।

ध्यामः ।

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितं ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

ग्रीष्माद्यूष्मसंशुष्यञ्जलान्नदीप्रवाहात् पृथग्भूय पल्लवे स्थिरीभूतं
‘नद्याः परिभ्रष्टं’ । यच्च स्वल्पनिर्झररूपेण पृथग्भूय पुनर्महाप्रवाहेण
सह संसर्गं न लभते तत् ‘नद्या विवर्जितं’ । सकृदमकृदा स्वतो वा का-
रणान्तरेण वा यत्प्रतिलोमं स्यन्दते तत् ‘गतप्रत्यागतं’, तत्परिवर्जयेत् ।
मरीचिः ।

मभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं ॥

(१) तीर्थेषु विद्यता इति ख० ।

आहुकाले स मनुजो न कश्चित्परित्यजेत् ।
 यो दृष्टिवारणं कृत्वं वर्षाकाले प्रयच्छति ॥
 स्वपितृणां हितार्थाय स दुःखैर्नाभिभूयते ।
 इति कृत्रनिरूपणम् ।
 अथोपानत्पादकम् ।

वायुपुराणे ।

आहुषूपानहौ दद्याद्राक्ष्णभ्यो विशेषतः ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वाजियुक्तान् रथांस्तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपानदयुगलं यस्तु आहुकर्मणि धर्मवित् ।
 एकैकस्मै द्विजाय्याय पितृभ्यो मंप्रयच्छति ॥
 पितृणां तत्परे लोके विमानमुपतिष्ठते ।
 दातापि स्वर्गमाप्नोति सुयुक्तैर्द्वारयैः ॥

देवीपुराणे ।

उपानहौ प्रयच्छन्ति ये पितृभ्यो समाहिताः ।
 अथदानं कृतं तैस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रतप्तबालुकाः केचित् केचिदङ्गारमङ्गलाः ।
 लोहकण्टकमङ्गलाः केचिद्व्यालममाकुलाः ॥
 यमलोकस्य पन्थानः प्रसीतानां सुदुस्तराः ।
 उपानदानमेवैकं तेषु तारयितुं क्षमम् ॥
 उपानहौ स्वयं दत्त्वा द्विजेभ्यो वै यथाविधि ।

येभ्योवा धनजैर्दत्ते पन्थानं ते तरन्ति तं ॥
एतस्मात् कारणान्नित्यं आद्वे दानमुपानर्हा ।
पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमं न तत् ॥

सौरपुराणे ।

निर्भीय सुदृढे दद्याद्दुर्गन्धेन चर्मणा ।
न न्यूनं नातिरिक्ते च पादयोः सुखदे मृदू ॥
उपानर्हौ ब्राह्मणेभ्यः पितृणां सुखहेतवे ।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥

वायुपुराणे ।

अज्जु पूर्णे तु धो दद्यात् पादुके आद्वकर्मणि ।
शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥

नन्दिपुराणे ।

यः पादुके प्रदद्यात् पितृव्यार्थमादरात् ।
तस्य पुण्येषु लोकेषु भवेदप्रतिष्ठा गतिः ॥

चमत्कारखण्डे ।

धात्वादिनिर्मितं दद्यात् पितृभ्यः पादुकायुगं ।
यस्तस्य देवलोकेषु गतिर्वैमानिकी भवेत् ॥
गजदन्तकृते यस्तु पादुके संप्रयच्छति ।
स वै चित्राणि यानानि लभते प्रेत्य चेह चेति ॥
यः पादुके प्रयच्छेत्तु सारदारुमये शुभे ।
पितृभ्यः सोऽपि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥

इत्युपानत्पादुकानिरूपणम् ।

अथासनानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

आसनानि च रस्याणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स आस्ते सुचिरं कालं त्रिदशैरभिपूजितः ॥

देवीपुराणे ।

पौठान्यतिमनोज्ञानि पितृणां प्रददाति यः ।

तस्य पौठेश्वरी नित्यं वरान् यच्छति वाञ्छितान् ॥

आदित्यपुराणे ।

सुसन्तानानि विशालानि प्रददात्यासनानि यः ।

आहुषु तस्य भवने मदास्ते पद्ममभावा ॥

गारुडपुराणे ।

प्रयच्छत्यासनं यस्तु पितृभ्यः सुमहामतिः ।

स्वैरं वैरविनिर्मुक्तस्त्रिगुणमास्ते त्रिविष्टपे ॥

चमत्कारखण्डे ।

चामीकरमयं आह्वेय्वासनं यस्तु दापयेत् ।

तस्यासनं मेरुपृष्ठे ममीपे परमं हितम् ॥

यः पितृणां सुघटितं दद्याद्राजतमासनं ।

स स्वर्गं सुखमासीनः क्राडते कालमन्यम् ॥

येन ताम्रमयं दत्तमासनं पितृकर्षणि ।

स वै दिव्यामनाकृढो न हि प्रप्यवते चिरं ॥

प्रदद्यादासनं वसु निर्झितं वरदावभिः ।

तस्य नाकनतलोचैः कश्यते भव्यमासनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्तु भद्रासनं चारु पितृणां प्रतिपादयेत् ।
 स वै सिंहासनाभौ नश्यते न चिरादपि ॥
 यस्त्वासनं वस्त्रमयं हंसपिच्छैः सुसम्भृतं ।
 प्रयच्छति महीपालास्तमामीनमुपासते ॥
 तूलैः पूर्णोदरं वास्तमासनं यो निवेदयेत् ।
 पितृणामादरादेनं प्रत्यामीदन्ति सम्पदः ॥
 यः पट्टगदिकाः श्राद्धे गदिकाश्च मनोहराः ।
 ददाति तस्य हि स्वर्गं कल्प्यते दिव्यमासनं ।
 पितृनुद्दिश्य योगिभ्यो दत्त्वा कुशमयोर्वशीः ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो विशुद्धात्मा स जायते ॥
 चैत्रामनानि चित्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 नीरोगः सुभगः श्रीमान् पुरुषः सम्प्रजायते ॥
 यस्त्वासनोपयोगार्थं प्रदद्यात् कम्बलान् नवान् ।
 अष्टाङ्गयोगमभिद्विस्तस्य पुंसोऽभिजायते ॥
 यस्तृणैर्दृढभिः स्रज्जं निर्माय शुभमासनं ॥
 दद्याच्छ्राद्धेषु तस्याऽऽस्थिराः स्युः सर्वतः श्रियः ।
 इत्यासननिरूपणम् ।

अथ शय्यास्तरणप्रच्छादनपटापधानानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शय्यामास्तरणोपेतामुत्तरच्छदसंयुतां ।
 उपधानेन संयुक्तां पित्रुद्देशेन यो ददेत् ॥

मोदन्ते पितरस्तस्य सुखिनः शाश्वतीः समाः ।
दातापि स्वर्गमाभाय विमानं दिव्यमास्थितः ।
सेव्यते सुरनारीभिर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यो भक्षकश्च दद्याद् दै चारु तूलिकयान्वितं ।
विण्डुद्धाच्छादनपटं रमणीयापधानकम् ॥
पितृभ्यः श्रद्धया युक्तः आद्धकाल उपस्थिते ।
स त्रिविष्टपमाभाय दिव्यभागममन्वितं ॥
सहस्रैः सुरनारीणां रमते परिवारितः ।
कालक्षयादिहागत्य नारीणां वञ्चभोभवेत् ॥

कृष्णपुराणे ।

शय्यां मतूलिकां दद्यात् पितृकर्मणि यो नरः ।
रमयन्त्यनुरक्तास्तं स्वर्गे सारङ्गलोचनाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

भक्षकं तूलिकायुक्तं निर्मितं दारुभिः शुभैः ।
भक्त्या विप्राय प्रयतो द्विजेभ्यः पितृकर्मणि ।
अय्यैरप्सरसां तृन्दैरश्रान्तं परिचर्यते ॥
आन्दोलकं मास्तरणं सोपधानं प्रसुन्दरं ।
धातुजाभिः सुरम्याभिः शृङ्गलाभिश्च संयुतं ॥
मन्त्रवारणशोभाढ्यं यथितं मृदुभिः पटैः ।
ददाति पितृकार्येषु योहि श्रद्धापरायणः ॥
गन्धर्वाप्सरसां लोके गीयमानो निरन्तरं ।

स भुङ्क्ते विविधान् भोगांस्तिदशैरपि दुर्लभान् ॥
 पट्टान् काष्ठमयान् यत्र शयनेषूपयोगिनः ।
 दत्त्वा स्वास्तरणोपेतान् मत्तवारणलाञ्छितान् ।
 वर्षायुतञ्च रमते लोके वै विश्वकर्माणः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दारुभिर्घटितान्तस्थैः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतां ।
 शय्यां ददाति यस्तस्य वासः शक्रय वेगमनि ॥
 भूषितां पित्तलमयैः पत्रच्छेदैर्यथोचितां ।
 श्राद्धे शय्यां प्रयच्छेद् यः सूर्यलोके स राजते ॥
 गजदन्तमयं दिव्यं श्राद्धे दत्त्वा तु मञ्चकं ।
 गत्वा चान्द्रमसं लोकं शरदामयुतं वसेत् ॥
 पट्टसूत्रमयैः पट्टैर्गथिताञ्च ददाति यः ।
 शय्यां पितृभ्योमेधावी देवलोकं स गच्छति ॥
 कार्पाससूत्रजैः पट्टैः सुदृढां यः प्रयच्छति ।
 चन्द्रस्य भवने साऽपि कामान् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥
 कृतां शनमयैः पट्टैः सूत्रैर्वा वच्चजैरपि ।
 दत्त्वा जन्मान्तरे जातः स्त्रियो विन्दति सुन्दरीः ॥
 हंसपिच्छमयीं तूलीं पितृभ्यः प्रददाति यः ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोके मोदतेऽसौ ययामुखं ॥
 कार्पासनिर्मितां तूलीं दत्त्वा मृदो सुशोभनां ।
 उपधानेन मंथुक्तां लक्ष्मीवान् जायते नरः ॥
 हंसपिच्छमयं रत्नं उपधानं ददाति यः ।

कीर्त्तिमान् जायते नित्यं सुखानामपि भाजनं ॥
 क्षौमं वा पट्टसूत्रं वा यो दद्यादुत्तरच्छदं ।
 स्नावणेन समायुक्तो जायतेऽसौ जनप्रियः ॥
 यः प्रयच्छेदुत्तरपटं सूक्ष्मकार्पाससूत्रजं ।
 तस्यायुर्विपुलं लोके प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 मृदुचर्ममयीं दद्यात् यो नरः पट्टगदिकां ।
 सोऽपि श्रिया समायुक्तो नौरोगाजायते भुवि ॥
 विचित्रैश्चर्मभिर्युक्तं रचितं मृदुभित्तुणैः ।
 प्रदायास्तरणं आहु न दुःखं पश्यति क्वचित् ॥
 दद्यादास्तरणं यस्तु निर्मितं मृदुभित्तुणैः ।
 आहुकाले तु योगिभ्यः स दुःखेर्नाभिभूयते ॥

इति शय्यास्तरणप्रच्छादनपटोपधानानि ।

अथ चामरव्यजनदर्पणकेशप्रसाधनानि ।

वृहद्भिषगुपुराणे ।

चामरव्यजनञ्चैव भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 स वै दिवस्पतेर्लोकै ब्रह्मकालं महीयते ॥
 राजोपकरणं ह्येतत् पितृणामपि वल्लभं ।
 अतो विद्वान् प्रयत्नेन तेभ्यो दद्यादतन्द्रितः ॥
 प्रदाय दर्पणं तेभ्यश्चक्षुषानभिजायते ।
 केशप्रसाधनं दत्त्वा तथा कृचप्रसाधनं ॥
 सुपुष्टां रूपमामर्शो लभते सोऽन्यजन्मनि ।

बौरपुराणे ।

चामरं तालवृन्तञ्च श्वेतच्छत्रञ्च दर्पणं ।
दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह ॥

प्रभामखण्डे ।

केशप्रमाधनीं रम्यां दद्यात् कङ्कतिकान्तु यः ।
आदर्शं निर्मलञ्चैव पूर्णचन्द्रममाकृतिं ।
श्राद्धकाले प्रमत्तात्मा तस्य स्वर्गोत्तया गतिः ॥

गजदन्तनिर्मितं केशसंस्कारमाधनं 'कङ्कतिका' ।

वाराहपुराणे ।

चामरोधेनुलाङ्गूलश्वेतबालममुद्भवं ।
चामोकरविचित्रेण तथा दण्डेन निर्मितं ॥
पितृभ्यश्चामरं दत्त्वा स्वर्गं स्त्रीभिस्तु वीज्यते ।
तदेष कृष्णवर्णन्तु दत्त्वा भूमिपतिर्भवेत् ॥
मयूरपिच्छनिर्माणं हेमदण्डन्तु चामरं ।
प्रतिपाद्य पितृभ्यस्तु राजराजोऽभिजायते ॥
बालैर्दर्घैरतिश्वेतैरश्वबालधिमश्वैः ।
निर्मितं चामरं श्राद्धे दत्त्वा माण्डलिको भवेत् ॥
कृष्णाश्वबालरचितं चामरं यस्तु यच्छति ।
सोऽपि पुण्येन तेनेह धनी भवति धर्मभाक् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्विजेभ्यश्चामरं दद्यात् स्थापयेद्दामरालये ।
पितृनुद्दिश्य यस्तस्य पितरः सर्वकामदाः ॥

वायुपुराणे ।

व्यजनं तालवृत्तञ्च दत्त्वा विप्राय संस्कृतं ।

प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धौनि मृदृनि च ॥

‘तालवृत्तं’ वस्त्व्यजनं ।

चमत्कारखण्डे ।

नानाकषायधौतेन निर्मितं मृदचर्मणा ।

चित्ररागीरमेकैश्च स्वर्णदण्डेन शोभितम् ॥

दन्तिदन्तमयनापि दण्डेन सुविराजितं ।

व्यजनं ये प्रयच्छन्ति ते वै गत्वामरावृत्तौ ।

नारीभिरभिर्बोज्यन्ते नित्यं मत्कङ्कणैः करैः ॥

मयूरपिच्छघटितं व्यजनं यः प्रयच्छति ।

पितृभ्यः योऽपि दहन्ते स्कन्दलोके महीयते ॥

रक्षितं बालकेनाथ यद्वोष्णीरेण निर्मितं ।

प्रदाय व्यजनं आद्वे मनसाप न विन्दति ॥

वेचपट्टेन रक्षितं वस्त्रैरन्यैरथापि वा ।

प्रयच्छेत्तालवृत्तं यः स भूपालो न संशयः ।

तालीदन्तैर्विरक्षितं कृतं भूर्जत्वचाय वा ।

प्रदाय व्यजनं आद्वे महदारोग्यमश्नुते ॥

कृतञ्च विदलच्छेदैः सुसृज्यैव गुम्फितं ।

दत्त्वा पितृभ्यो व्यजनमनन्तं सुखमश्नुते ॥

गारुडपुराणे ।

समर्थं दर्पणं भक्त्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।

भुवि प्रकाशो भवति यद्बोभिरभिपूजितः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दर्पणं कलधौतेन निर्मलेन सुनिर्मितं ।
 प्रतिपाद्य पितृभ्यो वै लोकं चान्द्रमसं व्रजेत् ॥
 विमलेनापि कांस्येन पञ्चाशत्पलिकेन तु ।
 कल्पितं दर्पणं दत्त्वा तेजस्वी जायते ध्रुवम् ॥
 त्रिंशत्पलेन कांस्येन हतमादर्शमण्डलं ।
 पञ्चविंशतिजं वापि दत्त्वा वै कान्तिमान् भवेत् ॥
 यो दर्पणं विरचितं कांस्यस्य दशभिः पलैः ।
 प्रतिपादयते सोऽपि लभते चतुरक्षरं ॥

स्कन्दपुराणे ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितं ।
 पितृकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्नुते ॥
 तालस्य नालिकेरस्य वेणोर्वेचस्य वा पुनः ।
 शलाकाभिर्विरचितं दत्त्वा केशप्रसाधनं ।
 सुभगश्च सुवेशश्च निश्चितं जायते नरः ॥
 दारुणा निर्मितं दत्त्वा केशसंस्कारसाधनं ।
 प्राप्नोति सुन्दरान् केशान् दौर्घमायुश्च विन्दति ॥
 वराहरोमरचितां श्मश्रुवैशद्यकारिणीं ।
 पितृभ्यः कूर्चिकां दत्त्वा सुरूपः सुभगोभवेत् ॥

इति चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधननिरूपणम् ।

अन्नास-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतङ्ग-ताम्बूल-तत्पात्राणि ।

ग्राह्यमभिलक्ष्य नृपवैभवं ।

तरुणादित्यमङ्गाशं विमानं मार्त्तकामिकं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोट्यस्तथैव च ॥
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
 जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
 अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं तेन तत्परमं भवेत् ॥
 अन्नाल्लोकाः प्रतिष्ठन्ते लोकदानस्य तत्फलं ।
 अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्वमिदं ततं ।
 तस्मादन्नममं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वज्रप्रकाराण्यस्त्रानि मृष्टानि च मृदूनि च ।
 फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥
 निवेदयेत्पितृभ्यो यः सधृत्य स्वयमादरात् ।
 स पितॄणां प्रसादेन ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥

नारदीयपुराणे ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयश्चायं तथैव च ।
 पञ्चप्रकारं ह्यन्नं द्रव्यगन्धरसान्वितं ॥
 द्राक्षाकदम्बनारङ्गमहकारादिकानि च ।
 वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शसम्यस्त्रानि फलान्यपि ।
 समर्पयेच्छ्राद्धकाले मन्त्रजिह्वेषु यत्नतः ॥
 तेन दृष्टिं परां यान्ति पितरः सपितामहाः ।
 कामानस्मै प्रयच्छन्ति दुर्लभानन्यकर्मणा ॥

यस्तु भोजनपात्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् !
 सौवर्ण-राजतादीनि तथा कांस्यमयानपि ।
 स पुमान् पाचतामेति सर्वसामपि सम्यदाम् ॥
 धात्वादिनिर्मिता भुक्तिपात्राधारास्त्रिपादिकाः ।
 उत्कृत्य स्वपितृप्रौढ्यै प्रापयद्ब्राह्मणालयं ।
 स ज्ञातीनामशेषाणामाधारत्वं प्रपद्यते ॥
 पतद्ग्रहं धातुमयं छीवनाचमनादिषु ।
 उपयुक्तं श्राद्धकाले पितृभ्यः परिकल्प्य तु ।
 द्विजस्य भवने स्थाप्य श्रियमाप्नोति पुष्कलां ॥

बलिपुराणे ।

अन्नं ब्रह्म समुद्दिष्टमखिलैः श्रुतिपारमैः ।
 तच्च भृगिगुणोपेतं देवलोकेऽपि दुर्लभं ॥
 तत्पितृणामतिप्रौढ्या यः प्रयच्छति भृगिभ्यः ।
 अशेषकृशनिर्मुक्तः स याति ब्रह्म शाश्वतं ॥
 ताम्बूलं यो ददातीह शुचिकर्पूरमयुतं ।
 ऐश्वर्यं भोगतिविपुलं परत्रैव च विन्दति ॥
 यस्मिन्पुष्पपूगादिस्थापनार्थानि कृत्स्नशः ।
 दद्यात्ताम्बूलपात्राणि पूगाद्यैः पूगितानि च ॥
 तथा कर्पूरभाण्डञ्च कर्पूरेणाभिपूरितं ।
 दिशं वर्षमहस्रं हि भुङ्क्ते भोगान् भुवि स्थितः ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः अन्नमेवामृतं दिवि ।

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तो ह्यन्नदोऽमृतदस्तथा ॥
 तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं पित्र्ये भरिभोजनं ।
 भृत्यन्नदाता पुरुषो न मन्त्रयो हि मानुषः ।
 तस्य निर्दग्धपापस्य निवामो वैष्णवं पुरे ॥
 फलानि च सुगन्धानि पक्वानि मधुराणि च ।
 मृद्धीकादीनि यो दद्यात् पितृभ्यः प्रणयान्वितः ॥
 स स्वर्गे नन्दनोद्यानफलपीसूपभारभवेत् ॥
 उत्कृष्टैः क्रमुकैश्चैव नागवर्णोदन्तैरपि ।
 कल्पितं घनमारादिमुगन्धिद्रव्यमंयुतं ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्ताम्बूलमनन्तां लभते श्रियं ॥
 नान्नात् परतरं किञ्चित् प्राणिनां विद्यते प्रियं ।
 ताम्बूलाश्च परं नास्ति भोगेषु प्रवरं यतः ॥
 तेनैतद्भयं देयं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ।
 आरोग्यमन्नदो याति भोगी ताम्बूलदो भवति ॥

प्रभामखण्डे ।

जास्मूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यमन्त्रिभं ।
 दिव्यास्त्रगोभिः सङ्कीर्णमन्नदो लभतेऽन्नं ॥

भगवतीपुराणे ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः सुप्रमिदुमिदं वचः ।
 तस्मादन्नप्रदो यस्तु प्राणानेव ददाति सः ॥
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं पितॄणामपि भृगुभिः ।
 आरोग्यमन्नदो याति दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

सद्भाद्रिखण्डे ।

ओषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधु ।
 सर्वान्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥
 देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवत्तमं ।
 अतः श्राद्धं न कर्त्तव्यं यत्किञ्चिन्मधुना विना ॥
 मधुना रक्षिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता भुवम् ॥
 सुधारसेन तृष्यन्ति यावदाभूतमंशवम् ।
 कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यः प्रदत्तं भोजने मधु ।
 पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥
 सुतेन मधुमर्पिभ्यो यैर्दत्ताः पायसेन वै ।
 पिण्डाः पितॄभ्यस्ते पैत्रात् समुत्तीर्णा ऋणार्णवात् ॥
 यैर्वा मघात्रयोदृश्यां मधुना पायसेन च ।
 विहितः पिण्डनिर्वापः कृतकृत्यास्तु ते नराः ॥
 अन्नाद्यैर्मधुमंष्ट्रकैः सक्तुभिर्वा मधुप्लुतैः ।
 यैर्निरूप्या नरैः पिण्डा गयाशीर्षे महात्मभिः ॥
 कल्पकोटिशतं सायं नानाभोगसमन्विताः ।
 ते स्त्रीयैः पूर्वजैः श्राद्धं ब्रह्मलोके निवासिनः ॥
 मधु मध्विति वै श्राद्धे त्रिःसमुच्चरितं वचः ।
 श्रावणान्मधुनाश्रुतैः पितरः स्युः सुतर्पिताः ॥
 अतोऽयं मधु शंसन्ति धर्मज्ञाः श्राद्धकर्मणि ।
 सौवर्णं राजतं वापि कांक्षेनाप्यथ निर्मितं ॥

ब्रह्मा भोजनपाचन्तु विशालश्चातिनिर्गलं ।
 घृतादिपाचैर्लघुभिर्युतं स्वर्णादिसम्भवेः ॥
 हेमादिधातुसंभूते स्थितमाधारयन्मके ।
 पतद्गृहाभिधानेन मलपात्रेण चाश्वितम् ॥
 यो ददाति द्विजायेभ्यः पितृणामिदमस्त्विति ।
 सुषिरं स दिवि स्थित्वा सप्ताद्भवति भुतले ॥

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोऽंशं आहुभोजिनां ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काश्चनसैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 रौप्यं रजतयुक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।
 पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥
 लवणेन तु पूर्णानि आहुते पात्राणि दापयेत् ।
 रसाः समुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलपूर्णानि यो दद्यात्पात्राणीह द्विजन्मनां ।
 तिले तिले निष्कृष्टं स ददाति न संशयः ॥

मह्यवैवर्ते ।

सुगन्धिद्रव्यैस्तैस्तु गन्धवह्निस्तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि आहुते सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

नरसिंहपुराणे ।

फलानि कदलादीनि पितृणां यः प्रयच्छति ।

पितृभक्तस्य लोकेऽस्मिन् सफलं तस्य जीवितम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वृक्षैर्मनोहरफलैर्लताभिश्च समाकुलान् ।

आरामान् ये प्रयच्छन्ति पितृभ्यो जलपूर्वकं ।

ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा प्रशामन्ति वसन्धरां ॥

यं पुष्पवाटिकां वापि वृक्षैः कतिपयैर्युतां ।

प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्ते भूमिपाला न संशयः ॥

यंऽप्येकं फलितं वृक्षं लतामण्डपमेव वा ।

प्रयच्छन्ति पितृप्रौढे ब्राह्मणानां महात्मनां ।

बहुपुत्रा बहुधनास्ते दृश्यन्ते महौतले ॥

ये तु क्रीत्वाथ लब्ध्वा वा फलान्यादाय भक्तिः ।

पितृणां सम्प्रयच्छन्ति धनिनस्तेऽपि निश्चितम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

ये तु पूगद्रुमान् भव्यान् ताम्बूलौमण्डपानपि ।

पितृभ्यो ददते तेषामप्सरोभिः सह स्थितिः ॥

पूर्णं क्रमुकपालौभिः क्रमुकावापभाजनं ।

पूगविच्छन्दनिर्यन्त्रैर्युतं कालायसोद्भवैः ॥

पर्णस्थापनपात्रञ्च पूर्णं पर्णैः समुज्ज्वलैः ।

तथा कर्पूरपात्रं चेत्येवमादीनि कत्तनः ।

समाहृत्य द्विजाद्येभ्यः श्राद्धेषु प्रतिपादयेत् ॥

ताम्बूलगृहणार्थञ्च द्रव्यं संवत्सरोचितं ।

पूर्णं संवत्सरे भृत्यः सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

एवं यः कुरुते तस्य पितरः प्रीतमानसाः ।

आयुः प्रजां धनं तस्मै प्रयच्छन्ते सुखानि च ॥

इत्यन्न-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्गृह-ताम्बूल-तत्पात्रनिरूपणं ।

अथ हिरण्यालङ्कार-यानानि ।

नन्दिपुराणे ।

सर्वेषामपि दानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ।

प्रभवन्ति हि सर्वेऽपि पदार्थास्तु हिरण्यतः ॥

अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणाम्नु विप्रैः पितः ।

अतः संपूज्य गन्धार्घ्यैर्वस्त्रार्घ्यैर्भिषूज्य च ॥

हिरण्यं सम्प्रदातव्यमिदमस्मै स्वधेति हि ।

दक्षिणादौ तु रजतं पित्रे कर्मणि शस्यते ॥

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमयाः ।

केयूर-हार-कटक-मुद्रिका-कुण्डलादयः ॥

स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्वर्णलङ्कारास्तु योषिता ।

मञ्जोरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

हारमाणिक्यवैदूर्यमुक्तागारुत्मादिभिः ।

रत्नैर्विरचिताः स्वर्णैरलङ्कारा मनोहराः ।

पितृभ्यः सम्प्रदातव्या निजवित्तानुरूपतः ॥

यानानि शिविका-गन्त्री-तुरङ्गादीनि यत्नतः ।

श्राद्धे देयानि विदुषा स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

अन्नानि च विचित्राणि स्नादूनि सलिलानि च ।
 दातव्यानि यथाकामं पितृभ्योदयता सदा ॥
 एवं यः कुरुते आद्वे अद्वया धार्मिकोत्तमः ।
 प्रसीणाशेषपापस्य तस्य संशुद्धचेतसः ।
 विष्णिश्चक्षेत्रजास्य^(१) मुक्तिरेवामलं फलं ॥

आदित्यपुराणे ।

हिरण्यममृतं साक्षाद्देवरूपमिति श्रुतिः ।
 हिरण्यदाता आद्वे स्यात् पितृणाममृतप्रदः ॥
 अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणां प्रीतये सदा ।
 रजतं वा यथाशक्ति तेषां तदतिवत्तमं ॥
 पितृन् संपूज्य चाच्छाद्य हिरण्यं प्रददाति यः ।
 तुलादानसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥
 रजतस्य प्रदानेन गोमहस्यफलं लभेत् ।
 दक्षिणार्थं पृथग्देयं स्वर्णं रूप्यमथापि वा ।
 तेनास्य बद्धंते लक्ष्मीरायुर्दीर्घस्य विन्दति ॥

वायुपुराणे ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।
 विशेषादलयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यो ददाति सुवर्णं वै रूप्यं वा पितृपूजकः ।

(१) विष्णिश्चक्षेत्रजातस्येति ख० ।

तस्य दिव्यायुतं पूर्णं निवासः काञ्चनाचले^(१) ॥
 ददाति रजतं वापि यः पितॄणां महामतिः ।
 तस्यापि बद्धंते वंशः पितॄणां हि प्रसादतः ॥
 अलङ्कारांस्तथानर्घान् पितॄणां भक्तिपूर्वकं ।
 यो ददाति महाभागः सुरस्त्रीणां सुवक्त्रभः ॥
 जाम्बूनदेन शुद्धेन यः कृत्वा भूषणानि वै ।
 प्रयच्छति द्विजाग्र्येभ्यः श्राद्धकाले विंशुद्धौ
 यशोभागी बद्धधनः स नरो जायते भृशं ॥
 अलङ्कारान् कृतान् दद्याद्यस्तु रत्नैर्महाधनैः ।
 स भूमिपालो भवति सर्वसामन्तवन्दितः ।
 ततः काले बद्धतरे विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् ॥

गारुडपुराणे ।

अलङ्कारं महामुन्यं पितॄभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यं गण्यते केन सत्तम ॥
 यस्तु दानानि रम्याणि सुखहेतुनि वाहने ।
 दद्यात् पितॄभ्यस्तस्य स्याद्विमानैश्वर्यमहुतं ॥

स्कन्दपुराणे ।

मूर्ध्नालङ्करणं दत्त्वा श्राद्धे बद्धधनोचितं ।
 मूर्ध्नाभिषिक्तो भवति पृथिव्यां नात्र संग्रहः ॥
 कर्णभूषणदानेन निश्चितं स्याद्बद्धधनतः ।
 कण्ठालङ्कृतिदाता तु वाग्मी स्यान्मधुरस्वरः ॥

(१) काञ्चनालय इति ग० ।

मेधावी जायते विद्वान् दत्तैर्हृदयभूषणैः ।
जायते बाहुभूषाभिः प्रदत्ताभिर्महाबलः ॥
इक्ष्वाकुद्वारणं दत्त्वा दाता भवति विश्रुतः ।
स विश्ववन्द्यो भवति यो दद्यात् पादभूषणं ॥
स्वर्गस्थितानामेतानि फलान्युक्तानि सूरिभिः ।
पितृभूषणदानस्य स्वर्गो मुख्यतमं फलं ।
रत्नकीर्णवर्णैर्दत्तैर्न मुक्तिरपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अक्षद्विष्टं त्रिष्टिष्टं तत्तद्देयं पितृभ्यः प्रति ।
तथाप्यस्य जलं वस्त्रं भूषणानि विशेषतः ।
यानामपि प्रदेयानि पितृभ्यः परितुष्टये ॥

मत्स्यपुराणे ।

आह्वे वासांसि देयानि शयनान्यासनानि च ।
हातयानौह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥

कण्वपुराणे ।

कुटुम्बमाः प्रमीतानां पन्थानः पारलौकिकाः ।
यानदानाद्भूते ते वै न शक्यन्ते विलङ्घितुं ।
अतो यानानि देयानि पितृभ्यो वंशजन्मभिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

त्रिविकी चः प्रपञ्चेत्तु सर्वोपकरणैर्युतां ।
होत्रावाहनकर्मभ्यो वृत्तिं संवत्सरोक्षितां ॥
वर्षपर्याप्तमशनं कुटुम्बार्यं दिजस्य तु ।

कृत्रप्रदानमप्येवं कर्त्तव्यं पितृकर्म्मणि ॥
 भूयोऽपि सर्वं दातव्यं वर्षान्ते पितृतृष्टये ।
 प्रतिवर्षं सकृदापि य एवं कुरुते नरः ।
 वैमानिकत्वं प्राप्तस्य तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
 यस्तु चित्रगतिं दद्यात् तुरगं लक्षणाश्रितं ।
 आद्वेषु तस्य देहान्ते सूर्यलोकेऽक्षया स्थितिः ॥ ५

चमत्कारखण्डे ।

दद्यान्मतङ्गजं यस्तु युवानं चारुमनसं ।
 स लोके लोकपालानामकैकमयुतं वसेत् ॥
 तेजस्विनं चारुगतिं लक्ष्यं यस्तुरङ्गमं ।
 दद्यात् पितृभ्यो विजयः तस्याप्रतिहतो भुवि ॥
 रथं ददाति यो रथं युग्मेर्युक्तं तुरङ्गमैः ।
 उत्तमिवा महाकायैस्तुरणैः सर्वलक्षणैः ।
 माहावेषु कुचापि न तस्य स्यात्पराजयः ॥
 गन्त्रीं वा शकटं वापि लौहचक्राक्षकृवरां ।
 दत्त्वा पितृणां प्राप्नोति धनर्द्धमतिभूयभो ॥

ब्रह्मवैवर्त्त ।

आद्वे सम्मोदते दत्तैः स्यन्दनेस्तु सुखावहैः ।
 राजभिः पूज्यते वापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥
 इति हिरण्यसङ्कार-याननिरूपणम् ।
 अथ नो-महिषी-बलीवर्द्धादयः ।

मत्स्यपुराणे ।

आद्धे गावो महिष्यश्च बलीवर्दास्तथैव च ।
प्रदातव्या महोद्गाश्च यक्षान्यदस्तु शोभनं ॥

पद्मपुराणे ।

गो-महिष्यादयो देयाः पदार्थाः आद्धकर्मणि ।
प्रीतिः आद्धेषु कर्त्तव्या पितृणां सार्वकामिकी ॥
नानापदार्थैर्यैः आद्धं पितृभ्यः पणितोषयेत् ।
पदार्थास्तस्य सर्वेऽपि नित्यं गृहमुपामते ॥

तृहद्विष्णुपुराणे ।

तरुणीं सुखमन्दोद्गां जीववत्सां पयस्विनीं ।
ददाति धेनुं विप्रभ्यः तुष्टिमुद्दिश्य पैतृकीं ।
यस्तस्य सा दिविष्ठस्य सर्वकामदद्या भवेत् ॥
सुशीलां लक्षणवतीं सवत्सां बह्वदोहनां ।
दत्त्वा पितृभ्यः कपिलां घण्टाचामभृषितां ॥
मुञ्चवत्काद् यथेषीका पृथग्भवति निर्मला ।
एवं स सर्वपापेभ्यः पृथग्भवति निर्मलः ॥
अयतानां शतं मागं ब्रह्मलोके भक्षयेत् ।
ददाति यः सुमहिषीमव्यङ्गाङ्गासकोपनां ।
भृशौगं गुणवतीं सापत्यां बहुमर्षिणां ॥
लौक्यस्य मर्षिषो दध्नः परिपूर्णा दिवि हृदाः ।
पितृणामुपतिष्ठन्ते यावदाभुतमंशवम् ।
दातापि स्वर्गमाप्नोति वर्षाणामयुतानि षट् ॥
यस्तु धुर्यान् बलीवर्दान् पृष्टीभारवहानपि ।

अविद्धनासिकान् दद्यादक्षुषवृषणांस्तथा ॥
 वृषरूपः स्वयं धर्मस्तस्य साक्षात्प्रसीदति ।
 प्रसन्ने भगवत्यस्मिन् किं किं नाम न लभ्यते ॥
 क्रमेलकान् भारवहान् बज्जयोजनगामिनः ।
 यऽलङ्कृत्य प्रयच्छन्ति राजानसो न मंशयः ॥
 अजासैवावयस्यैव महिषा भारवाहिनः ।
 पितृभ्यः सम्प्रदातव्याः सर्वपापक्षयार्थिना ॥

नारदीयपुराणे ।

दत्त्वा पितृभ्यः श्रेतां गां श्रतदोषं महोयते ।
 प्रदाय धेनुं कृष्णाङ्गीं यमलोके न पश्यति ॥
 पोतवर्णान्तु गां दत्त्वा न शोचति कृताकृतं ।
 प्रदाय रोहिणीं धेनुं मर्त्ये तरति दुष्कृतं ।
 नीलां तु सुरभीं दत्त्वा वंशच्छेदं न विन्दति ॥
 अन्येन येन केनापि धेनुं वर्णनं लक्ष्मिणां ।
 दत्त्वा पितृभ्यो जयति नाके सम्यमनुत्तम ॥
 प्रलीवर्दान् बलवतो यो ददाति धुरन्धराय ।
 समग्रं भूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 पृष्ठे वहन्ति ये भारमुत्ताणो वहनक्षमाः ।
 तान् प्रयच्छन् पितॄणां तु धनारो जायते मृशं ॥

देवीपुराणे ।

महिषीं पुष्कलवीरां पितृभ्यः शस्तलक्षणां ।
 यः प्रयच्छति नाकेऽस्य सुधाधारा प्रवर्तते ॥

महिषं भारवोढारं यः पितृणां निवेदयेत् ।

तस्य पुंसे भगवती महिषघ्नी प्रसीदति ॥

स्कन्दपुराणे ।

उष्ट्रौर्वेगवहा यस्तु दद्याद्धानयापि वा ।

तस्य स्वर्गं प्रयातस्य गतिर्नैव विहन्यते ॥

पशून्जाविकादींश्च यस्तु आद्धे प्रयच्छति ।

प्रजया पशुभिश्चैव गृहं सुपरिपूर्यते ॥

इति गो-महिषी-बलीवर्दीष्टादिनिरूपणं ।

अथ भू-गृह-पुस्तकाभयानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यथाशक्त्या प्रदातव्या भूमिः आद्धे विपश्चिता ।

पितृणां सम्पदे सा हि सर्वकामं प्रसूयते^(१) ॥

भूमिप्रदं हि पुरुषं प्राक्तः सर्वप्रदं जनाः ।

सर्वप्रदः परे लोके सर्वान् कामान् समश्नुते ॥

कूर्मपुराणे ।

भूमिप्रदानेन समं दानमन्यत्^(१) न विद्यते ।

अतः पितृणां दातव्या भूमिर्भूतिमभौषता ॥

भूमिदानेन पितरः सर्वान् कामानवाप्य वै ।

मोदन्ते ब्रह्मणा साद्धे यावदाभूतसंप्रभं ॥

भगवतीपुराणे ।

(१) पितृणां सम्पदेयानि भूमिदानानि यज्ञत इति ग० ।

(२) दानं मर्त्ये न विद्यत इति ग० ।

भूमेर्भवन्ति धान्यानि भूमेर्वस्त्राणि चैव हि ।
 भूमेर्गावो महिष्यश्च वराश्च वरवारणाः ॥
 उद्यानानि च रम्याणि नद्यः कृपाः सर्गमि च ।
 आतपत्राणि यानानि शयनान्यामनानि च ॥
 अन्नपानानि दद्यानि गन्धमान्यानि चैव हि ।
 रूप्यञ्च कनकञ्चैव रत्नानि विविधानि च ॥
 अलङ्कारा मनोज्ञाश्च यच्चान्तास्वमाधनं ।
 प्रभवस्तस्य सर्वस्य भूमिरेव न भङ्गयः ॥
 अतोऽयं पितृभक्तेन भूमिर्देया प्रयत्नतः ।
 पितृणामक्षयां तृप्तिमिच्छता मात्स्वकामिकीं ॥
 भूमिप्रदस्य पितरो वैरिञ्चं लोकमास्थिताः ।
 विचरन्ति विमानाद्यैर्यथाकामप्रचारिभिः ॥
 भूमेर्दाता च पुरुषः प्रध्वस्ताशेषकल्मषः ।
 प्रयाति ब्रह्ममास्त्रोक्यं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥

गारुडपुराणे ।

य इच्छेदखिलैर्भोगैः पितृन्सर्पयितुं नरः ।
 भूमिस्तेन प्रदातव्या पितृनुद्दिष्य धीमता ॥
 भूमिदानान्नरः स्वर्गे कौडते शश्वतीः समाः ।
 काललयादिहागत्य भूपतिः स्यात् प्रतापवान् ॥
 गृह्णाणि च त्रिविचाणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 जाम्बूनदमयं दिव्यं यथाकामगमं गृभं ।
 सर्वमप्यस्ममोपेतं विमानं सोऽधिरोहति ॥

पुस्तकान्यपि यः श्राद्धे पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

अर्हणां लभते सोऽपि सभायां परमेष्ठिनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृन् भक्ता समभ्यर्च्य भूमिं दद्यात् समाहितः ।

भूमिदानेन संतप्ता विद्वान्मूर्तिं न ते क्वचित् ॥

ग्रामं वा खर्वटं वापि पितृभ्यः प्रददाति यः ।

शक्यं भवनं गत्वा यावदिन्द्रं स मोदते ॥

श्राद्धे ददाति यः क्षत्रं दशलाङ्गुलमस्मितं ।

पञ्चलाङ्गुलिकं वापि यदा गोवर्धमात्रकं ॥

अनाभं द्विहलं वापि हलमात्रमथापि वा ।

लाङ्गुलैः सवलोवैर्दद्यात्कृतोवादिमयुतैः ॥

अन्यैश्चोपकरणैश्च फालादिभिर्युतं ।

वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते नरः^१ ।

काले स्वर्गात् परिभ्रष्टा भूपतिर्द्धार्मिको भवेत् ॥

जालीनामयवृत्तृणां यव-गोधूमयोरपि ।

माष-सुद्र तिलानाञ्च क्षेत्रमुत्पत्तिहेतु यत् ।

पितृणां तन्नरोदत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

पुनर्मानुष्यमायातो धनधान्यममन्वितः ।

तेजसा यशसा युक्तो विद्वान् वाग्मी च जायते ॥

मृहं पक्वेष्टकचितं सुधाभिर्धवलौकृतं ।

मत्तवारणशोभाक्यं गवान्द्वारभित्तमत् ॥

(१) फलं सम्पाद्यते नर इति ख० ।

अनेकभूमिसंयुक्तमेकभूमिकमेव वा ।
 पितृभ्यो यो ददातीह स याति ब्रह्मविष्टपं ॥
 प्रामादा यत्र सौवर्णा नानामणिविभूषिताः ।
 तत्रासौ रमते नित्यं नृत्यवादित्रगायनैः ।
 दिव्यं वर्षायुतशतं तत्रैव परिवर्त्तते ॥
 दत्त्वा गृहं पितृभ्यस्तु तृणच्छन्नमद्यापि वा ।
 लभतेऽय्याणि वस्त्रानि स्त्रीमन्ति धनवन्ति च ॥
 प्रामादान् केशवादीनां निर्माय सुमनोहरान् ।
 पित्रोः पितामहादिभ्यो यस्तु श्रेयः समर्पयेत् ॥
 वैकुण्ठादिषु लोकेषु स्वकौट्यैः पितृभिः सह ।
 मोदतेऽसौ महाभागो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 पुस्तकानि सुवाच्यानि मच्छास्त्राणां ददाति यः ।
 ब्राह्मणानां कुले यज्वा जायतेऽसौ बह्वश्रुतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

आहुकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।
 दद्याच्छास्त्राणि धर्म्याणि स्मृतिं मेधासु विन्दति ॥

चमत्कारखण्डे ।

यः पुस्तकानि विप्राणां पितृभ्यो विनिवेदयेत् ।
 स विद्वान् जायते वाग्मी मेधावी च बह्वश्रुतः ॥
 पुस्तकानि पितृभ्यस्तु वेदान्तानां ददाति यः ।
 स ओर्वियाम्बधे^(१) भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥
 दत्त्वा व्याकरणं तु स्याच्छ्रुत ब्रह्मविदां वरः ।

(१) स ओर्वियाम्बधे कुलं इति क० ।

मीमांसायाः प्रदानेन सोमयाजी भवेन्नरः ॥
 प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेद्विद्वत्तमः पुमान् ।
 पुण्डरीकादाता भक्तः स्यात्पुण्डरीकपुरुषे हरौ ॥
 मन्त्रादिधर्मशास्त्राणां दानाद्भवति^(१) धार्मिकः ।
 कलाशास्त्रप्रदानेन कलासु कुशलो भवेत् ॥
 यः श्राद्धदिवसे विद्वान् प्राणिनामभयं ददेत् ।
 भयं न तस्य किञ्चित्स्यादिह लोके परत्र च ॥

मौरपुण्डरीके ।

यद्यस्य भयमुत्पन्नं स्वतो वा परतोऽपि वा ।
 श्राद्धकर्मणि सम्प्राप्ते तत्तस्यापनयेत् सुधौः ॥
 राजतशैरतो वापि व्यालाच्च श्यापदादपि ।
 भक्ष्यातान्तु हरेद्भौतिं पितृकर्मणि शक्तिः ॥
 एकतः क्रतवः सर्व्वे सर्व्वस्ववरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥
 श्रतोऽर्थे सर्व्वकालेषु दद्यादभयदक्षिणां ।
 श्राद्धकाले विशेषेण स हि धर्मः परो मतः ॥
 यथा ह्यभयदानेन तुष्यन्ति प्रपितामहाः ।
 न तथा वस्त्र-पानान्न-रत्नालङ्कारकाञ्चनैः ॥
 एतस्मादभयं दयं श्राद्धकाले विजानता ।
 अभयस्य प्रदातारो भयं विन्दन्ति न क्वचित् ॥
 जन्म-मृत्युभयाभावादभयं मोक्ष उच्यते ।

(१) दाता भवतीति ग० ।

मोक्षमेव नरो याति प्राणिनामभयप्रदः ॥

आर्द्रमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्दानं विशिष्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥

अहिंसा सर्वदेवतं पवित्रं सर्वपावनं ।

दानं हि प्राणिनामाज्जदानानां परमं बुधाः ॥

प्रभामखण्डे ।

यः आर्द्रं ह्यभयं दद्यात् प्राणिनां जीवितेऽपिणां ।

अश्वदानमहस्त्रेण रथदानशतेन च ।

दन्तिनाञ्च महस्त्रेण अभयं वै विशिष्यते ॥

यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।

क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं आर्द्रकालेऽभयं ददत् ॥

बन्धमोक्षन्तु^(१) यः कुर्यात् आर्द्रकाले तु मानवः ।

न तस्य गदितुं शक्यं सुकृतं साधुकर्मणः ॥

वामनपुराणे ।

बन्दीकृतास्तु ये केचित् स्वयं वा यदि वा परैः ।

येन केनाप्युपायेन यस्मान्मोचयते नरः ।

पितरस्तस्य गच्छन्ति शश्वतं पदमव्ययं ॥

बन्दिनो भोचयेत्तस्मात् पितृकार्येषु यो नरः ।

स याति विष्णुमायुजं निर्मुक्तः कर्मबन्धनात् ॥

इति भूमि-गृह-पुष्पकाभयनिरूपणं ।

(१) बन्दिमोक्षन्तिवति ग० ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्राणि ।

अङ्गवैवर्त्ते ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

सूत्रञ्चाभिनवं सूक्ष्मं पिण्डानामुपरि न्यसेत् ॥

तत्र त्रैककुदं श्लेष्ममञ्जनं पितृकर्षणि ।

तिलतैलोद्भवाद्दीपात् कज्जलं वापि यद्भृतं ॥

‘त्रिककुत्’ नीलपर्वतः, तत्र भवं ‘त्रैककुदं’ स्तोतोऽञ्जनाख्य-
नीलपर्वतशिलाचूर्णमिति व्यर्थः ।

तिलतैलेन दातव्यं तथैवाभ्यञ्जनं बुधैः ।

क्षौमं कार्पासजं वापि पितृणां सूत्रमिष्यते ॥

अमावङ्क्ष तथाभ्यङ्क्षेत्यञ्जनादीनि दापयेत् ।

अमावेतत्त इत्येवं सूत्रञ्चापि निवेदयेत्^(१) ॥

इत्येवमञ्जनं दत्त्वा षष्ठ्यान् जायते नरः ।

अभ्यञ्जनप्रदानेन लभते रूपमुत्तमं ।

लभेद्भस्त्राण्यनन्तानि पिण्डसूत्रप्रदानतः ॥

वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डनिर्वपणे तथा ।

अश्वमेधफलेनैव मस्मितं मन्त्रपूर्वकं ।

क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥

प्रभामखण्ड-वायुपुराणयोः ।

श्रेष्ठमाहुस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।

(१) नियोजयेदिति ख० ।

दीपात् कृष्णतिलोद्भूततैलजाद्यश्च धारितं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमं ।

नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥

पेषयित्वाञ्जनं सम्यक् वेश्या उत्तरतो बुधः ।

गृह्य तद्दर्भपिच्छुलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

तथा ।

एकं पवित्रं हस्ते स्थात्पितृणान्तु मरुत्सकृत् ।

तैलं पात्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यञ्जनं हि तत् ॥

तथा ।

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छृणकार्पासजं तथा ।

पत्रोर्णं पट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ॥

‘पत्रोर्णं’ धौतकौशेयं ।

वर्जयेत्तु दशाः प्राज्ञो यद्येता व्रतवस्त्रजाः ।

न प्रौणन्ति तथैतान् हि दातुं प्राप्यफलं भवेत् ॥

आपस्तम्बसूत्रे तु वस्त्रदशा अपि दातव्या इत्युक्तम् ।

एतानि वः पितरो वामांस्यतो नान्यत् पितरो मयोष्टेति त्रिम-
शोदशां कृत्वा निदधात्यूर्णासुका वा पूर्वं वयस्युत्तरायुषि स्त्रं लोमेति
‘ऊर्णासुकाः’ मेषलोमदशाः । ‘उत्तरे वयसि’ पञ्चाशद्वर्षेभ्य ऊर्द्धं ।
स्त्रं लोम उरःसम्भवमिति शेषः । “पञ्चाशत ऊर्द्धमुरोलोम यज-
मानस्य” इति शाखायनिवचनात् ।

कात्यायनसूत्रे ।

एतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशा वा वयस्युत्तरे
यजमानलोमानि वेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

दद्यात्क्रमेण वामांसि दशा वा श्वेतवस्त्रजाः ।
ततो वयसि वृद्धे च स्नानि लोमान्यथापि वा ॥
सौमं सूत्रं नवं दद्यात्स्त्राणं कार्पासमेव वा ।
पत्रोर्णनीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

नागरखण्डे ।

सूत्रञ्च प्रतिपिण्डन्तु दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।
अन्यन्तु सर्वपिण्डेषु सततं विनियोजयेत् ॥
न त्रुष्यति यथा तस्मस्तथा तन्निक्षिपेच्छनैः ।
विरोधमाचरेत्तेषां चोटमाच परस्परं ॥
तच्च रक्तं प्रदातव्यं रागैर्वा कुङ्कुमेन वा ।
रक्तसूत्रविहीनं चक्षते बालं भवेदिति ॥
ब्रह्मणीवं वरो दत्तः कथमन्नाय रक्षसे ।
एवं ददाति यः सूत्रं सोऽक्षयां लभते श्रियं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं सूत्रप्रणयनं तथा ।
कुशीः पुनर्भवेः कुर्वन् अश्वमेधफलं लभेत् ॥
इत्यञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्रनिरूपणं ।
अथ प्रकीर्णकम् ।

प्रभासखण्डे ।

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनस्य प्रियं सदा ।

तत्तत् पितृणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैस्तथाङ्गतिभिरेव च ।

फलमूलनमस्कारैः पितृणां प्रयतः शुचिः ।

पूजां कृत्वा द्विजान् पश्चात् तर्पयेदन्नसम्पदा ॥

श्राद्धकालेषु नियतं वायुभृताः पितामहाः ।

आविशन्ति द्विजान् श्रेष्ठान् तस्मादेतद्भवौमि ते ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्याद्गन्धमाख्यादि धूपादीनि च शक्तिः ।

तत्रैव पुराणे विश्वान् देवान् प्रति पितृवाक्यं ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथास्त्रेण युष्मानघेर्चयिष्यति ।

अग्रे दत्त्वा तु युष्माकमस्माकं दास्यते पुनः ।

एवं कृते कृतं सम्यक् सर्वमेव भविष्यति ॥

वायुपुराणे ।

वस्त्रैश्चप्रदानैश्च भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।

गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयेद्द्विजसत्तमान्^(१) ॥

भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु द्विजातिषु ।

तस्मादनेन विधिना पूजयन्त द्विजान् सदा ॥

वाराहपुराणे ।

(१) सम्पूजयेद्द्विजोत्तमानिति ख० ।

गन्धाः पुष्पाणि ताम्बूलधूपदीपाक्षतानि च ।
 पितृकृत्ये प्रक्षस्तानि स्वादन्नं सलिलं हिमं ॥
 एतानि अद्भुतोपेतः पितृभ्यो यो निवेदयेत् ।
 स एव धर्मशीलो मे प्रियकारो वसुन्धरे ॥

तथा ।

उपवेश्यासने शुभ्रं कृत्वा तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थञ्च तत् कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
 ततो वस्त्राणि रम्याणि सर्वाण्यभरणानि च ॥

विष्णुपुराणे पितृवाक्यं ।

रक्षवस्तमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ।
 स भुक्त्वा निखिलान् भोगान्को स्वर्गं गमिष्यति ।

नरसिंहपुराणे ।

उपानच्छ्ववस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुं ।
 शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ॥
 अन्नं सुसंस्कृतं गन्धं ताम्बूलं दीपवामरं ।
 पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु अद्भुतानो विमत्सरः ।
 स लोकमोक्षौ तरति प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥

नन्दिपुराणे ।

अक्षोदके धूपदीपवस्त्रमाख्यानलेपनं ।
 गोमहिष्यस्य करभल्लीवर्दादिकं तथा ॥
 आदर्शव्यजनकृत्त्रयनाशनपादुकाः ।

शिविका रथगन्त्रीका मुखवासाश्च शोभनाः ॥
 मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धासूर्णमुष्टयः ।
 अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः ॥
 कटिसूत्राणि शिख्यानि मेखलाश्चैव कम्बलाः ।
 यज्ञोपवीतं पौठानि कौपीनं कुण्डिकासंस्थाः ॥
 वस्त्रन्येतान्यथान्यानि पितृणां प्रीतयः ऋषेः ।
 यथोपयोगं देयानि ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥
 एवं ददाति यो भक्त्वा यथालाभं यथाधनं ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अलङ्कारान् वस्त्रविधानं काशनेन विनिर्मितान् ।
 रत्नैर्विरचितांश्चापि क्षौमादीनां गुणान्यपि ॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमादीनि यान्यपि ।
 गन्धद्रव्याणि रम्याणि श्रीखण्डशकलान्यपि ॥
 कर्पूरादेस्तु भाण्डानि ताम्बूलावपनं तथा ।
 दीपपात्रं धूपपात्रं तथा भोजनभाजनं ।
 भाजनाधारवस्त्राणि पतङ्गास्तथैव च ॥
 आन्दोलकान्मृत्कांश्च मृदुला हंसतलिका ।
 कटाहास्ताम्रधातुयास्ताम्रजाः कलत्रास्तथा ॥
 चरुका दर्विका क्षौद्रा भाण्डानि विविधानि च ।
 तासादिधातुवस्तूताः गङ्गुकाः करकास्तथा ॥
 भद्रपौठानि पौठानि बहिकाश्चामनानि च ।

वस्त्रपूर्णाश्च मञ्जूषा मनोज्ञाश्च विहङ्गिकाः ॥
 मीमांसादेश्च शास्त्रस्य पुस्तकानि नवानि च ।
 औधानि कमनीयानि वापीकूपादिकं तथा ॥
 ग्रामान् चेचाणि केदारान् उद्यानान्यथ वाटिकाः ।
 वृक्षान् स्रतावितानानि पूगादिद्रुमवाटिकाः ॥
 शकटान् सोपकरणान् लाङ्गलानि च भूरिशः ।
 सुसलोलूखलं दात्रं शिला मन्यानमण्डकं ॥
 तथाञ्जनमालाकाश्च केशानाञ्च प्रसाधनं ।
 एतान् पदार्थानन्याश्च चतुराश्रमकाङ्क्षितान् ॥
 आत्मनश्च प्रियान् दद्यात् पितृणां युक्तमान् ॥
 विभवस्थानुसारेण देशकालानुरूपतः ॥
 एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् पदार्थान् भोगनाशनान् ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥

रामायणे ।

समतीते दद्यात्ते तु कृतश्रीषो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशकं श्राद्धं त्रयोदशकमेव च ॥
 ततस्त्रोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
 महार्हाणि च रत्नानि गास्य वाहनमेव च ॥

अत्र भरत इति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि सफलानि च ।
 तारणानि पितृणां वै स्वर्गाप्यात्मसुखानि च ॥

लोके श्रेष्ठतमं यच्च आत्मनश्चापि यत्प्रियं ।
 सर्व्वं पितृणां दातव्यं तेषामेवाग्निषोर्यिना ॥
 वापीसंकौडनं दत्त्वा महामचफलं लभेत् ।
 वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोमेधमश्रुते ॥

तथा ।

दद्याद्दयः शिशिरे वज्रिं वज्रकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशं रूपं मौभग्यमेति सः ॥
 इन्धनानि तु यो दद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥

तथा ।

शरणं सर्व्वममूर्णं मशय्यामनभोजनं ।
 आह्वे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकष्टं महीयते ॥

‘शरणम्’ आवासः ।

मुक्तावैदूर्य्यवामांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च दिव्यानि जायन्ते तस्य कोटिशः ॥
 गन्धर्वाप्सरसस्तश्च गायन्ते वादयन्ति च ।
 सुमहश्चलनप्रस्थं सर्व्वकामसमन्वितं ॥
 सूर्य्यचन्द्रप्रभन्दिव्यं विभानं लभतेऽक्षयं ।
 अप्सरोभिः परित्तं कामगन्तु मनोजवं ॥
 वसते स विमानाद्ये स्त्रयमानः समन्ततः ।
 दिव्यैः पुण्यैः प्रसिद्ध्यन्ति चूर्णमुष्टिभिरेव च ॥
 कन्यायुवत्यस्तासाञ्च हास्यभरणनिस्सृजेः ।

सुखिमस्ते विबुध्यन्ति सततं हि मनोरमैः ।
 अश्वदानमहस्त्रेण रथदानघ्नतेन च ।
 दन्तिदाममहस्त्राच्च योगिष्वावसथो वरः ॥
 अश्वमेधमहस्त्रेण राजसूयघ्नतेन च ।
 पुण्डरीकमहस्त्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

तथा ।

भोजनायासनं दत्त्वा अतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 सर्वयज्ञकृतमासु फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥
 क्षिप्रमत्युष्णमक्रिष्टं स्वादु दत्तम्बुभुक्षिते ।
 मद्यञ्जनं सदा स्निग्धं सक्त्य च प्रयत्नतः ॥
 प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 देवावामं प्रतिष्ठन्ति दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥
 सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
 त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥
 दानानि परमो धर्मः सद्भिः सक्त्य पूजितः ।
 त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव भुवं स्थितिः ॥
 राज्यभ्रष्टस्तु राजा स्यादधनः स्वोत्तमं धनं ।
 क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ॥
 यान् कामान्मनसा चेच्छेत्तांस्तस्य पितरो ददुः ।
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रमाप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तस्तु मानवः ॥

महाभारते ।

अन्नपानाश्वगोवस्त्रकृत्रशय्यासनानि च ।
 प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥
 दासौदामानलङ्कारान् भोगोपकरणानि च ।
 दत्त्वा पितृभ्यः प्राप्नोति साक्षाज्यं नेह संशयः ॥

तथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वामुदेवस्य धीमतः ।
 मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ।
 आहुान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥
 ददौ रत्नानि वामांसि यामानश्चाश्वयानपि ।
 स्त्रीस्यैव द्विजमुख्यभ्यस्तथा शतमहमशः ॥
 अलङ्कारांस्तथाश्वांश्च गांश्च काम्या वरस्त्रियः ।
 आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥
 द्रोणं सात्यश्च भीष्मश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकं ।
 दुर्योधनश्च राजानं पुत्रांस्यैव पृथक् पृथक् ॥
 जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदस्यैव सर्वशः ।
 आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥
 तथा स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।
 गान्धारस्य महातजाः प्रददौ सौर्द्धर्दहिके ॥

आहुमेवोपक्रम्य विष्णुधर्मेक्षरे पितृगाथाः ।

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।
 दद्यात्सुखाजिनं यो नः स्वर्णशृङ्गं विधानतः ॥
 अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।

प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।

कूपारामतडागानां वापीनां यस्य कारकः ॥

आह बौधायनः ।

वापीकूपतडागानि वृक्षानाराममेव च ।

शालीक्षुचेचकेदाराः समृद्धाः पुष्पवाटिकाः ॥

आर्द्धेषु दत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।

उद्धरत्येनसो दुःखाद्यावदाभूतसंज्ञं ॥

तदेवमेतेष्वभिहितेषु प्रदेयेषु यानि प्रदेयानि आर्द्धप्रयोगान्त-
र्गतार्चनाङ्गभूतानि तानि तत्तत्पितृनामगोचमङ्गीर्त्तनपूर्वकं पितृभ्य
एव देयानि । यानि पुनरन्यानि गोभृष्टिरण्यरुणाजिनप्रभृतीनि
आर्द्धकाले स्वपितृणां श्रेयःसिद्ध्यर्थं दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः
प्रदेयानि । तत्र निमित्तान्तरापेक्षा न कर्त्तव्या आर्द्धमेवाधिकृत्य
तेषां विधानात् । तानि चैवं प्रदत्तानि पितृणामात्मनश्च विशिष्ट-
स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति ।

इति प्रकीर्णकं ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे ।

दक्षिणार्थन्तु तद्देयं तस्य तस्याक्षयार्चना ॥

मत्स्यपुराणे ।

सतिसं नामगोचेषु दद्यात्कृत्याथ दक्षिणां ।

गो-भू-हिरण्य-वामांसि यानानि शयनानि च ॥

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव वा ।

वित्तशायेन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन् ॥

‘नामगोत्रेण’ सम्प्रदानस्यात्मनश्च नामगोत्रोच्चारणेन ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्तयम् ॥ ५

इति व्यासस्मरणात् ।

‘श्रुत्या’ स्वशक्त्यनुसारेण, ‘पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ पितृण कर्मणा
पितृन् प्रीणयन् ।

आह जमदग्निः ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्याथ दक्षिणां ।

हिरण्य-धन-वामांसि धर्माणि शयनानि च ॥

वज्रिपुराणं ।

भक्त्याथ दक्षिणा देया आहुकर्मणि शक्तिः ।

यानान् तत्राप्यथारामान् विचित्राः पुष्पवाटिकाः ॥

वज्रभौमानि रम्याणि शयनानि गृहाणि च ।

सुवर्ण-रत्न-वामांसि रजतं भूषणानि च ॥

अनडुहो महिष्यश्च विधिधान्यामनानि च ।

पादुका दामदामौश्च कवच-व्यजन-चामरं ।

स्नातृलान् शकटान् गन्त्रीगृहोपकरणानि च ॥

येन येनोपयोगोऽस्ति विप्राणामात्मनस्तथा ।

तत्तत्प्रदेयं आहुषु दक्षिणार्थं हितैषिणा ॥

यथा यथा हि गुणवद्भवं भूरि यथा यथा ।

जायते फलभूयस्त्वं आद्वक्तुंस्तथा तथा ॥

वायुपुराणे ।

धेनुं आद्वेषु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनां ।

गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिश्च जायते ॥

शयनासनानि तथा भूमयो वाहनानि च ।

आद्वेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥

सर्पिःपूर्णानि पात्राणि आद्वे सत्कृत्य दापयेत् ।

कुम्भादिदोहधेनूनां बङ्गीनां फलमश्रुते ।

यथेष्टां दक्षिणां दद्यात् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

‘पुण्डरीकः’ क्रतुविशेषः ।

रम्यमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।

कृपाराम-तडागानि चैवघोषगृहाणि च ।

गां दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ॥

स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आद्वे रत्नविभूषितं ।

पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्यमश्रुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्व-रथ-यानानि समृद्धानि गृहाणि च ।

उपानत्पादुकाञ्चचामराण्यजिनानि च ॥

अश्वेषु दक्षिणा पुष्पा चेति वञ्चितयेत्तदा ।

दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्यादग्निषु दक्षिणां ॥

सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

सौरपुराणे ।

वङ्गौभिर्दक्षिणाभिर्यः आङ्गे प्रीणयति द्विजान् ।

स पितृणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकं ॥

अशक्तस्तु यथाशक्त्या आङ्गे दद्यात्तु दक्षिणां ।

अदक्षिणस्तु यच्छ्रद्धं ह्रियते तद्धि राक्षसैः ॥

यज्ञोपवीतमथवा क्षतिदारिद्र्यपीडितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणार्थं वै तेन स्यात् कर्म सद्गुणं ॥

इति दक्षिणाद्रव्यनिरूपणम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-ममस्तकरणाधिपति-

परिणित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्गकल्पे आङ्गोपकरणं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

गणकगणसहस्रैर्यशक्यो यदीयः
कल्पयितुमखिलानां राशिरुचैर्गुणानां ।
कृतसकृतसृष्टिः सोऽथ हेमाद्रिसुरिः
कथयति परिभाषां आद्वकर्मण्यशेषाम् ॥

अथ परिभाषा ।

तत्र मर्शशान्तेऽपमंहारः तदर्थमिदं चिन्त्यते । किंस्वित् शाखा-
कल्पसूत्रगृह्येषु यावद्वर्त्मकं आद्वसुकं तावन्मात्रमेव कर्तव्यम् उत
मन्वादिस्मृतिविहितमर्धमोपमंहारेणति । तत्र यदि तावन्मात्रधर्मकं
क्रियते तदा शाखाकल्पसूत्रगृह्येषु तावन्मात्रोपदेशार्थवानन्ययानर्थकः
स्यात् । ननु यदि स्मृतिविहितधर्मोपमंहारः क्रियते तदा स्मृतयेऽर्थवत्यः
अन्ययानर्थिकाः स्युरिति समानन्यायतया स्मार्त्तधर्मकलापोपमंहारो-
ऽपि निरवयवमसीदिति । न च प्रातिस्विकशाखाकल्पसूत्रगृह्यशून्यान्
पुरुषान् प्रति स्मृतयेऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं । प्रातिस्विक-
शाखादिशून्यानां त्रैवर्णिकानामभावात् । न च शूद्रान् प्रत्यर्थवत्यो
भविष्यन्तीति वाच्यं । त्रैवर्णिकाधिकारिकोपनयनाध्ययनाग्निहोत्रा-
दिकर्मापदेशप्रधानत्वात् स्मृतीनां त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि तामामर्थवत्त्वेन
भाव्यम् । मैवं । कर्मविशेषे शूद्रान् प्रत्येवार्थवत्त्वं कल्पयताम् । अथवा

त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि बहुधर्मकश्राद्धान्तरेपदेशेनोपयोगित्वं वर्णतां ।
अतः स्वशाखाकल्पसु च गृह्योक्तश्राद्धप्रयोगस्तावानेव कर्त्तव्यो न स्मार्त्त-
पदार्थप्रवेशेनातिरेच्यः । अतिरेच्यमानो हि प्रयोगविध्यभिमतौ
क्रमकालौ हित्वा न्यायामादयेत् । अतएव स्वशाखाकल्पसु च गृह्यो-
क्तश्राद्धप्रयोगः परशाखाद्युक्तपदार्थप्रवेशेन न संहर्षणीयः ।

किञ्च । कल्पसु च गृह्याणामध्येष्टविशेषमस्वन्वित्वमित्युक्तं नि-
ङ्गिनोऽर्थैकाश्रयत्वात् कर्त्तविशेषाश्रितेन कल्पसु चोक्तं निङ्गिनं तदार्थाश्रितैव
निङ्गिनी श्रुतिः कल्प्यते । अतः स्वस्वकल्पसु च गृह्योक्तानां श्राद्धकर्मणां
व्यवस्थैव ।

किञ्च । शाखान्तरगृह्यान्तरादौ विधीयमानस्य पीनरूपादिदो-
षपरिहारस्याशक्यत्वाच्चर्मान्तरत्वे तदन्वितस्य धर्मजातस्यातिदेशमन्त-
रेण शाखान्तरेयकर्ममस्वन्वानुपपत्तौ सर्वपमं हारो निष्प्रमाणकः ।
न चोपपदामस्मन्वनं व्यवस्थानुपपत्तिः । तत्तच्छाखागृह्याध्यैतल्लक्ष-
णस्य तत्तच्छाखायताभिमानित्वरूपस्य चापपदस्य कर्त्तविशेषकस्य
सम्भवात् । न च प्रतिविधिवाक्यमुपपदकल्पने गुर्वी कल्प्यतेति वाच्यं ।
सर्वानपि विधीनिदमादिना केनचित् सर्वनाम्ना परास्मिन् सुपपदप-
पदान्वयस्य कल्प्यमानत्वात् ।

मैत्रं । परस्परगतस्वशाखापरित्यागेन शाखान्तराश्रयनकर्त्तापि हि
स्वकुलपरस्परगतशाखागृह्याक्तधर्मानेवानुतिष्ठति । द्वित्रिवेदाध्यायी
च वेदान्तगन्तर्गतं स्वशाखान्तरमध्यायानोऽपि स्वशाखागृह्याकानेव
धर्मानाचरति । अनधीतवेदोऽपि श्राद्धादिकं कर्म कुर्वन् शाखावि-
शेषगृह्यविशेषोपदिष्टमेव भरणमाश्रयत इति न तत्तच्छाखागृह्य-

ध्येतव्यलक्षणमुपपदं यावदाचारमनुवर्त्तते तच्छाखीयत्वाभिमानोऽपि तच्छाखाध्येतव्यभ्रम एव वाच्यः । न चासौ स्वशाखामधीतवतोऽनधीतवतो वा सम्भवति । प्रथमे तच्छाखाध्येतव्यज्ञानस्य सत्यत्वात्, द्वितीये तादृशस्य ज्ञानस्यैवासम्भवात् । अतस्तयोः शाखागृह्याचारविशेषानुसरणं नोपपद्येत । अन्यशाखाध्येतुरपि च वातादिदोषवशापजातशाखान्तराध्येतव्यभ्रमस्य तच्छाखागृह्यानुसरणं प्रसज्येत । दोषमन्तरेण समुत्पन्नभ्रमस्यायं नियम इति चेत् । न । कारणमन्तरेण भ्रमस्यासम्भवात् । अथाहार्यारोपरूपभ्रमस्य दोषमन्तरेणापि सम्भव इत्युच्यते । तर्हि तस्य सर्वत्र सम्भवादव्यवस्थैव प्राप्नोति । गौणे च शाखान्तरीयत्वव्यपदेशे तस्य विद्यमानत्वात् परशाखागृह्योक्तविधिरूपप्रसङ्गः । अतः कर्तृविशेषणीभूतोपपदासम्भवात् सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यस्यत्याचारप्राप्तानां आद्वैककर्मणा सर्वान् प्रति साधारण्यमेव न पुनर्व्यवस्थेति । नैतदेवं । शाखाविशेषाध्येतव्यमन्ततिजत्वानपायात्तच्छाखीयत्वमस्यैव । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तधर्ममाचयुक्तमेव आद्वैकं कर्त्तव्यं नाधिकस्मार्त्तपदार्थप्रवेशेन परशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तपदार्थप्रवेशेन वातिरेच्यमिति स्थितं ।

अबोध्यते । अनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञाबलाद्विशेषशाखाप्रत्ययमेकमेवाग्निहोत्रादिकर्मति शाखान्तराधिकरणे स्थापितं “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” । सर्वास्तपि शाखासु व्यतिष्ठेतादिकर्मणः संयोगरूपचोदनाख्यानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानस्यैकत्वं निश्चीयते । संयोगोऽत्र प्राधान्यात् फलसम्बन्धो विवक्षितः । रूपस्यान्तरङ्गत्वात्कर्मस्वरूपनिरूपकत्वाच्च द्रव्यदेवता । चोदना च धात्वर्थ-

सहितभावनाविषयोविधिः । आख्या तु ज्योतिष्टोमादिनामधेयं ।
एतदेव सूत्रं व्याचक्षाणाः प्राज्ञराचार्याः । “सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्
संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति” इति ।
न चात्र किञ्चिद्भेदकं कारणमस्ति । शाखान्तराक्तस्य भेदप्रयोजकत्वा-
नवधारणात् । प्रकरणान्तरं इव परस्परामन्निधानं भेदकमिति चेत् ।
न । एकस्याध्येतुः शाखान्तराध्ययनाभावात् तत्प्रतिपाद्यमानज्योतिष्टो-
मादिकर्मानुपलब्धे भेदावभासामभवात् । कुतः पुनरेकस्य शाखान्त-
राध्ययनाभावः । इत्थं यथैवाकृतिरेकस्यां व्यक्तेः समाप्यते तथा
स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायान्ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधीनेन
स्वाध्यायेन कर्मावबोधं भावयेदित्युक्तं स्वाध्यायस्य कर्मावबोधनं प्रत्यु-
पादीयमानत्वादिवचिनैकसंख्यैका शाखाध्यतव्येति गम्यते । कुतस्तर्हि
वेदान्तराध्ययनमपि वेदानधीत्य वेदौ वेत्यादिवचनेरिति ब्रूमः ।

किञ्च । वेदान्तरे कर्मणः साक्षात्कृत्वात्कर्मावबोधं प्रति वेदानां
समुच्चये मत्वेकस्य नैकवेदान्तराध्ययनं । एकवेदान्तगते तु शाखान्तरेपि परि-
पूर्णधर्मकं शाखान्तरनिर्पेक्षमेव ज्योतिष्टोमादिकर्मावगम्यते । अतस्तु-
न्यकार्यत्वादेकवेदान्तगतैकशाखाध्ययननियमे शाखानां विकल्प इति ।

तदाज्ञराचार्याः । “स्वाध्यायग्रहणं नैका शाखा हि परिगृह्यते ।
एकार्यानां विरूपस्य कर्मैकत्वं भविष्यति” इति । ननु यद्येकस्यैकवेदान्त-
गतानेकशाखाध्ययनाभावाच्छाखान्तरेयकर्माप्रतीतिस्तर्हि कुतः प्रत्य-
भिज्ञापि भवति । अथ स्वयमनधीयमानेऽपि परैरधीयमाने शाखा-
न्तरे समाकर्ण्यमाने तत्प्रतिपाद्यमानकर्मावगतिर्भवतीति प्रत्यभिज्ञा-
प्ययत इत्युच्यते तर्हि तथैव भेदावगतिरपि भविष्यति ।

उच्यते । कर्मस्वरूपगतविशेषाभावात् प्रत्यक्षभेदप्रतीत्यभावे नाम-
रूपाद्यविशेषनिबन्धनापरात्प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ परस्परामन्निधानप्रयुक्ता-
नुमानजन्यभेदप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अस्तु वा भेदबुद्ध्यभावस-
हकृतास्वरूपप्रतीतिरेवाभेदप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञाकार्यकरत्वादप्रत्यभिज्ञैव
सती गौणी प्रत्यभिज्ञा । गुणान्तरं तर्हि भेदकमस्तु । न । तस्यै-
कस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पेनान्वयोपपत्तेः । ननुत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणे
सति गुणान्तरानवकाशाद्वाजिन इव गुणान्तरं कर्मभेद एव । मैवं ।
द्वयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टयोस्तुल्यबलत्वे सत्येकस्मिन् कर्मणि विकल्प-
सम्भवात् ।

ननु यदि सर्वाम् शाखास्वेकमेव कर्म प्रतिपाद्यते तदा पुनरुक्त-
ताप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहारार्थमभ्यामन्यायेन शाखान्तरे कर्मभेदो
वाच्यः । मैवं । यत्र तावन्माचार्यत्वेन पुनः श्रुतिः प्रयोजनशून्या
भवेत् तत्र भेदमापादयति । शाखान्तरे तु गुणान्तरार्थत्वेन प्रशंभा-
र्थत्वेन वा प्रयोजनवती सती न भेदं करोति । न चेयं पुनः श्रुतिः ।
एत आह ।

एकशाखानिवद्भूतानां जायते हि पुनः श्रुतिः ।

कण्ठादिचरणानान्तु प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः ॥

अत्रैकशाखाध्ययननियमाद्येनैकशाखागतमग्निहोत्रादि श्रुतं नामौ
शाखान्तरगतं शृणोति । कदाचित् परैरधीयमानं शाखान्तरगतं
शृण्वन्नपि च परप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदित्यध्यवस्यति । अतः पुरुषा-
न्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्चाखान्तरस्य न पुनः श्रुतित्वं । अपि च शाखानां
युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना तर्हि तत्रैकशाखावत्कमेणाध्ययन-

स्थितिः । क्रमेणाध्ययने हि काचित्पुनः श्रुतिस्मापद्यमाना कर्म-
भेदं करोति । अत्र तु युगपच्छ्रुतेः का पुनः श्रुतिर्भवेत् । अतो-
यथैकशाखागतं कर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रति-
पाद्यभेदान्न पुनरुक्तमेवमेव शाखान्तरेष्विति । यत्सेकयैव शाखया सर्वं
प्रतिपाद्यन्तामनर्थकं शाखान्तरमिति । तच्छाखान्तराणामकृत्रिमत्वात्
प्रतिशाखं चाध्येतनियमस्यानादित्वादनुपालम्भ एवेति । अतएवै-
तदपि न वाच्यं । यथा कृतस्य करणमश्ववस्तया विहितस्य विधाना-
मश्ववोऽपौत्येकस्यां शाखायां विहितस्य शाखान्तरे तावद्विधानाम-
श्ववः । शाखानीं युगपदुपस्थानाच्चानुवादामश्ववोऽपौत्यतो भेद एवेति ।
यतस्तत्तच्छाखाध्यायिनः प्रवर्त्यान् प्रतिपाद्यांश्च पुरुषान् प्रति प्रवृत्ति-
भेदेन प्रतिपत्तिभेदेन च विहितस्यापि विधानं न निरुध्यते । तदंशं
कर्मैकत्वे स्थिते यत्र कचनोपदिष्टैर्धर्मैः सम्बध्यमानमग्निहोत्रादिकं
शाखान्तराध्येतभिरण्यनुष्ठेयमानं न चैकं प्रतिश्रियत इति न्यायात्
तद्धर्मयुक्तमनुष्ठेयमिति सर्वशाखोपसंहारे स्थिते सर्वशाखागृह्य-
कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासाचारावगतधर्ममात्रयुक्तमेव सर्वः आह्नं
कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

अतएवैकां कामपि शाखां पुरस्कृत्य कल्पसूत्राणि, रक्षयन्तो-
मुनयः स्वशाखोक्तधर्ममात्रोपनिबन्धनेनापरितुष्यन्तः शाखान्तरीय-
धर्मसंग्रहं कर्त्तव्या दृश्यन्ते ।

ननु सर्वशाखागृह्यादिषु कर्मैकत्वेऽपि तत्तच्छाखागृह्याध्यैतपुरुष-
भेदव्यवस्थया तत्तच्छाखाविधुःकृतिकर्त्तव्यताभेदव्यवस्थोपपत्तेः न
सर्वशाखोपसंहारः ।

मैवं । ईदृग्विधार्था व्यवस्थायां श्रुतिलिङ्गादिरूपमानाभावात् ।
न च श्रुत्यादिवत् केनचिच्छाखान्तरं व्यवस्थामानत्वेनाभ्युपगतं ।

नन्वस्ति तावत्स्वाध्यायोध्येतव्य इति वचनादाचारपरम्परागत-
पुरुषविशेषाणां शास्त्राविशेषाध्ययनव्यवस्था । अतो व्यवस्थितप्रमाणो-
पनीयमानं प्रमेयमपि तद्वद्व्यवस्थातुमर्हति । तथा हि । यथा दृष्टे
सम्भवति नादृष्टकल्पना न्यायेति स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मावबोधा-
र्थत्वेन दृष्टार्थत्वमिष्यते । एवमेव शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्थाया अपि
दृष्टार्थत्वात् कर्तृविशेषव्यवस्थितकर्मावबोधार्थत्वमेष्टव्यम् ।

उच्यते । प्रज्ञाविशेषज्ञानिनां स्ववेदवत् परवेदाध्ययनस्याप्यनुज्ञा-
तत्वात् परवेदान्तर्गतशाखायां च व्यवस्थाभावादव्यवस्थैकशाखाध्ययनं
कर्त्तव्यं । तदपि कर्मावबोधार्थं बोधोऽप्यनुष्ठानार्थ इति शाखान्तरीय-
कर्मानुष्ठाने कुतो व्यवस्था । नह्यदृष्टार्थं द्वितीयवेदाध्ययनम्,
अध्ययनविधिवैषम्यापत्तेः ।

अन्येभ्यस्तदूर्ध्वोपदेशार्थमन्यशाखाध्ययनं दृष्टार्थमेवास्तु । न ।
अधीतेन वेदेन कर्मावबोधं कुर्यादिति विध्यर्थो निर्णीतः । न तु
कर्मावबोधं कारयेदिति ।

यत्तु स्त्रशाखागताधिकार्यन्तरकर्त्तव्यकर्मविधायकवेदप्रदेशाध्ययनं
क्रियते तत् कर्मावबोधार्थं समग्रशाखाध्ययने विहिते सति गान्तरी-
यकत्वेनेति न दोषः ।

अथ पराध्यापनार्थमध्यापनविधिना द्वितीयवेदाध्ययनं प्रयो-
जितं नाध्ययनविधिनेति न वैषम्यं । न चादृष्टार्थत्वमिति चेत् । तत्र ।
एकवाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् अन्यवाध्ययनविधिप्रयुक्तमिति वैकल्प्यं

प्रमज्जेत । न च सर्वत्राध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति वाच्यम् ।
अध्ययनविधानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । अध्ययनविधिप्रयुक्ते परवेदाध्ययने प्रज्ञाविज्ञेयशालिनोः
क्षत्रियवैश्ययोर्विद्वान्तराध्ययनं न प्राप्नोति तयोऽनध्यापकत्वात् । अतो
न शाखागृह्यादिव्यवस्थया कर्मणां व्यवस्था ।

यत्तूक्तं । सर्वशाखोपसंहारे क्रमकालौ विरुध्येते इति । तत्र ।
प्रयोगविधिर्हि श्रुतिस्मृत्याचारादिप्रमाणप्रापित-सर्वपदार्थप्रतीक्षां कृत्वा
प्रयोगं विधत्ते । न पुनः स्वमन्त्रिधिसमाख्यातपदार्थमात्रप्राप्ति-
परितुष्टः सद्मैवेति । अतएव वेदवेद्याद्यन्तरा प्रविशतः स्मार्तैः
चमनादिपदार्थस्यापि वा कारणाद्यङ्गणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्वित्यत्र
प्रयोगविधिपरिग्रहे वर्णितः । किञ्च पदार्थानां धर्मः क्रमा न
हीनप्रमाणप्रापितमपि पदार्थं बाधितुं क्षमते ।

अपि च कस्याश्चिच्छाखायां सामान्यमेवोपदिष्टं न विशेषः ।
तत्रानुष्ठानकालेऽवगमं स्वबुद्ध्याध्यवस्य कश्चिद्विशेषो गृहीतव्यः । न च
गृह्यमाणः कदाचिच्छाखान्तरोपविष्टो गृह्यते । तत्र यदि शाखान्त-
रानुसारेण न एव गृह्यते तदा किन्नामाममञ्जसं कृतं स्यात् । योऽपि
तत्सामान्यानन्तर्गतो भिन्नद्वारतया समुच्चयेनैकप्रयोगनिवेशं स्वमन्त्रः
स्वशाखोक्तपदार्थाविरोधी शाखान्तर्गोयः पदार्थः सोऽप्यपूर्वस्थानिर्ज्ञा-
तोपायपरिमाणत्वादिरुद्धप्रमाणान्तरानिवारितप्रवेक्षो गृह्यमाणो न
किञ्चिद्दूषयेत् । यस्तु स्वशाखोक्तविरुद्धः शाखान्तर्गोयः सोऽपि
प्रमाणापक्षपातित्वादेकद्वारकत्वे सति तुल्यकालादिकल्पनाद्येव
गृह्यमाणो नातीवानौचित्येन नैयायिकानां समस्तः ।

अतः सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यसूतिपुराणैतिहासाचारावगतान्
पदार्थानुपसंहृत्य प्रयोगोऽनुष्ठेय इति सिद्धम् ।

अचार्थं लिङ्गदर्शनम् ब्रह्मपुराणे ।

रामेण भोजिता विप्रा मुन्युक्तेन यथाविधि ।

वैदिकी च कृता सर्वा क्रिया या मानवी स्यता ।

पुराणोक्तो विधिर्देवैश्च देविकपूर्वकः ॥

‘मुन्युक्तेन’ मुनिभिः प्रेरितेन । ‘वैदिकी’ वेदविहितपिण्डपित्त-
यज्ञसम्बन्धिनौ, पिण्डपित्तयज्ञवदुपचारः पित्त इत्यतिदेशेन आह
प्रापिता । ‘मानवी’ मनुप्रणीतशास्त्रविहिता, ‘स्यता’ अन्यैरपि हारी-
गौतमप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रकारैर्वेदार्थमनुसृत्योपदिष्टा । भर्गपतिरगादि
पञ्चनक्षत्रवन्ति ब्राह्म्यादीनि ‘पुराणानि’ तेषु ‘उक्तः’ प्रतिपादितः ।
‘विधिः’ अनुष्ठानप्रकारः । एवं सर्वशास्त्रानुपसंहृत्य रामेण आह
कृतमित्यर्थः ।

अत्राह कार्णार्जिनिः ।

आत्मतन्त्रेषु यन्नाकं न कुर्यात्पारतन्त्रिकं ।

विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

‘आत्मतन्त्रे’ शाखागृह्यादिरूपे स्वकीये शास्त्रे, यदनुष्ठेयपदार्थ-
स्वरूपं नाकं तत्परकीयतन्त्रोक्तमपि कुर्यात् । यतो वेदोक्ताः सर्वे
विशेषाः सर्वेषामनुष्ठातॄणां सामान्याः साधारणा इति वेदवादिभि-
र्निर्णीतम् ।

अप्युच्यते हि बह्वं वैजवापायनस्य वचनम् । “बह्वन् वा खग्लोक्तं यस्य
कर्म प्रचोदितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वकृतो भवेत्” इति ।

तत्तावत् केचिदेवं व्याचक्षते यद्गर्भाधानचौडोपनयनविवाहादिकं
कर्म गृह्येषु मस्यगुक्तं मन्वादिस्मृतिग्रन्थेषु चामस्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा
न कर्त्तव्या । यत्तु आह्वाणिकादिकं स्मृतिषु मस्यगृह्ये चामस्यगुक्तं
तत्र स्मृत्यपेक्षा कर्त्तव्येति । अतः स्वगृह्योक्तस्य स्मृत्यपेक्षा निवार्यते ।

न तु परगृह्याद्यपेक्षापीति सर्वोपसंहारन्यायस्य वचनस्य च प्रत्यूह
च विषयव्यतस्येति ।

नन्वमस्यगुक्तत्वं नाम स्वल्पधर्मकस्याभिधानं तत्राप्यल्पं वेत्यभि-
धानात् स्मृत्यपेक्षा वार्यत एवेति कुतस्तथाविधं तदपेक्षा । नैतदेवं
अमस्यगुक्तं नामात्र कर्मस्वरूपनिष्पादकेन मन्त्रिपातिना दृष्टार्थेन धर्मस्य
विनाभिधानं । मस्यगुक्तञ्च स्वरूपनिष्पादकधर्माभिधानेन सम्युक्तम् ।
अल्पत्वञ्च तदभिधानममात्रावन्यत्रोक्तादृष्टैकार्थधर्मानभिधानम् । अतो-
ऽमस्यगभिधाने युक्ता स्मृत्यपेक्षेति ।

तदिदं व्याख्यानमयुक्तं गृह्योक्तस्य स्मृतिमात्रापेक्षानिषेधवचने
स्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः ।

अस्तु तर्ह्येवम् । यत्स्वगृह्ये मस्यगुक्तं तत्र परगृह्यस्मृत्याद्यपेक्षा
न कर्त्तव्या । यत्तु मस्यगुक्तं तत्र कर्त्तव्या । अतएवं क्वेदान्तर्गतानां
शाखानां कर्मवबोधे विकल्पोऽङ्गीकृतः वेदानाञ्च समुच्चय इति ।

तदपि न युक्तं । शाखान्तरोक्तधर्मापसंहारन्यायस्यामस्यगुक्तकर्म-
विषयत्वे वेदास्तरवदमस्यगभिधायकशाखाया अपि शाखास्तराधि-
करणेऽनुदाहरणत्वमेव प्रसज्येत । न चैकवेदान्तर्गता काचिदस्ति तादृशौ
शाखेत्यधिकरणवैयर्थ्यं चापेक्षेत । अत एव व्याख्येय, स्वशाखागृह्यान्ते
स्वल्पधर्मके कर्मणि परशाखोक्ताधिकधर्मापसंहारं कृत्वैव तावत्-

प्रयोगोऽनुष्ठेयः । यदि कदाचिद्द्वैवान्मानुषादा प्रतिबलात् परशाखा-
गृह्योक्ताधिककर्मापसंहारे न शक्यते कर्तुं तदा स्वशाखागृह्यमा-
त्रोक्तस्वल्पधर्मयुक्तमपि कर्त्तव्यं । तावति च कृते सर्वशाखागृह्योप-
संहारेण यत्समग्रशास्त्रार्थरूपं क्रियते तद्वदेव तदपि समग्रशास्त्रार्थ-
रूपमेव तेन कृतं भवतीत्यनुकल्पोऽयमिति ।

अन्ये तु पुनः स्वगृह्योक्तधर्मविरुद्धपरगृह्यधर्मानुष्ठाननिषेधपरमिदं
वचनं वर्णयन्ति । तत्र । न्यूनाधिकधर्मविषयत्वस्य वचने प्रत्यक्षेणोप-
सम्भात् विरुद्धधर्माणां वैकल्पिकत्वादेकोपादानेऽन्यद्वात् प्रयोग-
परिमाणसाम्ये मति ब्रह्मन् वेत्यनुपयोगात् ।

यच्च विरुद्धशाखान्तरीयधर्मोपसंहारनिषेधकमिदं लौगाक्षि-
वचनं 'ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितोविधिः । तेन सन्तनु-
पाद्यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकमिति" तदप्यनुकल्पत्वेन स्वशाखामात्रोक्त-
ग्रहणे क्रियमाणे यदर्थात् परशाखीयाग्रहणं प्राप्तस्तदनुवादपूर्वकमनु-
करूपविधिपरमेव । न तु शाखान्तरीयधर्मोपसंहारनिषेधपरमित्येवं
व्याख्येयम् ।

यत्त्वपरं लौगाक्षिवाक्यं । "यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समा-
चरेत् । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्ये तमसि मञ्जति" इति ।
तच्छाखान्तग्राध्ययननिषेधकमस्तु ।

अथ प्रकरणादिपर्यालोचनया यदि शाखाशब्दस्तदुक्तकर्मपर-
स्मदेवं व्याख्येयं । स्वशाखोक्तपरित्यागेन शाखान्तरीयग्रहणे दोषोऽयं न
युजः स्वशाखोक्तेन सह समुचितपरशाखीयग्रहणे, परित्यज्येति वच-
नात् । अथवा परशाखोक्तस्यापि ग्रहणे क्रियमाणे तदविरुद्धस्वशा-

लोकाधर्मपरित्यागस्याप्रसक्तत्वात् स्वशास्त्रीयविरुद्धपरशास्त्रीयग्रहण-
निषेधपरमिदं वचनं निश्चीयते । अत्र स्वग्रन्थमूलभूतवेदो गृह्यकारो
वा व्यवस्थितआचारो वा दर्शनादृषिरुच्यते, तं 'अप्रमाणं कृत्वा'
अप्रमाणत्वेन परिकल्प्य 'अन्धे तमसि' कृमि-कीट-पतङ्ग-पिपिलि-
काम्यावरादियानिविशेषिके तमोगुणेऽविद्यायां पाप्मनि निरयविशेषं वा,
निमज्जतीत्यर्थः । अविरुद्धानि तु परशाखान्नातानि सर्वगुण्यङ्गान्यु-
पसंहृत्य कर्मानुष्ठेयम् ।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथेति ॥

इति सर्वशास्त्रोपसंहारनिर्णयः ।

अथानुसमयस्य निर्णयः ।

स चायं द्विविधः । पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयश्चेति । द्विविध-
मपि चैतमाद्रियन्ते याज्ञिकाः कर्मणि । तथाह्यग्नेयाग्नीषोमीययोः
पुरोडाशयोः कपालोपधानाधिश्रयणोदामनादीनां पदार्थानामनु-
समयमिच्छन्ति । अथप्रतिग्रहेष्टावपि स्वल्पमङ्गकेषु पुरोडाशेष्वेवमेव
शतसहस्रादिमङ्गकेषु तु तेषु काण्डानुसमयमङ्गोक्तवते । तथा
पशुगणे उपाकरणादीनां पशुधर्माणां पदार्थानुसमयमाश्रयन्ते ।
यूपगणे चाञ्चनादीनां यूपधर्माणां काण्डानुसमयः । अतः सन्देहः
क पदार्थानुसमयः क काण्डानुसमय इति । किञ्च पदार्थानु-
समयेऽपि चिकीर्षिते कियानेकः पदार्थ इत्येवं पदार्थपरिमाणं कश्चिन्
संज्ञेते । यथा मुष्टिकपासावदानाजगवपनपावनेषु, यथा चावघाते

कृष्णाजिनाम्तरणोत्सृजनाधिवर्त्तनादिषु फलीकरणान्तेषु कर्मसु, किञ्च कश्चित्क्रियात्मा कश्चित् पदार्थावयवौभूतोऽप्यन्यत्र पदार्थतामश्रुवानो दृश्यते । यथा चरूपुरोडाशमान्नाद्यादिषु प्रदानं तस्य चतुरवत्तस्य पदार्थावयवौभूतं चतुरवत्तमात्रं मान्नाय्यविकृतिभूतेऽग्नौषोमीये पणौ स्वतन्त्रैकपदार्थतां प्राप्तम् अग्नौषोमीयविकृतिभूते मम्प्रतिपन्न-देवताके पणगुणेष्वेवमेव । विप्रतिपन्नदेवताके तु प्रदानान्तचतुरवत्त-पदार्थावयवतामेवागतम् । अत इह आद्वेऽपि निमन्त्रणादिविमर्ज-नान्तेषु आहुभोक्तृद्विजमम्बद्धेऽश्ववनेजनादिप्रतिपत्त्यन्तेषु पिण्डसम्ब-द्धेऽस्वामनादिन्युक्तीकरणान्तेऽर्घ्यपात्रसम्बद्धेषु प्रक्षालनस्यापनपरिचय-कादिषु भोजनपात्रसम्बद्धेषु कुश-यव-तिल-गन्ध-पुष्पादिप्रक्षेपेषु म-ण्डलसम्बद्धेषु क पदार्थानुममयः क काण्डानुममय इति विचार्य निर्णेतव्यम् ।

तत्र तावदयमुत्सर्गो यत्पदार्थानुममयेनानुष्ठानम् । अतो ब्राह्मणादिषु प्रत्येकं मन्त्रिपत्योपकारकं पदार्थमावर्त्य तेनैव न्यायेना-न्यमावर्त्तयन् न तु प्रत्येकं पदार्थकाण्डमिति ।

ननु पित्रहृष्टिकामः पुत्रादिकामो वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यादित्यत्र तावत्कर्मविभक्तिनिर्दिष्टा अपि ब्राह्मणाः पिण्डाश्च भूतमायुष्योगान्तररहितत्वाद्भूमदानाभ्यामिव मकुगावौ भोजनेन प्रदानेन वा न चिकीर्ष्येते । अतो यैस्तु द्रव्यं न चिकी-र्ष्यत इति न्यायात्तयोः प्रधानकर्मताफलवत्सन्निध्याच्चातफलरहित-कर्मभ्योऽन्यानि च प्रधानकर्माण्यधिकारवाक्ये करणत्वेनोपादीयन्ते । अतश्च ब्राह्मणभोजनेन पिण्डप्रदानेन वा पित्रहृष्टिं पुत्रपशुस्वर्गादि

वा भावयेदिति वचनव्यक्तिर्जायते । तत्र न किञ्चिदपीतिकर्त्तव्यता-
शून्यं करणं भवतीति कृत्वा करणाभिधायिना पदेन सङ्क्षेपमिति-
कर्त्तव्यताभिधायकमपि पदं सम्बध्यते । अतः फलकरणेति कर्त्तव्यता-
नामेककालत्वं प्रयोगविधिनावगम्यते । शब्दवृत्तं तावदेवं यदुत त्रया-
णामेककालत्वं वस्त्वर्थमेव । तथा हि । यदि तावज्जातकाल भाव्यं
भविष्यत्काले करणनिकर्त्तयते ततः करणेति कर्त्तव्यतापुमे । न
स्यात् । न हि पश्चाद्भाविकरणमितिकर्त्तव्यत्वं वा भवति । तथा
भविष्यति भाव्ये भूतयोश्च करणनिकर्त्तव्यतयोरभावेन दोषः । न हि
विनष्टस्य करणनमितिकर्त्तव्यत्वात्वं वा भवति । करणेति कर्त्तव्यतयो-
र्मध्ये भिन्नकालत्वंऽप्ययमेव दोषः । न हि विनष्टमनागत तानुगाह-
कमनुगाह्यं वा भवितुमर्हति । तदेवं प्रयोगविधिना प्रधानकालत्वम-
ज्ञानां बोधितं ।

नन्वेवमशक्यार्थापदेशप्रसङ्गः । नद्येकेन कर्त्ता युगपदेन कानुष्ठानं
कर्त्तुं शक्नोति । अतः । किन्त्वत्र यावान् विप्रकर्षमन्तराणानुष्ठानमशक्य-
त्वात् तान् विप्रकर्षाऽभ्युपगम्यते । क तर्हि प्रयोगविधिना तमेकका-
लत्वं । सैव । यतः प्रयोगवचनं यावतः पदार्थाननुष्ठानमिति तावद्वि-
वर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावन्तः कालः । अथैव
भवेत्तथा मादित्यं विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे । अशक्यार्थविधिना-
ज्ञात् । अतः प्रत्यमर्त्तिरूपं मादित्यं । मादित्यं श्रुत्यार्थादिभिः यस्य
यावतो प्रमिता तस्य तावतो क्रियते । अतो नानवर्णिततास्याः
व्यर्थता वा श्रुत्यार्थादः । तदेवं महाप्रयोगवचनः सर्वेषां प्रधाना-
नामङ्गसाहित्यं बोधयन्नेकस्मिन् प्रधानेऽत्रान्तरप्रयोगवचनान् परि-

वसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्त्तयेत् नास्त्रमश्रीयात् यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाहुञ्जीरन् संस्थिते वाग्नीषोमीये ऊतायां वा वपायामिति । शतपथे तु दीक्षितस्याङ्गुलीविसर्जनात् पूर्वमभोज्यान्नत्वं तदुत्तर-काले च भोज्यत्वं सार्थवादमुक्तं । तस्मादस्मान्नाश्रन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुग नाश्रन्ति यथा हविषो ऊतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मादीक्षितस्य नाश्री-यादथात्राङ्गुलीर्विसृजत इति । 'मिगडः' मिगडितः । बद्धमिगडयोरि-यान् विशेषः । एकोवाङ्मात्रेणावर्द्धः, अपरोरज्वादिना नियन्त्रितः ।

अभिगमस्य षण्डस्य पुंश्रुत्या दाम्भिकस्य च ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उग्रान्नं सूतिकाश्रमं पर्याचान्तमनिर्दशं ॥

‘अभिगमः’ पतनीयकर्मकारित्वेनाभियुक्तः । ‘षण्डः’ नपुंसकः । ‘पुंश्रुली’ व्यभिचारिणी । ‘दाम्भिकः’ स्थातिस्नाभादिप्रयोजनाभिस-न्धानेनैव धर्मानुष्ठाता । ‘चिकित्सकः’ चिकित्सावृत्तिः, अमम्यक्चि-कित्सक इतरोऽपि । ‘मृगयुः’ मृगव्याधः, य आखेटकार्यं मांसविक्रयार्थं वा प्रायोमृगान् हन्ति । ‘क्रूरः’ अनृजुप्रकृतिर्दुःप्रसाद इति यावत् । ‘उच्छिष्टभोजी’ परभुक्तोज्जिताश्रमभोजनशीलः । ‘उग्रः’ जातिविशेषः, शुद्धाक्षचिययोरुग्र इत्यमरमिहेनाभिधानात् । पुरुषभाषणादिना दुःखदुःखसिद्धिर्वा । ‘सूतिकाश्रमं’ सूतिकाश्रममिदं यज्ञतं तत्कुलीनैरपि तन्न भोज्यम् । ‘अनिर्दशं’ दशाहं यावदशौचिनामन्नं न भोक्तव्यं । तेन यद्यपि क्षत्रियादीनां दशाहदूर्ध्वमप्यन्नौचं तथापि दशैवाहानि न भोज्यं । सूतिकाश्रममिति पाठाकारे सूतकशब्देन तदन्नः पुरुषा

उच्यन्ते, ते च दशाहमभोज्यान्नाः । अनिर्दशग्रहणमशौचानि-
वृत्त्युपसृत्तार्थं तेन यस्य यावानशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः ।
प्रथमपाठे व्याख्यानान्तरम् । स्रुतिकायाः प्रसूताया गवादेरन्नमद-
नीयं दुग्धादि अनिर्दशमनतिक्रान्तदशाहं न भोज्यं । 'परि' मध्ये
'आचान्तं' आचमनं यस्य तत्पर्यावान्तमाचनव्यपेतमित्यर्थः । अर्द्धभुक्तः
केनचित् कारणेन यदाचामति तदा भुक्तोच्छिष्टं पुनर्नाश्नितव्यं ।

अर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवचुतं ॥

अर्चनीयेभ्यो यदवज्ञया दीयते तदनर्चितं न तु सुहृदादेः ।
'वृथामांसं' देवार्चनश्रेष्ठं यन्मांसं न भवति आत्मार्यं यत्साधितम् ।
अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । 'द्विषन्' शत्रुः । 'नगर्यौ'
राजव्यतिरिक्तौ नगरस्वामी । 'अवचुतं' यस्योपरि क्षवयुः कृतः ।

पिशुनानृतिनोद्यान्नं क्रतुविक्रयिकस्य च ।

शैल्लुपतन्नुवायान्नं हतप्लस्यन्नमेव च ॥

'पिशुनः' यो विश्रम्भमर्थं कथितं भिनत्ति । परोक्षं परस्मिन्वादी
वा । 'अनृती' हतकोटमाह्वः । 'क्रतुविक्रयिकः' क्रतुर्यज्ञः तं
हत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्मिन्ति मूढ्येन तद्ददाति ।
यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयानास्ति तथापि यस्मैवविधभ्रान्त्या
विप्रसम्भेन वा प्रवृत्तिस्तदन्नं प्रतिषेधः । 'शैल्लुपः' गटभार्यः,
'तन्नुवायः' सूचीश्लिषोपजीवी । 'हतप्लः' हतमुपकारं विनाशोप-
कर्तृरपकारे वर्तते' च तस्य न प्रत्युपकरोति ।

कर्मारण्य निषादण्य रङ्गावतरकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥

‘कर्मारः’ लोहकारवृत्तिजीवी । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः ‘नि-
‘चण्डः’ । ‘रङ्गावतरकः’ नटगायनकंभ्योऽन्योमन्नादिः । यो वा कुतू-
हलेन प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते । ‘वेनः’ वादिचजीवनः । ‘शस्त्रविक्रयी’
कृतस्य खड्गादेरकृतस्य वा अयमोविक्रेता ।

श्ववतां शैण्डिकानाञ्च चैलनिर्णयकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥

आखेटकाद्यर्थं ये शुनोबिभ्रति ते ‘श्ववन्तः’ । ‘शैण्डिकाः’
मद्यश्मनिनः, तत्पण्यजीविनो वा । चैलं वस्त्रं निर्णयिनीति ‘चैलनि-
र्णयकः’ वस्त्रधावक इत्यर्थः । ‘रजकः’ वामसां नीलादिरागकरः ।
‘नृशंसः’ नृन् मनुष्यान् शंसति स्तौति यो लोके वन्दति प्रसिद्धः,
अथवा निर्दयाश्वयो नृशंसः । ‘उपपत्तिः’ जारः, यस्य भार्याया गृहे
जारोपि वर्सते ।

पुष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः^(१) ।

दशाहिकञ्च प्रेताश्वमंतुष्टिकरमेव च ॥

पूर्वश्लोके भर्त्रा अविदितोभार्याजारोगृहे वसतीत्युक्तम् । अत्र
तु गृहादन्यत्रापि वसन्तं भार्याजारं विदित्वापि यः क्षमते, न भार्याया
नियन्त्रं करोति, नापि जारस्य, तदन्नस्य प्रतिषेधः । अतो येषांमवि-
दिता गृहान्तरवासिनश्च भार्याजारास्ते भोज्यान्नाः । ‘स्त्रीजिताः’
येषां गृहेषु भार्यैव कर्त्री हर्त्री च, स्वयं परिजनस्य धनस्य वा

नेष्टे । दशाहिकं प्रतिषेधति, तदेव प्रेतान्नं, प्रेतमुद्दिश्य यदन्नं कृतं ।
यस्याशौचं नास्ति सुहृदान्धवादेः तस्यापि कारुण्याच्चतुर्योश्चाद्वादि-
प्रवृत्तस्य यदन्नं तन्न भोक्तव्यं । ‘दशाहिकं नात्रमिकं चतुर्योश्चाद्’
इत्यादिना रामायणे वर्णितम् । वर्णितमन्यैरपि गृह्यकारः । ‘अतु-
ष्टिकरं’ यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवति ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नास्त्रमद्यादनापदि ।
कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥
वैणाभिगस्तवाद्गुह्य-गणिकागणदीक्षिणां ।
चिकित्सकातुरकुटु-पुंश्चलीमत्तविदिषां ॥
क्रूरोयपतितप्रात्य-दाम्भिकेष्टभोजिनाम् ।
अवीरास्त्रीस्वर्णकार-स्त्रीजितयामयाजिनां ॥
शस्त्रविक्रयिकर्भार-तन्तुवायश्चवृत्तिनां ।
नृशमराजरजकठतप्त-बधजीविनाम् ॥
चैलपावसुराजीव-महोपपतिवेग्ननां ।
पिण्डनानृतिनोऽसौ तथा चाक्रिकवन्दिनां ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

अदत्तानीति पूर्ववाक्यावयवः, श्रौतस्मार्त्तान्यधिकाररहितस्य शू-
द्रस्य प्रतिशोभस्य च तथा मत्पण्यधिकारेऽग्निपरिग्रहमकुर्वाणस्यासृ-
ष्टाग्नेश्चान्नमनापदि न भुञ्जीतेत्यर्थः । अननार्थादाद्यग्निहीनस्यान्न-
मद्यादित्युक्तं भवति । ‘चौरः’ ब्रह्मस्वयतिरिक्तपण्ड्यापहर्त्ता, ‘वैणः’
वैणावादनजीवी । ‘वाद्गुह्यं’ निषिद्धवृत्त्युपजीवनं, तेन च तदन्नं

लक्ष्यते । 'दीक्षी' दीक्षितः । 'विद्विष्ट' शत्रुः । 'पतितः' ब्रह्महत्यादिमहापातककर्त्ता । 'ब्राह्म्यः' पतितमावित्रीकः । 'श्ववृत्ती' श्ववृत्तवान् सेतक इति यावत् । यदा शूनां वृत्तमस्ति यस्मिन् स श्ववृत्ती शूनकवान् । 'राजा' जनपदपुरपरिपालकः । यः प्राणिबधेन जीवति स 'बधजीवी' । 'सैलधावः' वस्त्रप्रचालकः । 'सुराजीवी' सुराविक्रयी । 'महेपपतिवेशा' निजभार्याजारमहितगृहः । 'सोमविक्रयो' सोमलताविक्रेता । 'चाक्रिकः' तैलिकः । 'बन्दी' परस्मृतिपाठकः । एषां कदर्यत्वादोषदृष्टानां त्रैवर्णिकाणामन्नं कदर्यत्वादोषदृष्टस्वामिमस्वन्वात् परम्परया दृष्टं न भोक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि दीक्षितान्नस्याश्रयदोषाभावान्न कृतदृष्टत्वभावस्तथापि तस्य वचनबलादेवाभोज्यत्वम् ।

यमः ।

नटनर्त्तकतज्ञाणश्रमकारः सुवर्णकृत् ।

स्थायुकाः षण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्वलोहकारस्य मौचीकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकजीवकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषी चर्मविक्रयी ॥

'नटः' स्वयं नृत्यकर्त्ता । 'नर्त्तकः' नृत्यक्रियोपदेष्टा ।

'स्थायुकाः' यामाधिकृताः, स्थायुकोऽधिकृतोयाम इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । 'गान्धर्वः' गायनः । 'मौचीकः' सूचीत्रिन्योपजीवी ।

'तन्तुवायः' बुबिन्दः । 'चक्रोपजीवी' चाक्रिकः । 'कितवः' घृत-

कारः । 'ध्वजौ' मद्यविक्रयी । 'मानोपजीवौ' धान्यादिमानकर्मणा यो जीवति । 'दारोपजीवीति क्वचित् पाठः । तत्र दारगर्जितेनार्थेन यो जीवति स तथा ।

सुमस्तुः ।

अभिगन्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंशुल्यगुचि-शस्त्रकार-तैलिक-
चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्डक-बन्धकी-गण-गणिकान्नामि
सामोऽयानि । मौक्तिक-व्याध-निखन्द-रजक-वृक्ष-चर्मकारा अभो-
ऽयान्ना अप्रतिपाद्याः ।

'चाक्रिकः' वैतालिकः । "वैतालिका बाधकराश्चाक्रिका घाण्टि-
कार्यकाः" इत्यमरमिहेनाभिधानात् । 'लेखकः' चित्रकरः । 'पण्डकः'
पण्डः । 'बन्धकी' पुंशुली । 'मौक्तिकः' यः सुकरैश्चरति । 'व्याधः'
मृगबधजीवी । 'वृक्षः' गृहपिण्डकादिवंशपात्रकल्पा ।

वणिष्टः । चिकित्सक-मृगयु-पुंशुली-दाण्डिक-स्नानाभिगन्त-शठ-प-
तितानामस्त्रममाद्यं तथा कदर्य-दीनित-बद्धातु-सोमविक्रयि-तत्तक-
रजक-शौण्डि-मौनिक-वार्द्धिक-चर्मावकृतानां । गृहस्य चास्वभृतस्य
उपपतेर्यस्योपपत्तिं मन्यते यश्च गृहाम् दहेत् यश्च सधार्ष्टान्पह-
न्यात् । को भोक्ष्यत इति चावकुष्ठं गणान्नं गणिकान्नं वेति ।

अथाणुदाहरन्ति । .

नास्मन्ति श्रवतो देवा नास्मन्ति स्थलीपतेः ।

भार्याजितस्य नास्मन्ति यस्य चापपतिर्गृहे ॥

'दाण्डिकः' यो दण्डं गृहीत्वा राजादीनामघतश्चरन् मनुष्यान्-
ह्वारयति स 'दाण्डिकः' । 'शठः' अनृजुश्चदयः । 'तत्तकः' वर्द्धकः ।

‘अस्वभृतस्य’ यं प्रति स्वस्वामिसम्बन्धो नास्ति । यः स्वभार्याया उपपत्ति
‘मन्यते’ अनुमन्यते । श्वानो विद्यन्ते यस्यासौ श्ववान् तस्य ‘श्ववतः’

गौतमः । उत्सृष्ट-पुंश्चल्यभिश्चस्तानपदेश-दाष्टिक-तलक-कदर्य-
बन्धनिक-चिकित्सक-मृगयु-विषचार्युच्छिष्टभोजि-गण-विदिषाणा-
नामपङ्क्त्यानां प्राग्दुर्बलादन्नं नाद्यात् । वृथास्त्राचमनोत्यानव्यपेतानि
समासमाभ्यां विषम-समे पूजितानर्चितस्य ।

‘उत्सृष्टः’ स्वजातिवर्द्धिकृतः । ‘अनपदेशः’ अविज्ञातकुलश्रील-
देशादिः । ‘बन्धनिकः’ बागुरादिबन्धनैः प्राणिहन्ता । ‘विषचारी’
योविषविषया जीवति । ‘विदिषाणः’ शत्रुः । अपङ्क्त्यप्रकरणे
दुर्बलात् पूर्वं यावन्तः कथिताः एतेषामन्नं नाद्यात् । ‘आचमन-
व्यपेतं’ अनाचान्तेन दत्तं । ‘उत्यानव्यपेतं’ अभ्युत्यानादिसत्कारशून्यं ।
तथा समेन विषमं, विषमेण समं, पूजार्हेण चानर्चितं नाशितव्यं ।

आपस्तम्बः । सङ्घात्रमभोज्यं परिकुष्टस्य सर्वेषां च शिन्पजीवानां
ये च शत्रेण जीवन्ति ये चान्निभिर्भिषग्वाधुषिको दीक्षितोऽक्रौत-
राजकोऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव ऊतायां वा वपायां दीक्षितस्य
भोक्तव्यं । यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं क्लीवो
राजप्रेषकरो हविर्याजी चाविधिना प्रमजितो यस्याग्नीनपास्येत् यस्य
सर्वान् वर्जयेत् सर्वान्नीमो ओचियो निराकृतिर्दण्डलीपतिर्मत्त उग्रान्तो
बद्धो बणिकप्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपविष्टयते तावन्तं काजं । के अस्यान्त्रो
य ईप्सेदिति काण्वः । पुष्प इति कौत्सः । यः कसिद्द्यादिति वार्थ्या-
यणिः । यदि हि राजः स्वावरं पुरुषेण भोक्तव्यमप्यचेदन्नदानेन निर्दोषो
भवति शूद्रा भिक्षा भोक्तव्यैकतः कुणिकौ कण्ठकुत्सौ तथा पौष्कर-

सादिः । सर्वतोऽप्यन्नं वार्यायणिः । पुण्यस्येतो भोक्तव्यं पुण्यस्या-
प्यनीप्सतो न भोक्तव्यं यः सर्वान् वर्जयते कस्यापि गृहे नास्माति ।

‘सर्वान्नीनः’ सर्वान्नभोजी । “सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी यद्भुस्तु
गर्धनः” इति अमरसिंहेनाभिधानात् ।

सोकापस्तम्भः ।

द्वावेवाश्रमिणौ भोक्तव्यौ ब्रह्मचारी तथा गृही ।

मुनेश्चमभोक्तव्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

‘मुनिः’ वानप्रस्थो यतिश्च । ‘लिङ्गिनां’ श्रुतिवाक्यलिङ्गधारिणां ।
शङ्खलिखितौ ।

भीत-रुदिताक्रन्दितावक्रुष्टावकुत-परिभुक्त-विस्मितोन्मत्तावधूत-
राजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

पुनः शङ्खलिखितौ ।

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मविद्यापकारिणः ।

आह्नकसुतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

देवलः ।

पतितान्नमभोज्यान्नमपाङ्गैर्यान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुम्भितान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अनिर्दशाहे प्रसवे नियोगाहुकवान् द्विजः ।

कृमिभृत्वा च देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

यमः ।

यस्तु प्राणान्निमुञ्चेत्तु भुक्ता आह्नं नवं द्विजः ।

अथाह्वासु सुघोरासु तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥
 यस्तु प्रजायते गर्भो भुक्त्वा श्राद्धं नवं दिजात् ।
 न स विश्वामवाप्नोति क्षीणायुस्सैव जायते ॥

तथा ।

भुक्तं राजभृतस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।
 सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्यमपि पातयेत् ॥

शङ्खः ।

पराशौचि नरो भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 भुक्त्वान्नं म्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥

आपस्तम्बः ।

यस्य कुले म्रियते तत्रानिर्दशे न भोक्तव्यं । तथानुत्थितायां
 स्रुतिकायामन्तःशवे च ।

अङ्गिराः ।

जन्मप्रभृतिमंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने ।
 अमपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

शातातपः ।

यस्य नाश्रमि वै देवाः पितरस्य तथातिथिः ।
 वृथा पाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः ।

द्विषन् द्विषतो वा नास्त्रमश्रीयाद्दोषेण वा मीमांस्यमानस्य
 मीमांसितस्य वा तथा पाप्मानं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ।

मनु-वसिष्ठौ ।

अन्नादेर्भूषणहा माहिं पत्नी भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य सेनोराजनि किस्विषं ॥
 शङ्खलिखितौ ।

अन्नादेर्भूषणहा माहिं पत्नी भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य सेनो राजनि किस्विषं ॥
 अङ्गिराः ।

अप्रजानाम् नारीणां नाश्रीयाज्जातु तद्गृहे ।
 मोहादा यस्तु भुञ्जीत सपूयं नरकं व्रजेत् ॥
 'नारीणां' दुहितृणां ।

तथा च छागलेयः ।

अप्रजायाम् कन्याया नाश्रीयाज्जातुचिद् गृहे ।
 गान्धर्वं चैव राजन्यः कुर्याद्वै गमनागमं ॥
 ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।
 अथ भुञ्जीत मोहात्मा पूयं स नरकं व्रजेत् ॥
 ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता 'ब्रह्मदेया' ।

यमः ।

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विंशत्यतः ।
 मरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कर्मियोनीं प्रजायते ॥ ,
 राजानं हरते तेजः शूद्रान् ब्रह्मवर्चसं ।
 वैश्यान् सृत्तिकाश्च लोकेभ्यः परित्यजति ॥
 क्षत्रीतः ।

राजानं तेज आदत्ते शूद्रान् ब्रह्मवर्चसम् ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकानपि निहन्ति ॥

य इच्छेच्छुद्धमात्मानं दृष्टान् लोकांश्च वेदितुं ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

अथ च स्वधर्मव्यपेतस्य राज्ञोऽन्नभोजने प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम् ।
“प्रजापालनहीनानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनां । अन्नं न जातु भोक्तव्यं
भुञ्जानो रौक्वं व्रजेत्” ॥ इति कागलेयस्मरणात् ।

आह मनः ।

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चन्यास्त्रन्मिन्द्रियं ।

विष्टा वार्द्धषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलं ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमानि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

‘पूयं’ पूयतुल्यं, चिकित्सकस्यान्नं भोजने । एभ्यः प्रतिपदनि-
र्दिष्टेभ्यो येऽन्ये अभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं
तत् त्वगस्थिरोमतुल्यं । यस्तदीयायां त्वचि भुक्तायां दोषः स
एवान्नेपीति ।

आह पैठीनसिः ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दूष्कृतं, वार्द्धषेर्विष्टा सांवत्सरघाण्डिकग्राम-
कौटान्नं विषः, बन्धकीनां रेतः, भिषक्शल्यकृतोः पूयं, परिवर्त्ति-

परिविविदान-विद्ध-प्रजनन-वृषलीपति-दिधिषूपति-अयेदिधिषूपति-
पुनर्भूपुत्राणां रुधिरं पतितानां च दध्कृतहेतुत्वादध्कृतं ।

‘मांवात्सरः’ मुहूर्त्तोपदेशजोवौ, ‘ग्रामकौटः’ ग्रामेण्यनन्याधीनः
तत्ता । “कौटतत्तोऽनधीनकः” इत्यमरमिहेनाभिधानात् । ‘ग्रामकृटः’
इति तु पाठे ग्रामवामिनामनेकोपद्रवैरात्मश्रिः ‘ग्रामकृटः’ ।
यमः ।

विष्टा वाङ्मूषिकस्यान्त्रं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।
पृथं चिकित्सकस्यान्त्रं बन्धक्यास्वन्नमिन्द्रियं ॥
मलं हि रजकस्यान्त्रं चर्मकारस्य क्लिप्तं ।
यन्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टकस्य तथैव च ॥
इतरे ये लभोज्यान्त्रान्तेषामन्त्रं विवर्जयेत् ।
तेषान्वगम्यरोमाणि वदन्यन्त्रं मनीषिणः ॥
‘यन्मा’ रोगः । ‘शौण्डः’ सुराविक्रयी ।

हारौतः ।

विष्टा वाङ्मूषिकस्यान्त्रं भिषजास्तैव शोणितं ।
रेतोऽन्नं बन्धकीनान्तु गणान्त्रमिह दध्कृतं ॥
दध्कृतं पतिरभ्यान्त्रं तास्करं पूयशोणितं ।
सृत्तिकास्त्रं रजः प्राहुः श्रविष्टा गृह्णयाजकं ॥

‘रजः’ शार्त्तवं ।

पैठोनमिः ।

गृहमेधीनगृह्णान्त्रमग्नीयादम्माद् मन्त्रवर्चमं बलं तेजः इति
व्यपक्रामति ।

हारौतः ।

शूद्रास्त्रेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भूतं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

वशिष्ठः ।

शूद्रास्त्रेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेत् सृकरोयाम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वापि जपन्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति ॥

शूद्रास्त्रेन च भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाप्तको भवेत् ॥

यमः ।

शूद्रास्त्रेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्यजेत्तनुम् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रास्त्रात् न निवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति ह्यात्मा ब्रह्म च योऽग्नयः ॥

अङ्गिराः ।

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितं ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः सा चाभिजायते ॥

शूद्रस्य न कदाचनेत्यादिभिः सहृदपि शूद्रास्त्रस्याभोज्यत्वे सिद्धे
षण्मासवचनं दोषाधिक्यप्रतिपादनार्थं ।

वशिष्ठः ।

अशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि भुक्त्वान् ।

स गर्ह्यन्नरकं घोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

आशौचादिवचनमपि देवातिशयार्थमेव ।

अविशेषणोक्तस्य शूद्रान्नप्रतिषेधस्य विषयविशेषमाह मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादद्यत्तवैकराचिकं ॥

‘अश्राद्धिनः’ श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहितो-
पलक्ष्यते । तेन तदुक्तमत्क्रियानुष्ठायिनः मच्छूद्रादन्यस्य यत्पकमन्नं
तन्नाद्यात् । ‘अश्राद्धिनः’ इति वा पाठः अश्रद्धधानस्येत्यर्थः । ‘आमं’
अपक्वं धान्यतण्डुलादि, तच्च ‘ऐकराचिकं’ एकाहपर्याप्तं न बद्ध ।
‘अद्यत्तौ’ प्रकारान्तरेण दृश्यभावे सति ।

न शूद्रान्नमश्रीयादित्युक्तं तत्र प्रतिप्रमवार्थमाह तुर्मनु-विष्णु ।

अर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धिकः’ यो भूमिकर्षणादिना सस्यार्द्धभागी । ‘कुलमित्र’ पितृ-
पितामहादिक्रमायातं । ‘गोपालः’ गवां पालनेन यो जीवति । ‘दासः’
गर्भदासादयः । दास-गोपालौ सम्बन्धिष्वर्थे । यो यस्य दासः यस्य
यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्ना । ‘नापितः’ सौरकर्मा । अहं
त्वच्छरणः त्वयि संबद्धो वक्ष्यामीत्येवं वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं यो
निवेदयति । शूद्रेष्विति निर्द्धारणे समर्पणम् । तेन शूद्राणां मध्ये
अर्द्धिकादयो भोज्यान्नाः नान्ये शूद्राः ।

आत्मनिवेदनमपि व्यक्तीकरोति मनुः ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितं ।

यथा शोषपरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।

यन्मुखीनो यच्च वेधो यच्छिष्यश्च चिकीर्षितं ॥

अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेणान्येन वा राजकुलरक्षादिना
श्रीजनेन यथा चोपचरेच्छिष्येनानेन त्वां सेवे पादमर्दनादिना गृह-
कारित्वेन वा, एवं सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति ।
अन्ये तु आत्मा वै पुत्र नामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य
शूद्रस्य कामतः प्रवृत्तौ दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्नतोच्यत
इत्याहुः । तदयुक्तं । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि स्पष्टं प्रयुक्तः, पुत्र-
शब्दस्य पुंस्त्वेव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशेन किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति । तथा हि मति एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्यादुहितरश्च य इति ।

अन्ये त्वर्द्धिकादिग्रहणं सम्बन्धिः शूद्रोपलणार्थं वर्णयन्ति तेन पार-
श्वस्यापि शूद्रस्य भोज्यान्नता मिद्धा भवति ।

याज्ञवल्क्यः ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसौरीणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धसौरी’ सधूयसमुत्थापितया हलपर्यायसौरोपलक्षितकृषि-
फलभागवाही ।

अथमः ।

कुलमित्रं चार्द्धसौरी गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

पैठौनसिः ।

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसौरीणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

‘श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक्शुद्धान्वितेन चेति ॥

अतो यथाशास्त्रं शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैः प्रचरणीयं । नन्वत्र किं शास्त्रेण, लोकव्यवहारेण प्रसिद्धत्वात् शुद्धशुद्धोः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिमंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रचालनाद्यपनीतगन्धलेपश्च शुद्धमिति । सत्यं । किन्त्वयं लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितसर्षापहत एव द्रव्ये न सर्वत्र । सामान्यतश्चाभौ व्यवहारो न द्रव्यदेश-कालावस्थादिकृतभेदशुद्धशुद्धितारतम्यविशेषेणापि । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव विनिययः । यस्तु चण्डालस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलिकाभेव सिद्धिमाश्रित्य^(१) यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्वव्यवहारवत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथा हि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यत्र क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या सकृतापूर्वमिद्धिः, यथा वा क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दूषिता पूर्वमिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यं प्रचालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु तेन व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्युज्जान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथवा शुद्धशुद्धिस्त्वतीनां सिद्धार्थ-

(१) शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्येति ग० ।

परत्वमेवास्तु । तासाञ्च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते । स्मृत्य-
माणार्थानुसारिणी हि कल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थमेव वेद-
वाक्येन भाव्यमिति ।

ननु मिद्धार्यानां स्मृतौनां शब्दस्मृतिवदनित्यप्रथमवद्व्यवहा-
रमूलत्वसम्भवात् किं वेदमूलकल्पनया । मैवं । व्यवहारमूलत्वे विधा-
नर्थक्यं स्यात् । कथं तर्हि “माधुभिर्भाषितयममाधुभिर्न” इति पाणि-
निस्मृतेरर्थवत्त्वं । कथं च स्वत्वविषयं “स्वांशं हरेत्” इत्यस्य विधिः ।
उच्यते । या तावत्साधुभाषणनियमस्मृतिः सा न पाणिनेः किन्तु कल्प-
सूत्रकाराणां । या च “स्वांशं हरेत्” इति स्मृतिः, न तत्र विधिरस्ति
यस्यानर्थक्यं स्यात् । न च लिङ्श्रुतेर्विधिकल्पना, प्राप्तकालादावपि
लिङ्गसम्भवात् । न चात्र विधयमस्ति, अंशहरणस्य रागतः प्राप्तेः ।
हरेदिति च विधावहरणं प्रत्यवायः स्यात् । स्वांशमेव हरेदिति
नियमे परांशं न वा हरेदिति परिमङ्गलायां भ्रातृभिरभ्यनुज्ञातमपि
विभागरूपेणाधिकमंशं गृह्णन् प्रत्यवेयात् । यदि चेयं प्रतिषेधरूपा
परिमङ्गला स्यात् तदा प्रतिषेधातिक्रमकृतं प्रत्यवायमभ्युपगम्य यः
कश्चिदननुज्ञातमपि परांशं गृह्णीयात्तत्र तस्य स्वत्वं प्रमज्ज्यते । न
हि तदा परिग्रहादन्यत्स्वत्वकारणं किञ्चित्स्यात् । तथाच चौर्थादिना-
प्यर्ज्यते धनं । अतश्च स्वांशं गृह्णीयादित्येषा स्मृतिः स्वांश एव स्वत्वं
नान्यत्रेत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराध्यवसीयते । अतएव गौतमः स्वत्वमे-
वाह । “स्वामो रिक्यकयमंविभागपरिग्रहाधिगमेषु” इत्यादि । तदे-
वमनित्यप्रथमवद्व्यवहारमिद्वेदार्थं नास्ति विधिः । इह तु प्रचाक्षि-
तेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमे विधिर्दृश्यते । अतो वेदमूलकल्पना ।

ननु तर्हि व्यवहारनियमोऽस्तु वेदमूलः न शुद्धिस्वरूपं । मैवं ।
 अतार्थापत्तिकल्पितेन वाक्येन स्वरूपसिद्धिमन्वात् । अतः शुद्ध-
 शुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेये । तदुक्तं । “शुद्धशुद्धौ दृष्टत्वादि-
 ज्ञायते यथाश्रुति” इति । तदेवं वमाशुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैर-
 शुद्धिर्गम्यते । जलेनैव विशुद्धतैत्यादिभिश्च शुद्धिरवधीयते ।
 अतोऽष्टकादिविधिमूले एव शुद्धशुद्धौ । एतावांस्तु विशेषः । अष्ट-
 कादयः प्रधानविधिमूलाः शुद्धशुद्धौ संस्कारविधिमूले इति ।
 शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरवगम्यते । शुद्धिर्हि मूलाद्यपघातेनाशुद्धानां
 द्रव्याणां संस्काररूपा कर्तव्यतया विधीयते, न पुनरेवमेव प्रयुज्य-
 मानानां । न हि स्वर्णादयो भावाः स्वभावेन शुद्धाः । येन
 प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्का-
 रो विधीयते प्राप्नुयतेव भोजने । तत्र । तथा गति हि शुद्धि-
 वचनं विरुध्यते । ये तु पात्राणां भोजनारम्भे समार्जन-प्रक्षालने ने
 समाचारतो न पुनरस्याः शुद्धिस्मृतेः । अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः
 शास्त्रगम्यत्वमिति ।

इति शुद्धशुद्धोः शास्त्रीयत्वनिरूपणं ।

अथाध्यात्मशुद्ध्यायाः ।

तचोचनः ।

अत ऊर्द्धं श्रौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तत्र द्विविधं श्रौचं वाङ्मया-
 भ्यन्तरञ्च । तत्राभ्यन्तरश्रौचं नाम यदुद्बुद्धद्वारनिन्दितेभ्यो मनो
 निवर्त्तयेत् । वाङ्मयमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽद्विरनिरूप्यस्पर्शगन्धनाभ्यो
 प्रोक्षणाभ्युक्षणाङ्गुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः ।

पुनरुशनाः ।

तत्र हृदयशौचमनुत्पानां माधुता, कर्मशौचमगर्हितकर्मण्यता,
शरीरशौचं मृद्गिरङ्गिष्व, वाचामप्रियानृतनैष्ठुर्यवर्जनं, मनसो मिथ्या-
सङ्कल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानं ।

बोधायनः ।

अथातः शौचाधिष्ठानं ।

अङ्गिः शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

मनःशुद्धिरन्तःशौचं, बहिर्व्याख्यास्यामः ।

पुनर्बोधायनः ।

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छ्रुष्टैः पर्युपासितं ।

वाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तः शौचमहिंसनं ॥

पुनर्बोधायनः ।

कालोष्मिर्मनसः शुद्धिरुदकान्यनुलेपनं ।

अविज्ञानस्य भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते ॥

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ।

उपपत्तिमवस्थासु परिज्ञाय यथाविधि ॥

शौचज्ञः कुत्रलो धर्मं धर्मैः शौचमाचरेत् ।

शौचमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

पञ्चविधमाभ्यन्तरं भवति मानसपाचुष घ्राणं वाच्यं स्वाद्यसंति ।

पुनर्हारीतः ।

अनिस्त्रागस्य-सोम-सूर्याशु-काश्वन-रजत-भस्म-ताप-तापैः ।

अजमुख-बालगोमय-रजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयति ॥

कुल-श्रुत-शील-शौचागुह्यो धनजन-वस्तु-भाजनैश्च विद्वान् ।

अतस्माराजाः सत्त्वभावपरममचलं पदमाप्नुवीतेति ॥

शुद्धिरित्यनुवृत्तौ खड्ग-लिखितौ ।

आत्मयाजिनां शरीरस्याङ्गिर्द्विष्य, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा
पापानां, मन्तानजानां मातृपितृकाणां दोषाणां यम-नियम-मन्त्र-
व्रतोपवामादिभिः ।

वशिष्टः ।

कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यत्रलेखनं ।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते ॥

मनु-विष्णू ।

ज्ञानं तपोऽग्निगहारे मृन्मयो वार्युपाञ्जनं ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनां ॥

सर्वश्रामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विदांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जायेन तपसा वेदवित्तमाः ॥

शोधं शुद्ध्यति मृत्तौयेनदीवेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सव्यासेन द्विजोत्तमाः ।

अङ्गिर्गोचाणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी गुड्विहेतवः ॥
 अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च गुड्विहृतः ।
 शोधस्य मृच्च तोयश्च मद्यासे वै द्विजन्मनां
 तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्णो जलं
 जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
 भूतात्मनस्तपो-विद्ये बुद्धिर्ज्ञानं विशोधनं ।
 तेवञ्जस्येश्वरज्ञानाद्विगुड्विः परमा मता ॥

यमः ।

मत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियमंयमः ।
 सर्वभृतदया शौचं शौचमद्विस्तु पञ्चमं ॥

तथा ।

कालाग्निमनसा गुड्विरुदकेन तथा मृदा ।
 अविज्ञानक्तु भूतानी षड्विधं गुड्विन्नवणं ॥

तथा ।

गात्राण्यद्विर्विगुध्यन्ति नदी वेगेन गुध्यति ।
 रजसा गुध्यते नारी मद्यासेन द्विजोत्तमः ॥

तथा ।

गात्राण्यद्विर्विगुध्यन्ति मनः सत्येन वाक्धिया ।
 भूतात्मा तपसा बुद्धिर्ज्ञानेन क्षमया बुधः ॥

रहस्पतिः ।

गात्रं मृदस्मसा गुध्यन्ति भूतातिग्रमनात् ।
 विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन गुध्यति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च ।
ध्यानेन ज्ञेयवासेन दानेनेह परित्यजः ॥

तथा ।

परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनं ।
एतच्छैचं श्रोत्र-दृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनं ॥
अप्राणिबधमस्तेयं शुचित्वं पाद-हस्तयोः ।
असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिच्छते ॥

तथा ।

सबाह्याभ्यन्तरं शौचमेतदुक्तमशेषतः ।
सर्वस्यास्याधिकं प्रोक्तमर्थशौचं स्वयम्भुवा ॥

पैठौनसिः ।

उच्छिष्टोपेतोऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्यात्तस्य प्रयतो
भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं ।

विष्णुः ।

प्राणिनामपि^(१) सर्वेषां मृद्भिरङ्गिस्तु कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यदतन्निनः ॥

मनु-विष्णू ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादशस्वपि ॥
वसा शुक्रमसृग्मज्जा मूत्रविट्कर्णविट्मखाः ।
क्षेप्राशुदूषिका स्वेदो दादशैते मृणां मलाः ॥

देवलः ।

तथा शरीरे श्रोत्रेभ्यो मनविष्यन्दविस्वः ।
 अन्नादीनां प्रदेशश्च स्यादशुचिर्विशेषतः ॥
 पतिताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् ।
 स्वप्नादस्त्वविपर्ययात् क्षुतात् बुद्धिपरिश्रमात् ॥
 उक्तावाचमनं शुक्रमनृतं क्रूरमेव च ।
 ईप्साविद्धं धनुर्लक्ष्यं दृष्ट्वा वायशुचिर्भवेत् ॥
 प्रलेप-स्नेह-गन्धानामशुचौ चापकर्षणं ।
 शौचलक्षणमित्याहुर्मूर्द्धन्मो-गोमयादिभिः ॥
 लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः ।
 पश्चादाचमनञ्चापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

हारीतः ।

अत्र शरीरं दृष्ट्वाभिगस्त-पतित-तिर्यगन्ध-वर्ष्मापहतानां मस्यर्शः
 स्पर्शान्नास्य स्वेद-तोय-पूय-शोणित-च्छर्दि-लाला-निष्ठौवित-रेणुक-
 र्दमोच्छिष्टजलविण्मूत्र-पुण्ड्रिषादिभिर्वाह्यशरीरोपघातादिभिरुपपूता-
 भिरद्भिर्द्विष्य भस्म-गोमयौषधिमन्त्र-मङ्गलाचारविद्धैः प्रयुक्तैर्वाह्य-
 शरीरोपघातात्तूतो भवति ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलेः सुगभिमर्दोर्वापहतैः
 मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रचान्यातद्धितः गृध्येत् । अन्यत्रापहतौ मृत्तोयैस्त-
 दङ्गं प्रचान्य त्वानेन चतुःषूपहतस्तूपोय्य स्वात्मा पञ्चगव्येन दशनच्छ-
 दोपहतस्य ।

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासो आमुतः शुचिः ।

शाश्वायनिः ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं ।

कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥

अङ्गिराः ।

ज्ञानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत् ।

कुर्याद्रजमि निवृत्ते शौचार्यन्तु ततः पुनः ।

रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ॥

रजोनिवृत्त्यनन्तरं पुनः ज्ञानेन साध्वी देवादिकर्मयोग्येत्यर्थः ।

यत्पुनस्तस्यैव वचनं “शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नाता नागी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति” तद्रजोनिवृत्तिकालोप-
लक्षणार्थं ।

यदाह शङ्खः ।

साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला ।

थावत् प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥

‘साध्वाचारा’ कर्मयोग्या । स्पर्शयोग्या तु स्नानादनन्तरं भवत्येव ।

तदाह कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

यदा तु रोगेण रजो निःसरति तदा तु न तेनाशुद्धिरित्याह

शङ्खः ।

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्यन्तु प्रवर्त्तते ।

अशुच्यो नैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत् ॥

एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यं ।

तथा च क्लृप्तलेयः ।

अकाले यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाह्वर्मनीषिणः ।

काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव सा शुचिः ॥

इत्यध्यात्मशुद्धिपायाः ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिपायाः ।

तत्राह मनः ।

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः गृह्यत निर्णयः ॥

तैजसानां मणौषाश्च सर्वस्याश्रमस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः ॥

निर्लेपं काष्ठं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अजमश्रमस्यैव राजतं चानुपस्कृतं ।

अग्नेश्चापाश्च संयोगाद्देमरूपश्च सम्भौ ॥

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो गुणवत्तरः ।

ताम्रायःकांस्यौषाणां त्रपुणः सोमकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराग्नेदकवारिभिः ॥

द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतं ।

प्रोक्षणं मंहतानाञ्च दार्व्याणाञ्चैव तक्षणं ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चममानां यद्वाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

चरुणां मुकुमुवासाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

स्फा-गूर्प-शकटानां च मुशलीलूस्वनस्य च ॥
 अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवामसां ।
 प्राक्षालनेन त्वन्यानामङ्गिरेव विधीयते ॥
 चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वदलानां तथैव च ।
 शाक-मूल-फलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥
 कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरंगुपट्टानां तौमाणां गौरमर्षपैः ॥
 तौमवच्छङ्ख-गटङ्गाणां अस्थि-दन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विजानता^(१) कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥
 प्रोक्षणात् तणकाष्ठानां पलालञ्च शुद्ध्यति ।
 मार्जनीपाञ्चनेर्वैष्ण पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

यमः ।

सुवर्णस्थाय रूपस्य यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतोनाञ्चैव पात्राणां अङ्गिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपणस्तथा ।
 रौप्यस्य कांस्य-मौमानां भस्मना शौचमुच्यते ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।
 अञ्जानाञ्चैव सर्वेषामङ्गिः शौचं विधीयते ॥
 नदी शुद्ध्यति वेगेन दारवं तटणेन च ।
 फलमात्रस्य सर्वस्य वालरज्ज्वा प्रघर्षणं ॥

(१) शुद्धिर्विजानतेति गं ।

अभ्युक्ष्य तणकाष्ठानां वैणवे गोमयेन च ।
 मृत्तयानाञ्च सर्वेषां पुनर्दाहे विभाधनं ॥
 द्रव्याणां मंहतानाञ्च शुद्धिर्द्भिर्ददा तथा ।
 मोमपानन्तु यत्पात्रमद्भिस्तच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 धान्यानां प्रोतणाच्छुद्धिर्द्भिः प्रतालनेन वा ।
 चेलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ॥ ६
 शाक-मूल-फलानाञ्च पुष्याणामामनस्य च ।
 ऊर्णाकार्पाभिकानाञ्च शुद्धिर्द्भिर्ददा मरु ।
 दकूल पट्ट-कौशेयाः शुद्ध्यद्भिः मदेव तु ॥

तथा ।

कुतपानामग्निंस्तु श्रोफलैरङ्ग-पट्टयोः ।
 कृष्णाजिनानां त्रिविध्यं बालानां मृद्भिर्गम्भमा ॥
 गोमूत्रेणास्यिदन्तानां लोमाणां गौरमर्षयेः ।
 पांशुकं परिवर्त्तनं मृत्तिकाभिश्र कादन ॥

वृहस्पतिः ।

अम्भमा हेमरुष्यायःकांस्वं शुद्ध्यति भस्मना ।
 अस्नाम्भमा ताम्रैकां पुनर्दाहेन मृत्तयं ॥ ,
 शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रतालनेन तु ।
 दारुभृम्योस्तर्पणेन प्रोतणेन तण्णादयः ॥
 वस्त्रवैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रतालनं मृतं ।
 अतिदृष्ट्वास्तु तन्मात्रत्यागश्चिन्त्यान्यशुद्ध्यं ।
 अभ्युक्षणं शुद्धिः स्यात् वस्त्राणां धान्यवामभां ॥

प्रचालयेद्यज्ञपात्राण्यम्भोष्णेन यत्नतः ।
 गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु ।
 शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रचालनेन तु ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सौवर्णराजताञ्जानामूर्द्धपात्रग्रहाश्रमनां ।
 शाकरज्जुमूलफलवासेविदलचर्मणां ॥
 पात्राणां धूमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
 चरुमुक्कुम्भमस्त्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥
 स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुमलेलूखलानमां ।
 तत्तणं दारुगृह्णाभ्यां गोबालैः फलमम्भुवां ॥
 मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 सौषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्याविककौशिकं ॥
 मथ्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ।
 मगौरमर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महौमयं ॥

तथा ।

त्रपुभीमकताघाणां क्षाराम्बोदकवारिभिः ।
 भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु ॥

शङ्खः ।

अम्बोदकेन तास्य सौमस्य त्रपुणस्तथा ।
 क्षारेण शुद्धिः कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥
 मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रचालनेन तु ।
 अञ्जानाञ्चैव भाण्डानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥

शाक-रज्जु-मूल-फल-वैदलानां तथैव च ॥
 मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 उष्णाश्वसा तथा शुद्धिं मन्त्रेहानां विनिर्दिशेत् ॥
 शयनासन-यानानां स्फ्य-शूर्प-कटकस्य च ।
 शुद्धिः संप्रोक्षणात् जिज्ञेया पलालेन्धनयोस्तथा ॥
 समार्जचारतोयेन वामभां शुद्धिरिष्यते ।
 वह्नां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यानाञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 शुद्धिर्द्रवाणां विज्ञेया नित्यमुत्पवनेन तु ।
 प्राक्षणात्संहतानाञ्च दारवाणां च तक्षणात् ॥
 मिदुर्थकानां कल्केन गृह्णदन्तमयस्य च ।
 गोबालैः फलपात्राणामस्यां स्याच्छुद्धवत्तथा ॥
 निर्यामानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।
 कुसुम-कुडुमानाञ्च ऊर्णा-कार्पासयोस्तथा ।
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥

तथा ।

मृन्मयं भाजनं सर्वं पुनःपार्कनं शुभ्रयति ।

देवलः ।

हेम-स्फाटिक-रौप्याणां यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतीनां चैव पात्राणामग्निः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

तान्त्वमं मलिनं पूर्वमग्निः क्षरैश्च शोधयेत् ।
 अंगुलिभिः शोषयित्वा वा वायुना वा समालरेत् ॥

ऊर्णा-पट्टांशुक-क्षौम-दकृत्वाविकचर्मणां ।
 अन्पाशौचे भवेच्छुद्धिः कर्मभिः शोषणादिभिः ॥
 तान्येवामेध्यकानि निषिच्यात् चारमर्षयैः ।
 धान्यारिष्टक-कल्कैश्च रमैश्च फल-वल्कलैः ॥
 तल्लिकामुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
 शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥
 पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥
 लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमयेन च ।
 दहनात् अमनादापि शैलानाममममापि वा ॥
 काष्ठानान्तक्षणाच्छुद्धिर्द्विगुणमयजनैरपि ।
 मृन्मयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरित्यते ॥
 सर्वद्रवाणां पत्राणां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यच्छौचं परित्यागादगुह्यानामिति स्मृतिः ॥
 तोयाभावे परस्पर्शे भूमिसंवेशनेऽपि च ।
 कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्मृतं ॥
 द्रव्याणामवशिष्टानां तोयान्निम्नां विशोधनं ।
 शोधनार्थं हि सर्वेषामुभयं ब्राह्मणैः स्मृतं ॥
 श्वपाको यत्स्पृष्टद्वयं मृत्तयं द्रवमेव वा ।
 पक्कं वा भोज्यकल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् ॥
 उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोधयेत्स्मृता ।
 ऊनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥

विष्णुः ।

मौवर्ण-राजताम्र-मणिमयानां निर्लेपानामङ्गिः गुहिरगमया-
नाञ्च चममानां गहाणाञ्च, चक्षुकुम्भवाणामुष्णनाम्भसा यज्ञकर्मणि ।
यज्ञपात्राणां पाणिमंमार्जनेन स्य गृध्रे शकट-सूशूलोलुखलानां प्रोक्षणेन
च । शयनयानामनानाञ्च बहूनां धान्यार्जनं रज्जु-तान्त्रवैदल-सुत्र-
कार्यामवाममाञ्च शाक मूल फल पुष्पाणाञ्च दण्डाण्यपलानाञ्च
एतेषां प्रक्षालनेनान्यानामुष्णैः, कौश्यादिकयोरङ्गिः, कुतपानां
श्रीफलैः, अंगुष्ठानाङ्गारमर्षणैः, लोमाणां गृह्णास्य दन्तमयानाञ्च
पद्मानैः, मृगलोमिकानां ताम्र गति त्रय, मोममयानां अमोदकेन,
भस्मना कांस्यलोहयोः, तक्षणेन दारवाणां, गोवालैः फलमम्भानां,
प्रोक्षणेन मंहतानां, उत्पत्रनेन द्रवाणां गडादीनामिन्दुविकाराणां,
प्रभृतानां गृहनिहितानां मृदाद्येभिर्दानेन, मर्चलवणानाञ्च पुनःपा-
केन, मृन्मयानां द्रव्यवत्कृतशैवानां देवार्थानां भृत्य, प्रतिष्ठापनेन,
अभिद्रव्यान्त्रस्य यन्मात्रमुपहतन्त्रमात्र परित्यज्य शेषस्य कण्डन-
प्रक्षालने कुर्यात् ।

हारातः ।

अथार्यशौचमङ्गिः काञ्चन-राजतानां । तत्तद्गुण वर्णं स्नेहं वैव-
र्ण्योपहतानां यव-गोधूम-कलाय-माम गोमयचूर्णैर्धार्जनं शोधनमङ्गिः
प्रक्षालनं स्यादम्ल-लवणाभ्यान्ताम्राणां, भस्मना कांस्यानां, शैल तैल-
घर्षणे, कार्पायमानां, भिकतावधातन घर्षणे, शैलानां, शैलाधर्षण
मार्जनेर्मणिमयानां, निर्लेखनेर्दारुमयानां, पुनःपाकाद्वर्णिकानां
गोमूत्र-गोमय-विष्वैर्वदलानां, गोबालरज्जा मोदकया फलपात्राणां

मार्जनं कमण्डलूनां यतिपात्राणाञ्च । चारोषाभ्यां कार्पास-शणमयानां,
पुत्रजीवकारिष्टकैः क्षौमद्रुकुलानां, पुत्रजीवकोदस्त्रिभिः चौराणां,
श्रीफलैः श्रतमर्षपैः कौशेयानां, सुदस्त्रिदल्मीकमृदा मर्षपैरूणां,
स्नेह-मक्तु-कुल्माषोदत्तैः गुरूणां ।
गौतमः ।

द्रव्यगुणैः परिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-निर्णेजनानि तैजस-मार्त्तिक-
दारुव-तान्तवानां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तानां, दारुवदस्थि-
भृम्योः, श्रावपनं च भृमैः, चैलवद्रज्जुविदलचर्मणां । उत्सर्गा वा ।
तैजस-मार्त्तिक-दारुव-तान्तवानां भस्मपरिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-धा-
वनानि, तैजसवदुपल-मणानां । मणिवच्छङ्खगुक्तानां । दारुवदस्थ्यां ।
रज्जुविदलचर्मणाञ्चैलवच्छौचं । गोबालैः फलमयानां । गौरमर्षप-
कल्केन क्षौमानां । तथा अङ्गिरेव केवलं काञ्चनं पूयते तथा राजतं ।
शङ्ख-लिम्बितौ ।

अत ऊर्ध्वं शौचविधिः । कारुहन्तः गुचिः । तथा कस्यद्रव्याणि
च प्रोक्षितानि गुचौनि । आकरजातानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेना-
भिधारितानां गुह्निः, प्रवननं ग्रहानां, मंहवानां मृद्भिर्गृह्निः, द्रवाणां
मुत्पवनं, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः । परिभ्रावितानां दोषाणां
ततस्त्यागः । चैलानां मृद्भस्म-गोमूत्र-चारोदकैः । चैलवद्भान्यानां पत्र-
चामर-चर्म-हण-बालवैव-वल्कलजानाञ्च । सुवर्णरजतानां मृद्भिर्गृह्निः,
भस्मना तैजसानामभ्यवहरणीयानां, पुनर्दीप्तौ मृन्मयानां, परिलेखनं
वैणवानां, तत्तणं दारुवाणां, दारुवदस्थि-दन्त-गृह्णाणां, तैजसव-
दुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तानां ।

बौधायनः ।

तैजसानां पात्राणाममृद्वृद्धसुभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ।
ताम्र-रजत-सुवर्णानामस्तैः । अमत्राणां दहनं । वैष्णवानां गोमयेन ।
फलमयानां गोबालरज्जा । कृष्णाजिनानां विल्वतण्डुलैः । कुतपाना-
मरिष्टैः । कर्णवानामादित्येन । क्षौमाणाङ्गैरग्न्यर्पकल्केन । मृदा
चैलानां । चैलवर्चमणां । तैजसतदपल मणानां । दारुवदस्यां ।
क्षौमवच्छङ्ख-गृद्ध-गुक्ता-दन्तानां पयसा वा चतुष्पाणानुकृत्यादा ।
पेठानमिः ।

चममानाश्चाच्छिष्टगन्ध-हिरण्य रजत ताम्राणामलेपानामङ्गि-
मलेपानां गोमयेन । भिन्नमभिन्नमिति न दोषः । कार्पायमानां
मिकताभिः । दाहेन मृत्प्रयानां । अङ्गि शैलानां । चपु-मीमकानां
गोमयतृषैः । कांस्यं भस्मना । काष्ठमयल्लक्षणैः । क्षौरोदकाभ्यां शङ्ख-
गुक्ता । वस्त्राणां निर्णजनेन । चैलवदपल मणानां । कृष्णाजिनानां
गौरमर्षपैः । गवातिवस्त्राजिनानां विल्वतण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः ।
उशनाः ।

काष्ठानां परिलेखनं । फल मूल पुष्प भस्म यण दारु पलाल-
धान्यानां अभ्युत्थनं । रज्जु वैष्णव यज्ञ-चर्म कार्पायिक क्षौम दुक्त-
चोनांगुक्त-पट्टकोशयार्णकानामङ्गिरेव प्रलालनं । सुवर्ण रजत ताम्र-
लोह-चपु-मीमकानामङ्गिरेव भस्ममयुक्ताभिः । मणिमयानामङ्गिरेव
मृत्प्रयुक्ताभिः । तैजसानाश्चाच्छिष्टानां भस्मना वि. प्रलालनं । फल-
मयानां गोबालरज्जा । वैष्णवानां गोमयेन । कृष्णाजिनानां विल्व-
तण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः । कोशयानां गौरमर्षपकल्केन । मृद्ध-
श्याल्येषां वामसां ।

सुमन्तुः ।

मणि-कनक-रजत-शङ्ख-शङ्खुपल-प्रवालानां प्रमार्जनं गुद्धिः ।
वस्त्र-विदल-रज्जु-चर्मणामद्भिः प्रचालनं । भृम्यस्थि-काष्ठानां तक्षणं ।
मृत्पात्र-लोहानामग्निनोत्तापनं । मौम-त्रपु-कांस्य-ताम्रायमकुट्टाला-
नामुदकभस्मभ्यां त्रिःप्रमार्जनाच्छुद्धिः । गोवालरज्जा पुष्पफलानां ।
अन्यत्र फलानाच्छिष्टेभ्यस्तेषामदोषः । श्वदष्टानाञ्च मांसादीनां सुक्-
सुवाणामन्येषाञ्च भाण्डाणां उष्णेन वारिणा शौचं । तेजमानाञ्च
भृजतु चर्म-चौर-वेणु-फलवल्कलानामद्भिः प्रचालनं ।

कश्यपः ।

अथ पात्राणां शौचविधिं व्याख्यास्यामः । परिलेखनं दारुपात्राणां ।
श्रौपलानां घर्षणं । मृन्मयानां पुनर्दाहः । रौतौनां परिमार्जनं ।
भस्मना कांस्य-त्रपु-मौमक-ताम्रायमानां । मिकताभिर्दन्त-गुटङ्ग-
शङ्ख-गुक्ति-मणीनां । वस्त्र-रजत-मौवर्णानामद्भिः शौचं । तण-
काष्ठ-रज्जु-भृजशाण-लौम-चौर-चर्म-वेणु-वैदलपत्रवल्कलानाञ्चैलव-
च्छौचं । अत्यन्तोपहतानां परित्यागो विधीयते ।

हारीतः ।

पयसा दन्तानां । क्रीतानामवहनननिव्यवर्तनैः । ब्रीहि-यव-गोधू-
मानां घर्षण-दलन-पेषणैः । शिविधान्यानां खण्डन-विमृशनप्रचालनैः ।
फलीकृतानां घर्षण-प्रचालन-पर्यग्निकरणैः । शाक-मूल-फलानां भृम्य-
ग्रहण-प्रचालनैः दन्तुकाण्डानाञ्च । विधिविधानात् यज्ञद्रव्यहविष्यस्य ।
उत्पवनमेव स्नेहानां । पुनःपाकः कृतलवणानां । पुष्कमादिभिः
स्पृष्टानां भूस्थानां तण-काष्ठानामादित्यदर्शनाच्छौचं ।

आपस्तम्बः ।

अनाप्रोते मृन्मये भोक्तव्यमाप्रोतश्चेदभिदग्धे परिमृष्टं लोहं
प्रयतं विलिखितं दारुमयं यथागमं यज्ञे तापनीयमश्रीयता ।

तथा ।

रसानाममांसमधुलवणानीति परिहाय तैल-मर्पिषो तृपयोजये-
दुदकेऽवधाय ।

शतातपः ।

गवाघ्रातेषु कांस्येषु गृध्राक्षिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः गृद्धिः श्व-काकोपहतेषु च ॥

गृह्य-लिखितौ ।

चमसानामद्भिर्यज्ञसोमैकशौचमध्वरेषु चमसवद्यतिपात्राणां
यतिममयपात्राणां भस्मोदकेन परिघर्षयेत् ।

बौधायनः ।

वचनात् यज्ञे चमसपात्राणां न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।
पिंठोनमिः ।

यतिपात्राणामद्भिः शौचं ।

उशनाः ।

यज्ञे चमसपात्राणां नोच्छिष्टं न सोमेनोच्छिष्टं भवतीति श्रुतिः ।
बौधायनः ।

आसनं शयनं यानं गवां पन्यामृणानि च ।

मारुतार्केण गृह्णन्ति पक्षेष्टकवितानि च ॥

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

शङ्कः ।

स्वभार्या-शिगु-वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः ।

आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु ॥

दुष्टाभिगस्त-पति-तिर्यग्गन्धवर्णापहतानीत्यनुवृत्तौ ।

हारीतः ।

पानशयनामनानि परिहार्याण्येके मन्यन्ते । तत्र वर्णविशेषाच्छुष्क-
मलिनममर्गदर्शनात् पादोपमर्गाद्याधिमंक्रमणयोगाच्च । तस्मात् प्रयत्न-
शौचाः श्रेयांस इति । स्नानुपपत्तौ शुच्यन्तर्वासः समामनन्ति, मर्चनं
संस्पर्शं स्नानमेव ह्याह । आसनं शयनं पानमन्तर्ह्ययं समाचरेत् ।
बोधायनः ।

अमंस्कृतानां भृमौ न्यस्तानां तृणानां प्रक्षालनं नरोत्तमज्ञानामभ्यु-
त्थणं । एवं क्षुद्रममिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशेषणं,
दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टममन्वारश्चानामुक्लेखनं उच्छिष्टलेपो-
पहतानामेव तत्क्षणं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः मृग-
यानां, पात्राणामुच्छिष्टममन्वारश्चानामवज्ज्वलन उच्छिष्टलेपोपहतानां
पुनर्दहनं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः । तदेतदन्यत्र
निर्देशात् यथैतदग्निहोत्रे च धर्मोच्छिष्टे च दधिधर्मे च कुण्डपायि-
नामयने चोत्सर्गिणामयने च दाक्षायण्यज्ञे चडादौ च चतुष्टके च
वृहद्वक्त्रे च ब्रह्मादनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरग्निः प्रक्षालनं सर्वेषु च सोमभ-
क्ष्येष्वग्निरेव मार्जारलोके प्रक्षालनं मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभि-
रुत्सर्गः । तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानान्तु क्षिप्तप्रक्षालः परि-

मार्जनं परिमार्जनद्रव्याणि गोशकृन्मृद्गस्मानि । मूत्र-पुगैष-लोहित-
रेतःप्रमृत्पुद्गतानां पुनःकरणं गोमूत्रे वा मग्नरात्रं परिशायनं ।
महानद्याञ्चैवमग्नमयानामलावु-बिल्व-वैदलानां गोबालैः परिमार्जनं ।
नलवैणु-शर-कुशच्युतानां गोमयेनाङ्गिरिति प्रचालनं । प्रोहीणामुप-
धाते प्रचान्यावशोषणं । तण्डुलानामुत्सर्ग एव ।

पैठोनमिः ।

काष्ठं तणं चाण्डालादिस्पृष्टमादित्यदर्शनात्पूतं भवति ।

आपस्तम्बः ।

गूढः प्रस्तरे वामः स्पृशन्नन्यानप्रयतानप्रयतो मन्तेत तयोऽमृण-
काष्ठेषु निखातेषु प्रोक्ष्य वाम उपयोजयेत् ।

वौधायनः ।

परिहितमधिरूढप्रचालितप्रावरणं नापक्ष्णितं मन्यमंयुतं देव-
त्रायुञ्जते ।

अङ्गिराः ।

शौचं महस्त्रोमाणां वाय्वन्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति ॥

शयनासन-यानानि गोमबद्धानि यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि महतानि प्रचरते ॥

चैलानामित्यनुवृत्तौ

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वेषामापो मृदरिष्टकेऋद-बिल्व-तण्डुल-मर्षप-कृष्क-क्षार-गोमूत्र-
गोमयादीनि शौवद्रव्याणि महतानां प्रोक्षणमित्येके ।

मनुः ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

गौतमः ।

लेपगन्धापकर्षणे शौचभेदमध्यलिप्तस्याद्भिर्मृदा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।

वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिकमज्जातञ्च मदा शुचिः ।

मनु-वमिष्ठ-बौधायनाः ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

पैठ्ठीनमिः ।

शुचिरित्यशुचिरिति प्रतिषेधो वाग्दुष्टानि वर्जयेत् वाक्प्रश
स्तानि च कुर्वीत ।

हारीतः ।

उपघातवशं शौचं प्रतिघातलक्षणं गन्धलेपापकर्षणं द्रव्यस्य भाव
शुद्धिः शौचं वाद्धार्येषु ।

बृहस्पतातप-हारीतौ ।

शोधितानान् पात्राणां यद्येकमशुचिर्भवेत् ।

इति तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

अथात्यन्तोपहतद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

तच्च विष्णुः ।

शुध्यत्यावर्जितं पश्चादन्यथा केवलाभसा ॥

यमः ।

अलावु-दारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।

अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते ॥

तथा ।

अत्र मूत्र-पुगीषाभ्यां रेतसा रुधिराण वा ।

चैलं यदुपहन्येत पुनः प्रचालयेत्तु तत् ॥

यद्यभसा न शुध्येत्तु वस्त्रञ्चोपहतं दृढं ।

केदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ।

मृत्तिकाक्षारपातेन अशुद्धं तत् परित्यजेत् ॥

दृष्टस्पतिः ।

वस्त्र-वैदल-चर्माद्ये शुद्धिः प्रचालनं स्मृतं ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिन्नात्मशुद्धये ॥

उशनाः ।

मूत्र-पुगीष-रेतो-रक्तोपहतानामत्यन्तोत्सर्गः ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कग्नलञ्चेति लिङ्गिनां ।

चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिमंसृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्य-भोज्य-पेयानि वर्जितानि हि वक्ष्यति ॥

न्यङ्गुः पतित-चण्डालौ ग्राम्यसूकर-कुक्कुटौ ।

आ च नित्यं विमर्श्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ॥

सम्रणः सुतकौ सुतो मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ।
 मृतबन्धुगृद्धश्च वर्ज्यान्वष्टौ स्वकालतः ॥
 स्वेदाश्रुविन्दवः फेणो निरस्तं नखरोम च ।
 आर्द्रचर्मामृत्येतत् दृष्टमाहर्दिजातयः ॥
 मानुषास्थि कफो विष्टा रेतो मूत्रार्श्वानि च ।
 कुण्ठं पूयमित्येतत् कश्मलश्चेत्युदाहृतं ॥
 दूषितप्राचर्णेनापि^(१) गृद्धिस्तुका विधानतः ।
 दृष्टैर्मार्जन-संस्कारैः कश्मलैः सर्पया भवेत् ॥
 इति अत्यन्तोपहतं द्रव्यं गृद्धपायाः ।

अथ भृगुगृद्धपायाः ।

तत्राह मनः ।

सम्प्राज्ञेनाञ्जनेन सेकेनाम्बुनेन च ।
 गवाञ्च परिवारेण भूमिः गृध्यति पञ्चधा ।

यमः ।

खननात् पूरणाद्वाहाक्षेपनादभिघर्षणात् ॥
 गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुमिः गृध्यति सप्तभिः ॥

देवलः ।

पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भृगुमेष्टा विगृध्यति ।
 दृष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोधयेत् मलिनैकधा ॥
 दहनं खननं भृमंरूपलेपन-वापने ।
 पर्जन्यमार्जनश्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतं ॥

(१) दूषितप्रोक्षितनापीति ख० ।

प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः ।
 चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवं ॥
 विण्मूत्रे वहती यत्र कुणपं यत्र दृश्यते ।
 एवं कल्मषभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गाद्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
 द्रुषीः प्रकर्षाच्छिष्टैर्वा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
 नख-दन्त-तनूज-त्वक्तुष-पांसु-रजोमलैः ।
 भस्म-पङ्क-दणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

बौधायनः ।

घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनं सुषिरायाः कर्षणं, आच्छिन्नाया
 मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनं, चतुर्भिः शोध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात्
 खननाद्दहनादभिघर्षणात्पञ्चमाद्योपलेपनात् षष्ठात्कालात् ।

वसिष्ठः ।

भूमिस्तु संमार्जन-प्रोक्षणोपलेपनोन्मेषखनैर्यथाभ्यासनं दोषविशेषात्
 प्रायत्यमुपैति । अथाप्युदाहरन्ति । “खननाद्दहनाद्वर्षाद्गोभिराक्रमणा-
 दपि चतुर्भिः शोध्यते भूमिः पञ्चमादुपलेपनां” इति ।
 शुद्ध्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

कर्षणमुपलेपनमद्भिर्भुत्तणं कालो दाहश्च भूमेः ।

हारीतः ।

खननात् पूरणाद्दाहाक्षेपनादभिघर्षणात् ।

गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेतैर्विशुध्यति ॥

वाश्वस्त्यः ।

भृगुद्विर्भार्जनाद्वाहात् कालाद्रोकमणान्तथा^(१) ।

सेकादुल्लेखनाक्षेपात् गृहं मार्जन-लेपनात् ॥

विष्णुः ।

मार्जनोपाङ्गनेर्वग्म प्रोत्तणेन च पुस्तकं ।

मार्जनेनाङ्गनेनापि सेकेनोलेखनेन च ॥

दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवां ।

गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकः प्रतिष्ठितः ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसृदनाः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥

षडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवां ।

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिषूदनं ॥

मनु-बोधायनौ ।

भृमेस्तु संमार्जन-प्रोत्तणोपलेपनोपस्तरणैर्यथास्थानं दोषविशेषात्

प्रायत्यं । यथावाणुदाहरन्ति ।

गोचर्ममाचमस्विन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमममूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

गौतमः ।

दारुवदस्थि-भृम्योरावपमञ्च भृमेः ।

शङ्खः ।

मार्जनादङ्गनां शुद्धिः क्षिती शोधनतत्त्वं ।

वृहस्पतिः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः स्नातो द्रवस्य तु ।

यमः ।

ब्राह्मणावमये भूमिर्देवागारे तथैव च ।

मेध्याञ्चैव मदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत् ॥

पराशरः ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

वापी-कृप-तडागेषु उद्यानोपवनेषु च ।

त्रिःसप्तमार्जनं कृत्वा एवं शौचं विधीयते ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्य-श्च-वायमैः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

तथा ।

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्याग्नि-मारुतैः ।

ज्ञातातपः ।

वल्मीकादत्कराक्षेपाज्जलाश्च पथिवृक्षयोः ।

कृतशौचावमिष्टाश्च न याह्याः सप्तमृत्तिकाः ।

शुचौ देशे च संग्राह्याः सकण्टाग्मादिवर्जिताः ॥

इति भृशुद्गुपायाः ।

अथ पक्वान्शुद्गुपायाः ।

तच्च ज्ञातातपः ।

केश-कीटकृताघातं वाममोपहतञ्च यत् ।
 क्लोवाभिगन्त-पतितैः सृतिकोदक्य-नासिकैः ॥
 दृष्टं वा स्याद्यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युक्ष्य किञ्चिद्दृष्ट्य तद्भुञ्जीता विशङ्कितः ॥
 भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृष्टोन्मुकेन वा ।
 सुवर्ण-रजताभ्याश्च भोजं घातभजेन वा ॥
 घृत मपायमं चौरं तथैवेत्तु रसो गुडः ।
 गृह्णन्भाण्डस्थितं तर्कं तथा मधु न दृश्यति ॥

केशादीनां वामेनानां सृतिकोदक्ययोश्च दन्दैकवद्भावा ।
 'उदक्या' रजस्वला । 'निष्कृतिः' गृह्णितः । यावन्मज्जिकादिमस्पृष्टं ततः
 सन्निहितेन कियतापि महोद्भूत्य तत्तयमाणमन्तः, सन्निहितेनाभ्युक्ष्य ततो
 भस्मनोन्मुकेन वा संस्पृश्य ततः सुवर्णेन रजतेन वा संस्पृशत, अञ्जन
 वा घ्रापयत् । 'पायमाः' पयोविकायाः दध्यादयः ।

अत्राभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्टः ।

यद्रमन-केशकीटोपहतञ्च कामन्तु केशकीटानुद्भूत्याङ्गि प्रोक्ष्य
 भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत, निर्दोषमिदं पूतमिदं ददानां
 मवृत्तमिति वाचा प्रशमनीयं ।

बौधायनः ।

त्वक्-केश-कीट-रोम-नखान्याखुपुण्ड्रिणीणि दृष्ट्वा तदंशपिण्डान्-
 मुद्भूत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्याभिघार्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं
 ॐ भूर्भुवःस्वरित्युपष्टात् ध्यात्वा पुनरेवमुपभुञ्जीत ।

‘आखुपुगीषं’ मूषकस्य शकृत् । तद्देशस्थितं ग्राममात्रमन्नसुद्ध-
त्यावातादिभिः संस्क्रुयात् ।

पैठीनमिः ।

केश-कीट-गवाघातमन्नं हिरण्येन भस्मना स्पृष्टं प्रोक्षितञ्च ।

उपभुञ्जीतेतिशेषः ।

यमः ।

शुक्रानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालयित्वा निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूर-माष-संयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघातितं ॥

‘माषाः’ राजमाषाः ।

तथा ।

मल्लिका-केशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।

मूषकस्य पूगीषं वाचुतं यच्चावधूनितं ।

भस्मना स्पृष्ट्य वाश्रीयादभ्युक्ष्य मल्लिलेन वा ॥

क्षुतेनाक्रान्तम् ‘आचुतं’ । ‘अवधूनितं’ तस्मिन्नेति शेषः ।

तथा ।

अवचुतं केश-पतङ्ग-कीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टं ।

अलात-भस्मान्-हिरण्य-कागैः संस्पृष्टमन्नं मन्त्राद् भोज्यं ॥

तथा ।

वाक्शस्तानि भुञ्जीत वाग्दुष्टानि विवर्जयेत् ।

शूचीनि ह्यन्न-पानानि वाक्शस्तानि न संशयः ॥

तथा ।

मलिका मशका दंशा घृणाः सूक्ष्माः पिपीलिकाः ।

आमिषामेधसेवी च नैते कीटा विपत्तयः ॥

मनु-विष्णु ।

पक्षिजग्धङ्गवाघ्रातमवधूतमवलुतं ।

दूषितं केश-कौटेश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥

याज्ञवल्करः ।

गोघ्रातेऽन्ने तथा केश-मलिका-कौटदूषिते ।

मलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्यं विशुद्ध्य ॥

वृहस्पतिः ।

गोघ्रातेऽवचते चान्ने मलिका-केशदूषिते ।

मृद्भस्म मलिलं तत्र प्रक्षेप्यं विशुद्ध्य ॥

सुमन्तुः ।

केश-कौट-क्षत-निष्ठौवित-वचोऽभिहतं श्रमिषाघातं प्रैलितं वा
दधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालावेहितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्या-
दकस्पृष्टादिति ।

उशनाः ।

अजाघ्राणनाघातानां स्निह-घृत-गुड-मधु-लवणानां पाकेन ।

शङ्ख-लिखितौ ।

आकरजानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिधारितानां शुद्धिः पुन
पचनमेव, स्निहानां स्निहतद्रमानां मंहतानामङ्घ्रिः, द्रवाणामुत्पव
शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः, परिश्रावितानां दोषाणां ततस्त्याग
प्राप्तम् ।

परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्रावधिश्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रमित्याचक्षते।
हारांतः ।

अनिष्टगन्धोपघाण-श्रवण-दर्शने केश-कीट-पिपीलिकाभिरन्ना-
द्योपघाते काञ्चन-रजत-वैदूर्य-प्रवाल-गोबालाजिनदभोणामेकतमे-
नाङ्गिः संस्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्याग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति ।
वक्त्रोपघाते ब्राह्मणमतात्तदन्तरपनीय अजमवघ्राण्य पूतं भवति ।
त्यागो रममयानां ।

बोधायनः ।

मिद्धहविषां महतां श्रवायमप्रभृत्यपहतानां तद्देशे पिण्डमुद्धृत्य
पवमानः सुवर्जन इत्येताननुवाकनाभ्युत्तणं, मधूदके पयोविकारे च
पात्रान्तरनयनं शुद्धिः । एवं तैल-मर्पिषौ । उच्छिष्टममन्वारश्चे
तदकेऽवधायोपयोजयेत् ।

‘महतां’ भृशमां । ‘तद्देशे’ उपघातदेशे । ‘पवमानः सुवर्जन इत्या-
दिर्जातवेदामृजयन्त्या पुनान्वित्यन्तोऽनुवाकस्तैत्तिरीयाणां प्रमिद्धः ।
माध्यन्दिनादिभिस्तु “पुनन्तु मा पितरः सोम्याम इत्यादिभिः पवन-
प्रकाशकैर्यज्ञैर्भग्भ्युत्तणं विधीयं । ‘उच्छिष्टममन्वारश्चे’ उच्छिष्ट-
संस्पृष्टं, ‘श्रवधाय’ पात्रान्तरे निधाय ।

लौगाक्षिः ।

पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितं ।

पावनोत्पवनाभ्याश्च पर्याग्निकरणेन च ॥

‘पावनं’ वस्त्रादिगालनं । ‘उत्पवनं’ दर्भपर्विलेण “मवितुस्त्वा
प्रमव उत्पुनामोत्यनेन मन्त्रेण याज्ञिकप्रमिद्धप्रकारेण संस्करणं ।

यमः ।

आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाय फलमम्बवाः ।

स्नेच्छभाण्डस्थिता दृष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

शङ्खः ।

घृत-दधि-पयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव ।

घृतं तु पायसं क्षौरं तथैवैतन्मो गडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दध्यति ॥

तथा ।

अपणं घृत-तैलानां प्रावणं गोरमस्य च ।

भाण्डानि प्रावयंदद्भिः शाक-मूल-फलानि च ॥

मिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षौरश्च दधि चाम्बु च ।

एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥

काक-माजीर-नकुल-मर्ष-मूषक-पर्चिभिः ।

संस्तुतन्नु यदा ह्यन्नमवलिप्यत केनचित् ॥

सुवर्णवर्णताम्रोक्तेर्गोबालैः रजतेन च ।

सृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातमजेन वा ॥

‘अपणं’ पाकेन, घृत-तैलयोः शुद्धिः । ‘प्रावणेन’ भाण्डस्य वधिः-
प्रदेशे मलिलपूरणेन, गोरमानां शुद्धिः कार्या । ‘तेजसा शुद्धिः’
पर्याग्निकरणं । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणं । दधश्च शुद्धिः कृमि-
केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्या ।

ब्रह्माण्डपुराणं ।

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्राव्यानि चाम्भसा ।

मस्यानि व्रीहयश्चैव शाक-मूलफलानि च ।

त्यक्ता तु दूषितं भागं प्राव्यान्यथ जलेन वा ॥

विष्णुः ।

द्रोणादभ्यधिकं मिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य
गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाभः क्षिपेत् । वस्तस्य च दर्शयेदग्नेश्च ।

षट्पञ्चाशदधिकं पक्ष्मशतद्वयं 'द्रोणः' । इदञ्च द्रोणाधिकपरि-
माणकथनं काक-शुनक-विड्वराहावलेहनादिमहोपघातेष्वनुमन्त्र्येयं ।
केशकीटस्खल्पोपघाते तु खल्वपरिमाणस्यापि यथोक्ता गृद्धिर्विधेया ।
पराशरः ।

गृहतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्व-काकैरुपघातितं ।

न त्याज्यं तस्य गृद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

कर्त्तव्यं वन्दनन्तषामन्नसंस्कारकर्मणि ।

वेदवेदाङ्गविदिषा धर्मशास्त्रवज्जुताः ॥

उच्चार्य धर्मशास्त्रन्तु ऋषेर्वक्त्रादिनिःसृतं ।

मुनिवक्त्रच्युतान्धमान् गायन्तो धर्मपाठकाः ॥

एभिर्य उक्तो धर्मा वै सेव्यः स्यान्नतरस्तथा ।

द्रोणाधिकस्य गृद्धिस्तु धर्मशास्त्रेषु पथ्यते ॥

श्वकाकैरवलौढन्तु द्रोणान्नं न विमर्जयेत् ।

याममुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाश्रितं भवेत् ॥

सुवर्णोदकेनाभुक्ष्य ज्वलनेन तु तापयेत् ।

ऊताग्ज्वालयाम् स्पृष्टं सुवर्णमल्लिलेन च ।

विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

द्रोणान्नूनपरिमाणस्य त्वस्रस्य शुनकाद्यवलेह-महोपघातदूषितस्य
त्याग एव कर्त्तव्य इति स एवाह ।

श्व-वायस-गवाक्षैस्तु जग्धमश्वं गदा भवेत् ।

स्नेहो वा गोरसो वापि तत्र शुद्धिः कथम्भवेत् ॥

अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्योत्पन्नेन तु । ६

अश्वत्यलतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥

देवलोऽपि ।

श्ववलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मृषकैः ।

भोजने नोपयुञ्जीत तदमेधं हि सर्वतः ॥

चाण्डालस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कर्त्तव्य इत्याह

एव ।

चाण्डालेन शुना वापि दृष्टमन्नमयज्ञियं ।

चाण्डालादिभिरुच्छिष्टं स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयत् ॥

यमः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।

काकैः शभिश्च यत् स्पृष्टन्तदन्नं न विवर्जयेत् ॥

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।

घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामपि तापनात् ।

संस्पर्शनाद्भवेच्छुद्धिरपामग्रेर्घृतस्य च ॥

काग्नौ मुखसंस्पृष्टं शुचित्वेन विनिर्दिशेत् ॥

वसिष्ठः ।

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 कार्कैः श्मिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥
 तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
 द्रवाणां स्नावनेनैव घृतानां प्रोक्षणेन च ॥
 छागेन मुखसंस्पृष्टं शुचित्वेन हि तद्भवेत् ॥

वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां मंगलमे देशविप्रवे ।
 नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दृश्यति ॥
 गोकुले कन्दुशालायां तलचक्रेक्ष्यन्त्ययोः ।
 अमौमांस्थानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥

शातातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्ष्यन्त्ययोः ।
 अमौमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ॥

हारीतः ।

कन्दुपकानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः ।
 एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुर्व्रवीत् ॥

इत्यन्तु यथोक्ता शुद्धिरन्नान्तरमम्पादनाशक्तिरूपायामापद्येव कर्त्तव्या ।

अनापदि दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरमेव सम्पादनीयं ।

यच्च नग्नादीनभिधायोक्तं वायुपुराणे ।

अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य-कव्ययोः ।

उत्सृष्ट्व्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

नग्नादिभिर्दुष्टमन्नं 'उत्सृष्ट्व्यं' परित्याज्यं । 'प्रधानार्थं' अग्नौ-

करणब्राह्मणभोजन-पिण्डप्रदानात्मक-प्रधानसम्यक्त्यर्थं अन्यदन्नं मम्याद्यं ।
आपदि तु नग्नादिदृष्टमन्नं नात्प्रष्टव्यं । किन्तु तस्यैव पवित्रीकरणं
कर्त्तव्यं । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

हविषां संस्तूतानान्तु पूर्वमेवापवर्जनं ।

मृत्संप्रकाभिरद्भिश्च प्रोक्षणन्तु विशुद्ध्यर्थम् ॥

मिद्धार्थकैः कृष्णतिनैः कार्यश्चाप्यवकीरणं ।

द्विज-सूर्याग्नि-वस्तानां दर्शनञ्च प्रयत्नतः ॥

अस्यार्थः । 'हविषां' हव्यकव्यानां, पात्रेन संस्तूतानां नग्नादिदर्शने
मति 'अपवर्जनमेव' परित्याग एव, कर्त्तव्य इत्येषः मुख्यः कल्पः ।
आपदि तु दोषापगमहेतुभृतसंस्कारमिद्धये प्रशस्तमृत्तिकामपृक्ता-
भिरद्भिः प्रोक्ष्यं विधेयं । तथा गौरमर्घ्यैः कृष्णतिनैश्चावकीरणं
दृष्टव्य-कव्ययोस्परि प्रक्षेपण कार्यं । तथा द्विज-सूर्याग्नि-कागानां
दर्शनं कार्यं । एवं यथा हव्य-कव्ये शृध्यतस्तथा प्रयतितव्यमिति ।
अथवा जमदग्निनोक्तमन्नशुद्धिं कुर्यात् ।

शुद्धवत्याऽथ कृष्णपण्डः पावमान्यस्तरत्नमाः ।

पूतं वारिणा दर्भैश्च दोषानपामुदेत् ॥

शुद्धवत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितमुदकं दर्भैरुपादाय नग्नादिवीक्षणा-
दिप्रभवदोषापनादनार्थं प्रोक्षणं कुर्यादित्यर्थः । एतां लिङ्गं स्तवामेत्या-
द्यास्तस्य श्वः शुद्धवत्यः । यद्देवा देवहेलनमित्याद्यास्तस्यः कृष्ण-
पण्डो यजुर्वेदं प्रमिद्धाः । यदन्ति यच्च दूरक इत्याद्याः पावमान्यः ।
तरत्नमन्दोधावतोत्याद्यास्तरत्नमाः ।

इति पक्षात्शुद्धवत्यायाः ।

अथोदकशुद्धिपायाः ।

तत्राह वृहस्पतिः ।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितं ।
अद्भिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
भ्रूयन्दुरग्निपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः ॥

विष्णुः ।

मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहताक्षया ।
आपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं शान्तेन शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कृपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चाच्चवतायममुद्भवे ॥
जलाशयेष्वयान्तेषु स्यावरेषु महीतले ।
कृपसत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणं ॥

पराशरः ।

वापी-कृपतडागभ्य आपो ग्राह्यास्तु सर्वशः ।
पश्चात्पण्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
अस्थि-चर्मावमिकेन श्व-मार्जारैस्तु मूषकैः ।
दूषितं तद्भवेत्तोयं तथाधस्तात्तु शोधनं ॥
अस्थि-चर्मावपतितं खर-वानर-सुकरैः ।
उद्धरेद्दूदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनं ॥
वापी-कृप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य वै कुम्भागतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

शङ्खः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुन्तानां शुनां मुखं ।
रतौ प्रसवने वृत्ते मृगयायां तथा शुचि ॥
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।
वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

हारीतः ।

वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ॥

मनु-विष्णू ।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

शुचीत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

तथा मांसं श्व-चण्डाल-क्रव्यादादिनिपातितं ।

वमिष्ठः ।

श्वहताश्च मृगाः धन्याः पातितश्च खगैः फलं ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितश्च यत् ॥
प्रसाग्नितं च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मलिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ॥

यमः ।

याः स्युर्भूमिगता ह्यापो यच्च मांसं श्वभिर्हतं ।
स्त्रीणां मुखेषु ये दोषा न दोषा मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

बालकैर्यत्परिक्रान्तं स्तौभिराचरितञ्च यत ।
 मञ्जुकैर्मल्लिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ।
 क्षितिस्थस्यैव या आपो गवां तद्विकराश्च याः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

रश्मिरश्मिरजम्बाया गौरश्चो वसुधानिलः ।
 विप्रुषो मल्लिकाः स्पर्शं वत्सः प्रसवने शुचिः ॥

तथा ।

कारुहस्तः शुचिः पशुं भेक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ।

यमः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं वा मलदूषितं ।
 ब्रह्मचारिणं भेक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

तथा ।

आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरं ।
 न दूषयन्ति विदांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥
 गौरश्चो विप्रुषम्बाया मल्लिकाः शलभाः शुक्राः ।
 अजो हस्तौ रणे शस्त्रं रश्मयश्चन्द्र-सूर्ययोः ॥
 भूमिरग्नौ रजो वायुरापो दधि घृतं पयः । ,
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेध्यानि नित्यजः ॥

तथा ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये बहिस्तृणाः ।
 आपश्च शुचयो नित्यं पय्याः सचरणाश्चुचिः ।

तथा ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारो पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा मनुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

मनु-बोधायनौ ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्राह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यशुद्धमिति स्थितिः ॥

मनु-शातातपौ ।

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्चः सूर्य्यगमयः ।

रजो भूर्वायुर्गमिश्च स्पर्शो मेध्यानि सर्वदा ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव त् ॥

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्चः सूर्य्यगमयः ।

रजो भूर्वायुर्गमिश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

सुमन्तुः ।

स्तौ-बाल-मशक-मलिका-काया-आमन-शयन-यानाम्बु-विप्रुषो-
नित्यं मेध्याः । घृत-कदलागाणामत्याज्यानामशेषः ।

हारोतः ।

मलिका विप्रुषो नार्य्या भूमिस्तोयं ज्ञताशनः ।

मार्जारश्चैव दर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शङ्खः ।

शुद्धं नदीगतन्तोयं सर्व एव तयारुगाः ।

शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वजयोर्मुखं ।

मुखवर्जं गौः शुद्धा मार्जारश्चद्रुमं शुचि ।
रहस्यति-पराशरौ ।

अदृष्टा मन्त्रता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
स्थितो वृद्धाश्च बालाश्च न दूयन्ति कदाचन ।
मलिका विप्रयो नारी भूमिरापो जलाशयः ।
मार्जारश्चैव दूर्वा च सारुतश्च मदा शुचि ॥
शङ्खं लिखितौ ।

नानि-स्त्रीपरिगतान्यगारेषु न दूयन्ति भूमाग्निर्जामि । वा
रितानि विप्रप क्वाया मलिका दति स्पर्शं मेधा ।
उशना ।

कारुहन्तः शुचिर्नित्यं पण्यं यच्च प्रमादित ।
आकराः सोमपानश्च वाता यच्च प्रशस्यते ॥
बोधयित ।

अदृष्टाः मन्त्रता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुगन्ताः ।
पैठानमिः ।

आकरा शुचयः सर्वे पण्यं यच्च प्रमादित ॥
रजमा स्त्री मनोहृत्वा नदी वेगेन शुचयः ॥

पुनः पैठानमिः ।

गौरजोऽश्वरजोवायुर्मलिका वात स्पर्शं मेधानि ।
शतातपः ।

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।
अन्यत्र रामभाजावि-श्व-समुदनिवासमां ॥

उशनाः ।

गजाश्च-रथ-नागानां^(१) प्रशस्ता रेणवः मदा ।

अप्रशस्ताः समूहान्याः श्वावि-रासभ-वाससां ॥

बौधायनः ।

पुरे रेणुगुण्ठितशरीर-स्वप्रतिपूर्णनेत्रवदनश्च मगरे वसन्
नियतात्मा मिद्धिमवाप्यतीति नैतदस्ति ।

रथाश्च-गज-धान्यानां गवाश्चैव रजः शुभं ।

अप्रशस्तं समूहान्याः श्वाजावि-खरवाससां ॥

शातातपः ।

अपां नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः ।

न फलानां न चैन्नूणां नाकराणां न योषितां ॥

बालकैर्दत् परिक्लान्तं स्त्रीभिर्गर्गितञ्च यत् ।

मशकैर्मल्लिकाभिश्च मिलौनं नोपहन्यते ॥

पैठीनमिः ।

मधु-सर्पिः-फल-बाल-स्त्रीणामनुच्छिष्टं ।

देवसः ।

शुचिपूतं स्वयंशुद्धं पवित्रञ्चेति केवलं ।

मेध्यश्चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

नवश्चानिर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ।

शोधितम् यदा न्येन तत्पूतमभिधीयते ॥

(१) गवाश्चरथनागानामिति ख० ।

स्वयमेव हि यद्व्यं केवलं धन्यतां गतं ।
 स्वावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अन्यद्व्यैरद्व्यं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।
 हव्य-कथेषु पूज्यं यत्तत्पवित्रमिति स्मृतं ॥
 अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्यभरणानि च ।
 अवर्ज्यभक्ष्य-भोज्यानि शुचीन्येतानि केवलं ॥
 वर्जिते निखिलद्रव्येऽशुचिमंजा प्रवर्तते ।
 तस्मिन्नेवेह धर्मज्ञः^(१) शुद्धता न पुनर्भवेत् ॥
 तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुचीत्याहुर्दिजातयः^(२) ।
 निर्मलं संकृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ॥
 वमतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च^(३) ।
 क्षुरो नौगमनश्चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 शिशवश्च स्वयं शुद्धा योषितश्चानृतौ तथा ।
 ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन मंसृशत् ॥
 आकग हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिति निर्णयः ।
 क्रीतश्च व्यवहारिभ्यः पण्यं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अदृष्टं वाक्प्रवृत्तं हि स्वयं शुद्धं केवलं ।
 क्षीय्येतानि विशुद्धानि भगवान् मगुरब्रवीत् ॥
 अजाया मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणास्यैव सर्वदा ॥

(१) सव्यश्च इति ग० ।

(२) मनीषिन इति ख० ।

(३) साधनासु चेति ग० ।

भस्म चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
 अपामार्गं शिरीषार्काः पद्ममामलकं मणिः ॥
 मान्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।
 अक्षता रोचना लाजा हरिद्राश्चन्दनं यवाः ॥
 पलाश-खदिगाश्चत्य-तुलसी-धातकी-वटाः ।
 एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा इव्य-कव्ययोः ॥
 पौष्टिकानि मलम्लानि शोधनानि च देहिनां ।
 तथापोऽग्निः शकन्मृच पवित्राणि विशेषतः ।
 सर्वाशौचविशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा ॥

तथा ।

अकश्लैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।
 सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥
 द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
 क्षालाभिमृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतम्वेत् ॥
 अग्नेर्दण्डमुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।
 श्वपाको वृषलो भोक्तृब्राह्मणोऽग्निरनाहितः ॥
 चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्रुतिकाग्नेश्च कर्हिचित् ।
 पतिताग्नेस्त्रिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतं ॥
 गोशकृच्छुद्धदेशस्था म्रशानाद्यचिता शिवा ।
 अयाम्या मृद्गवेच्छुद्धा स्रज्ज्वा विष्णुचवर्जिता ॥

मनु-विष्णु ।

उद्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वज्ञः ।

यान्यधस्तान्यमेधानि देहाच्चैव मलास्त्युताः ॥

बोधायनः ।

नाभेरधःसंस्पर्शं कर्मयुक्तो वर्जयेत् । ऊर्द्धं वै पुरुषस्य नाभेर्मध्यं
आवाचीनममेध्यमिति श्रुतिः ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न मरजा मलाः ।

उशनाः ।

ऊर्द्धं नाभेः पुरुषः, गौर्मध्यः पृष्ठे, पुरस्तादजाः, स्त्रियः सर्व-
तो हृदयमासामशुचि ।

यमः ।

मेध्या रजोगता मारी स्त्रीमुखेषु च वारुणी ।

स्पर्शने न तु दृश्यन्ति वातो गन्ध-रमाः स्त्रियः ॥

स्त्रीणां मुखरमस्यैव गन्धो निश्चाम एव च ।

मुखतो गौरमेध्या स्यान्मेध्याऽजा मुखतः स्मृतः ॥

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ।

नृणां मूत्रपुरीषे तु अमेध्ये भल एव च ॥

गोः पुरीषश्च मूत्रश्च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

सृष्टस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाम्बस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेधानि सर्वगात्राणि योषितां ॥

रोमोद्भेदे शशौ भुङ्क्ते गन्धर्वः कुक्षदर्शने ।

अनलस्य रजो भुङ्क्ते स्त्रियो मेध्यास्तु नान्यथा ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ॥
 अत्यक्तदूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणाम् विशेषतः ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 सोमः शौचं ददावामां^(१) गन्धर्वाश्च शुभां गिरं^(२) ।
 पावकः सर्वभक्ष्यत्वं मेध्या वै सर्वतो^(३) ह्यतः ॥

यमः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 अजाश्वं मुखतो मेध्यं स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥
 चीण्याङ्गः पातकान्यामां स्त्रीणां सर्वविदो जनाः ।
 भर्तुर्वधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥
 यानि कानिचिदन्यानि कुर्वन्ति भुवि योषितः ।
 सर्वाण्यामां स्वकर्माणि देवैर्दत्तवराः स्त्रियः ॥
 पूर्व्वं नार्थः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व्व-वक्त्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वः शिञ्जितां गिरं ।
 ऊताशः सर्वभक्ष्यत्वं तेन निष्क्रममाः स्त्रियः ॥

यमात्री ।

(१) ददा स्त्रोणामिति ग० ।

(२) गन्धर्वाः शिञ्जिता गिरमिति ग० ।

(३) योषितः इति क० ।

न स्त्री दुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 नापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥
 गावो न दुष्यन्त्यमृतं वहत्यः
 स्त्रियो न दुष्यन्ति परोपभुक्ताः ।
 आपो न दुष्यन्ति महीतलस्थाः
 विप्रा न दुष्यन्ति प्रतिग्रहेण ॥

वशिष्ठ-बोधायनौ ।

न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ॥
 बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 न त्यजेदृषितां गरीं नास्याख्यागो विधीयते ॥
 पुष्यकालमुपामीना षट्कालेन शुध्यति ।
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नेता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मामि मामि रजो ह्यामां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-श्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 तामां सोमो ददौ शौचं गन्धर्वः श्रिजितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मात्रिष्कसमाः स्त्रियः ॥
 त्रीणि स्त्रियः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।
 भर्तुर्बधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥

अत्रिः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।

शुधेत रजसा नारी नदी वेगवती यथा ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ।
 अत्यन्तदूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दृश्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वह्निभिः ।
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिचितां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

आश्रवस्क्यः ।

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वस्य शुभां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।
 भर्तृ-गर्भवधादौ च तथा महति पातके ॥

स्वधिकारे पैठीनसिः ।

त्रौणि पातकानि भर्तृवधो ब्रह्मवधः स्वगर्भपातनञ्चेति । अतौ

मासि मासि शुध्यन्तीत्याह ।

मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
 पुष्यकालमुपासित्वा ऋतुकालेन शुध्यति ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिचितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

यमः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगता च या ।

